

به ئيسلامکردنی کورد

ماستهرنامه یان هه ئه نامه؟

ناشکراکردنی هه ندی له هه ئه کانی

ئه و لیکۆئینه وه یه ی زانکۆی سلیمانی

بروانامه ی ماسته ری به پله ی نایاب پی به خشی

فاضل قه ره داغی

چاپی یه که م

۱۴۲۴ ی کۆچی - ۲۰۰۳ ی زاینی

ناوه روک

پيشه كى.....	۳
ونكراوه كان له به سه رهاتى فتوحات.....	۶
شايه ته كان ده دوين.....	۱۷
ماسته نامه كه له ژير تيشكدا.....	۲۹
يه كه م-ئه وهى سه ره كييه.....	۳۰
دووه م: وه كو ئيشه كانى قوتابيه كى ناوه ندى.....	۳۳
۱- هه لېژاردهى كتيب.....	۳۴
۲- په راويزه كان به كاملى.....	۶۹
كو تايى.....	۸۲
سه رچاوه كان.....	۸۳

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشه کی

ئه م کتیبه بچوکه له ئەسڵدا به شیکه له کتیبیک به ناوی (چهرخی زێرینی نه خوینده واری) که چهند به شیکم ئی نووسیوه ته وه به باشم زانی ئه م به شه پێش بجم. له و کتیبه دا ژماره یه کی زۆر هه له ، بگره قسه ی بی سه رو بنم کۆکردۆته وه که نووسینه کوردیه کانی پرکردۆته وه. له م سه رده مه زێرینه ی نه خوینده وارییه دا له جاران زیاتر شت ده نووسری ن به لام بۆشایی نیوان پۆشنیری کوردی و پۆشنیری جیهانی به رده وام له گه وه بووندا یه. عه بییش نییه بۆ مرۆف شت بنوسی ت و له نووسینه کانی دا ژماره یه که هه له بکات ، هه موومان هه له ده که ی ن، به لام کیشه که ئه وه یه مرۆف شتی بی بناغه و بی سه رو بن بنوسی ت هه ره کو ئه وانه ی دوو یان سی کتیبی لاواز ده خویننه وه وه سه د شتی خه یالی خوینیان ده خه نه پال و ئینجا بابته تیک له م تیکه له سه یره دیننه به ره م، کاریکه نمونه ی زۆرم ئی دیوه و به تایبه تی له دوو بوارد: میژووی کۆنی کوردستان و ئیسلام و فیکرو میژووی ئیسلامی.

ماسته نامه که ی شوان عوسمان شتیکی تره. ماسته نامه که به پرووکه ش ده یان سه رچاوه ی قه له وه (به لام هه روا ده یانی تری زۆر لاواز) ریزکردوه به لام به شیوازیک نوو سه راوه ته وه که بۆی سه لماند م گیانی ئه م چهرخی نه خوینده وارییه به بی کیشه گه شتۆته ناستی خویندنی بالآ.

چوار سالی خویندنی ۱۹۷۹-۱۹۸۰ تا ۱۹۸۲-۱۹۸۳ قوتابی کۆلیجی ئەندازیاری زانکۆی سلیمانی بووم که له دوو سالی دوایه می خویند م زانکۆ بۆ هه ولیر گوازیه وه خویندنه که م له زانکۆی سه لاهه دین ته واو کرد. به م جوړه شاره زای ناستی خویندنی زانکۆکه بووم که ئه و کاته سه رده می هه رزانی و توانای ماددی گه وه ی حکومه تی عیراق بوو و حکومه ت مامۆستای له ده ره وه، به زۆری له هندستان، ده هیئاو ئه مانه توانایه کی تاراده یه که باشیان هه بوو. له گه له ئه وه شدا ناستی خویندنی له زانکۆی سلیمانی و دواتر سه لاهه دین نزم تر بوو له هی زانکۆکانی تر. له مه شه وه ده توانین شتی که له باره ی ناستی نزمی خویندنی له م ده سالی دوایه دا بزانی ن.

کاتی خۆی کۆمه لێ شت خویندنی قوتابیانی دوا ده خست؛ یه ک: زانکۆکه به گشتی لیوه شاوه نه بوو، دوو: حزبیه تی که به عس پیاده ی ده کرد، سی: باری نا ئارامیی کوردستان ، چوار: قوتابیانی کاتیکی باشی خویان به په یوه ندیی کوپو که وه ده برده سه ر. له و ده سالی دوا یی ئه و شتانه ی خویندنی دوا ده خه ن زۆرترو خراپ تر بوون. جگه له هه موو ئه مانه ش کاتی خۆی ئه و پارهییه قوتابی وه ریده گرت به شی لایه کی گه وه ی مه سه رفی ده کرد له کاتی که دا زۆر له قوتابیانی ئیستا ناچار ن زۆرانبازی له گه له ژیان بکه ن پێش ئه وه ی بیر له زالبوون به سه ر وانه کاندای بکه نه وه. که بپروانامه که ش وه رده گرن ئینجا ده رگا کانی ژیان به ته واوی له پروویاندا داده خری ن.

ئا له م وه زعه ی هیچی له گه له پیوانه کانی خویندنی یه که ناگرێته وه وه له جیاتی چاککردنی ئه م بارودۆخه ی خویندنی بیر له شتی تر ده کری ته وه که یه کیکیان به کارهیانی زانکۆیه بۆ سه پاندنی هه ندیک ره وت و بیروپا وه کو ئه وه ی ئه م ماسته نامه یه مه به سستی بوو. بیگومان عه قل حزبیانه بیرکاته وه و بابته ی ماسته نامه بۆ مه به سستی حزبی و ئایدیۆلۆجی هه لبرێردی ت و ناستی خویندنی و نزم بی ت و ناستی خوینده واری له کوردستاندا به گشتی له وه نزم تر بی ت و له زانکۆدا دکتۆر شه ق له فه رمانبه ر بدات و مامۆستا له مامۆستای تر هه لبدات ... ئه گه ره ئه مانه و له مانه زیاتر له زانکۆدا بکری ن بوار به ناسانی ده ره خسی ت بۆ خاوه نی ماسته نامه فی ل بکات و نامه یه که بنوسی ت به س بی ت بۆ له که دارکردنی هه ر قوتابخانه یه که، نه که زانکۆ، لی کۆلی نه وه که ی په سه ند بکات. ئیتر بزانه چۆن ماسته نامه یه که خاوه نه که ی ناوی چهن دین کتیب وه که سه رچاوه بنوسی ت به مه رجی چاوی پییان نه که وتی ت و ده یان زانیاری به هه له نه قل بکات و له ژماره یه کی تریان تینا گات و... جاری با په له نه که ی ن، کاتی باسکردنی ئه مه دی ت.

* * * * *

پۆژی ۲۰۰۲/۵/۱۴^۱ نامه بووم له مونا قه شه ی ماسته نامه ی (کوردستان و پرۆسه ی به ئیسلام کردنی کورد) - که پله ی نایابی پی به خشرآ^۲. له و پۆژه شدا ئه و راستییه م بۆ ده رکه وت که ناتوانین به ته واوه تی پشت به م به ره مانه به سستی ن.

^۱ له قوتابییه کی به شی میژووم داوا کرد به کاک شوان بلی ت ده وه تنامه یه که م بداتی ئه ویش بۆی ناردم.

^۲ ماسته نامه که هه مان سال له سلیمانی له چاپدا.

(شوان عوسمان مسته فا)، خاوهنی نامه که که سیکی موجهله و پیی خۆشه نامه که به هه و لیککی دژایه تی کردنی ئیسلام نه زانریت و وهکو قوتابیه کی زانکو ده لیت هه لویستی به رامبه ر به ئیسلام باشه. به راستی ئەم هه لویسته ته و او پیچه وانه ی زۆر له و قسانه ی له لیکۆلینه وه که یدا و توونی. بیبه ختی کاک شوانیش له وه دایه دکتۆر نه به ز مه جیدی سه ره شتیاری ئەم بابه ته ی به دل بووه و دیاره سووربوونی ئەو بو له پشستی هه لبرژاردنی بابه تی ئەم لیکۆلینه وه یه و شیوازی نووسینه وه ی و ناراسته ی بیروبۆچونه کانی ناوی بو.

بۆچی به ته و او ی باوه ر به ماسته نامه و دکتۆر نامه نه که ین که له هه لومه رچی وه کو ئە وانه ی ماسته نامه که ی شوان به ره م هینراییت؟ چونکه ئەو مامۆستایانه ی مونا قه شه ی نامه کان ده که ن بۆ خۆیان قوتابییان هه یه و له دوا رۆژدا ده که ونه به ر په حمی ئەو مامۆستایه ی که بۆی هه یه بیته مونا قه شی نامه ی قوتابیه که ی ئە و ان. به م جۆره موجه له زۆر پیویست ده بیته.

لیژنه ی ((مونا قه شه که)) له سێ دکتۆری زانکۆی سلیمانی پیکهاتبوو: دکتۆر حسام الدین نه قشبه ندی و دکتۆر کاوس قه فتان و دکتۆر که مال عه لی. ته نها یه که میشیان له میژووی ئیسلامی پسپۆزه و ته نها ئەو بو مونا قه شه یه کی دووردریژی کرد له کاتی کدا سییه میان هیچ مونا قه شه یه کی نه کرد و ته نها ئەو شتانه ی دووباره ده کرده وه که له ماسته نامه که دا و تراون به لām به شیوازی پرسیار: بۆچی...؟ نایا...؟ له به رچی...؟ دووه میشیان دهنگی نزم بو و ئە وانه ی له پشته وه دانیشتبوون هیچی لی حالی نه بوون.

دکتۆر حسام الدین مونا قه شه ی زۆری کرد به لām سه ره پای ئە وه وتی: من ناماده ی مونا قه شه ی نامه ی زۆری ماسته رو دکتۆرا بووم و هیجیان شایه نی ئەو پروانه یه نه بوون که پێیان دراوه به لām ئەم لیکۆلینه وه یه شایه نی پروانه ی نه که ته نها ماسته ره به لکو دکتۆراش!

داوام له خۆینه ره پاش ته و او کردنی ئەم په خنه یه م جاریکی تر ئەم پستانه بخۆینته وه. خۆینه ر دوا یی نافه رین له کاک شوان ده کات که چۆن توانی زانکۆیه ک و سه ره ره شتیاری خۆی و سێ دکتۆر بخه له تینیت، پاشان هه ر خۆینه ر خۆی ده پرسیت: ئە ی حالی ئەو ماسته نامه و دکتۆرانه مانه چی بیته که د. حسام الدین لێیان رازی نییه؟
په خنه که مان دوو ته وه رهن:

۱- ((به ئیسلام کردنی کورد)) نه که ته نها ناریکه به راستیه میژووییه کان به لکو به زانیاری تری ناو ماسته نامه که ش و ئە مه به سه بۆ له به ریه ک هه لوه شانندی هه مو نامه که.

۲- ئە مانه تی زانستی له زانیاری و سه رچاوه کاندانه پارێزراوه؛ ژماره یه ک سه رچاوه نووسراون که شوان هیچی نه دیون یان زانیارییه کی و تووه که له و سه رچاوه وانه دا نه ها تووه، یان سه رچاوه که شتی ک ده لیت به لām کاک شوان شتیکی تر ده نووسیت... تاد... تاد.

ماسته نامه که پریتی له سه رچاوه به لām کاک شوان وه ک وتم ژماره یه ک له مانه ی نه دیوه و دیاره زانیارییه کان له سه رچاوه ی تره وه نه قل کردوه، ژماره یه کی دیکه ی سه رچاوه کانی ش بۆ بابه ته که ی شوان زۆر لاوه کین و ناو بردن یان زیاه...
تیبینییه کیش له سه ر نووسینی ئەم په خنه یه ی خۆم: هه ر له سه ره تا وه نیازم نه بوو له سه ر هه مو کتیبیه که بدویم چونکه کاریکی وا کتیبیکی ده ویت له وه ی کاک شوان گه وره تر. ده رخستنی فیله کان و هه له کان و خراپ حالی بوونه کان.. تاد کاتیکی زۆری پیویسته و باقی کتیبیه که بۆ په خنه گری تر جی ده هیلم و په خنه گر دلنیا ده که م شتی زۆری ده ست ده که ویت چونکه کتیبیه که ی شوان به هه شتی په خنه گرانه.

حه زیش ده که م به ر له وه ی ده ست بده مه کتیبیه که و نه شته رگه ییه کی هه ندیک به شی بکه م باسیکی فتوحاتی ئیسلامی بکه م.

۱ شوان (ل ۴) باسی نووسینی تری کوردی له بهاری به موسلمانبوونی کورد ده کات و یه کیک له په خنه کانی ئە وه یه هه یانه لایه نگرانه و نازانستی و ناهه کادیمیانه نووسراونه ته وه. کاک هیوا سه لام له کتیبیه که یدا (که له بهر سه رقالیم به م نووسینه م ته نها چه ند لا په ریه کی جیا جیام لی خۆینده وه): کورد له نیوان به ئیسلام کردن و ئیسلام بووندا، نووسینگه ی ته فسیر، هه ولیر، ۲۰۰۲ و که په خنه یه له ماسته نامه که ی شوان ئەو قسه یه ی شوان ده هینیته وه ده لیت قسه که ی ئەو ده گه یه نیت که کتیبی سه سن مه محمود هه مه که ریم: (کوردستان له به رده م فتوحاتی ئیسلامیدا) زانستی و ئە کادیمی نییه (ل ۱۰۱). هه رچه نده تا ئیستا کتیبیه که ی کاک سه سه م نه خۆیندۆ ته وه بۆیه ناتوانم مه زوو عیانه حوکه ی له سه ر بده م به لām ده بوا کتیبیکی گه وره له سه ر هه مان بابه تی ماسته نامه که ی شوان که میک سوودی لی وه ر بگرایه ئە گه ر بۆ په خنه لیگرتنیش بوا یه که چی شوان یه ک جار به سه ر پێی ناوی ده بات. کاک شوان له جیاتیی ئە وه ناوی زۆر کتیبی لایه نگرانه و نازانستی ده نووسیت. هیواداریشم خۆینه ر پاش ته و او کردنی خۆینده وه ی ئەم په خنه یه مان قسه که ی کاک شوان له یاد ماییت سه باره ت به و نووسینه لایه نگر و نازانستی و ناهه کادیمیانه و حوکه بدات نووسینه که ی کاک شوان له کامه یانه.

ونکراوهکان له به سه رهاتی فتووحات

ئه گهر ئه و باس و کتیبه کوردییانه ی دهخرینه بهردهم خوینهر ببنه تاکه سهراچاوه مان له باره ی فتووحاتی ئیسلامیه وه جهل و نهزانی به شمان ده بیئت.

نه شاره زایی یان زانیاریی کهم له باره ی میژووی ئیسلامی ریگه ی به وپینه داوه ببنه راستی، راستییه کانیس ون بن و خوینهر ناگای له زوریان نه بیئت. وشه ی (ونکراوهکان) که به کارم هیئاوه زیده پوی تی دایه چونکه وشه که مانای وایه ئه وانیه له سه ر فتووحات ده نووسن شت ده زانن به لام ده یشارنه وه له کاتی کدا باوه پم وایه ئه مان ئه و شتانه نازانن یان که میکی ده زانن.

نه زانی وشه یه که خوی ته فسیر ده کات، له لایه کی تره وه باس نه کرنی ئه و شتانه ی زانراون نیفاقیکی پۆشنیرییه چونکه وای لیها تووه نووسه (جگه له که سانیک کی کهم که ئه و ته قلیده یان شکاندوه) به باشی باسی ئیسلام و شارستانیه تی ئیسلامی و میژووی ئیسلامی نه کات نه وه کو سومعه ی برووشیت و گومان له مودی رنی تی و پیشکه وتخنوازییه که ی دروست بیئت. به لام ئه مه مودی رنی تییه کی ساخته یه؛ هی چه رخه زی پینه که ی نه خوینده واریی کوردستان.

له م به شه دا چه ند شتیکی فتووحاتی ئیسلامی باس ده که م که له و باس و کتیبه کوردییانه ونکراون، ئیتر یان به ده سستی ئه نقه ست و یان له بینا گاییه وه. خوینهری کورد پیویستی به و زانیارییه هیه تا وینه کاریکاتی ریه که راست بیته وه، ئه و وینه یه ی هه ردوو ده مارگری و نه زانی نه خشان دوویانه. ئه وه ی خواره وش ته نها باسیکی کورته چونکه ئیره جیی لیکولی نه وه یه کی دووردیژ له باره ی فتووحاتی تی دا نابیته وه.

به ره له هه موو شتیکی پیویسته بزانی که فتووحاتی ئیسلامی کومه لیک به سه رهاتن له میژووا ده گمه ن نین به لکو به دریزایی میژوو پویان داوه. ئینجا ئه گهر ئیسلام له کوردستاندا سه ری هه لبدایه و فتووحات به له شکری کوردی بکرایه، ئه مپۆ هه ره ئه وانیه ی فتووحات خراب ده نرخین شانازیان پیوه ده کردو باسیان له ئیمپراتوریه تی خاوه ن شکوی کورد ده کرد. ئه وه تا ئه وه ی هیه و نییه ده وه تی میدیایه که به شی خوی ولاتانی داگیرکردبوو جیگه ی شانازییه و ئه مانه ده لئین ئیمه نه وه ی ((میدیای که یخه سه روین))؟ ئه مه کی شه یه که نه ته وه گه رای ی بوی چاره سه ر ناکریت: شانازی کردن به پابوردوو هه تا ئه گهر داگیرکاری شی تی دا هه بوویت به لام په فزکردنی داگیرکاری دوژمنان. کی شه که له وه دایه نه ته وه گه رای ی جیگه ی هه موو نه ته وه کانی تی دا نابیته وه له کاتی کدا له ئایینگه رای ی (جگه له چه ند حاله تیک) ده رگای و ده رگرتنی ئایینه که بۆ هه موو نه ته وه یه ک و ئایینیک کراوه یه.

شه ری داگیرکاری له کونه وه، وه ک زور خوینهر ده زانی تی، هه ره هه بوو و تائه مپۆ ماوه نویتین نمونه ی پۆژئاوایه که ده سه لاتداریی له هه موو ده سه لاتداریکی جیهان زیاتر باس له نازادی ده که ن له کاتی کدا ولاتانی زیاتریان داگیر کردبوو و دوا ییش شیوازی نویی داگیرکاریان دا هیئا، ئه و میژوو بیگومان لای ئه وانیش جیگه ی شانازییه.

راستییه کی تر ئه وه یه مه به سستی فتووحاتی ئیسلامی سه پاندنی ئاینی ئیسلام نه بوو. دانانی سی ئیختیار له به رده م غه یری موسلمانان ((موسلمان بوون یان جزیه دان و مانه وه له سه ر ئاینی خویان و یان شه پ)) ئه مه په ت ده کاته وه. بیگومان وه کو ئه و شه رانه ش نین که لاپه ره کانی میژویان په کردو ته وه یه کی له مه به سته سه ره کییه کانیان شکومه ندیی پادشاکان بوو. کوچی گه لانیس نه بوون. بپیاردانیس له سه ر ئه نجامدانی فتووحات بۆ ده سته که وتی ماددی نه بوو (پروانه خواره وه). به کورتی فتووحاتی ئیسلامی گیانیک ده یجوو لاند که خوینده نه وه ی میژوو و شاره زایی په یدا کردن له باره ی ئیسلامه وه ریگه یه کن بۆ ناسینی.

به لام خوینهری کورد چون ئه و گیانه بناسیت له کاتی کدا نه سه رچاوه ئه سلییه کان ده خوینیته وه نه باس و کتیبه کوردییه کان وینه ته وا وه که ی پیشکه ش ده که ن؟ به لام ئایا سه رچاوه کوردییه کان وینه ی ته وا له باره ی میژووی کوردستان (به تایبه تی میژووی کونی) پیشکه ش ده که ن تا ئه مه بۆ فتووحات بکه ن؟ ئه مانه به زوری شتی سۆزدارو نازانستی له خۆده گرن. زور له مانه ته نها ئه وه ده زانن بلین ئیسلام ئایینی عه ره به به لام کورد ئایینی خوی هه بووه که ئایینی زه رده شتییه. ئه م قسه یه ش به ته نیا به سه نه ک هه ر میژووی ئیسلامیش بشیوینی تی به لکو هی میله تانی کوردستان و ئیران و ئه فغانستان و به لووچستانیش ته سلیم به قسه ی ساویله ک و نازانستی بکات.

ماده م باسی فتووحاتی ئیسلامیش ده که ن شتیکی زیاده نابی تی ئه گهر بلین که ئه وانیه ی بۆ ئایینی زه رده شت ده گرین نازانن ئه و ئایینه به پیی پویا ته که ن ده وه تیک له رۆژه لاتی ئیران له پشتیه وه بوو و هه ره له ژبانی زه رده شتدا ئه و ده وه ته شه ری له بیناوی ئایینه که کردبوو و ته نانه ت یه کی له پویا ته که ن ده لیت زه رده شت له شه پکی وه هادا کوژراوه، واته ئه گهر زه رده شت

به راستی پیغه مبه ریکی ناسمانی بوو بیت (که ئەمه قهناعه تی خوومه) ١ و ئەگەر ریوایه تی کوژانی راست بیت ده بی بلین زهردهشت پیغه مبه ریکی مواهید بووه له پیناوی ئایینه کهیدا شهید بووه!

* * * * *

یه کیک له شته زانراوه کانی میژوو ئەوه یه داگیرکهران به زهییان له گه له خه لکی ولاته داگیرکراوه کاندا نه نواندوو، هه ر ولاتیکیش هه لگه رابیته وه زور سه ختتر له جاران مامه له ی له گه لدا کراوه. نمونه کانی به کارهینانی توندوتیژی دژی خه لکی ولاته فه ترح کراوه کانی سه رده می فتووحاتی ئیسلامی زور که مترن له چاو داگیرکارییه کانی میژوو و زور که متریشن له سه رجه م چالاکییه سه ربازییه کانی فتووحات.

ئه وه نده شم له باره ی فتووحاته وه خویندوو نمونه م نه دیوه له سه ر پوو خاندن و سووتاندنی شاریک ته نها نمونه ی پوو خاندنی قه لایه که که له به رامبه ر ناوچه کانی ژیر دهستی پۆمدا بوو، واته له به ره ی پی شه وه بوو.

ئه مه له کاتی کهدا پوو خاندن و سووتاندنی شارو گونده کان، ئه وانه ی یه که م جار گیرابوون یان ئه وانه ی یاخی ببوون، کاریکی زور ناسایی شه په کانی تر بووه. ئه وه تا پادشای ناشوری؛ ناشور ناصرپالی دووم که دیته ناوچه ی سلیمانی و پیره مه گروون و شاره زوور... (٨٨١ و ٨٨٠ ی پیش زاین) وه کو هه مو پادشا کونه کان شانازی به کوشتارو شارو گوند سووتاندن ده کات: ((سه ره کانیان (= سه ری کوژراوه کانیان) م به قه دی دره خته کاندا به ست، کوپو که کانیانم به ناگر سووتاند)) ٢ یان باسی چه ند شاریک ده کات که ((له گه ل ١٥٠٠ شار (یان گوند) ی ده ور به ریانم پوو خاندو ویران کردو سووتاندنم و کردنم به ته پۆلکه و ویرانه)) ٣. یان بۆچی دوور به یین؟ ئه وه تا هیره قل، ئیمپراتوری بیزهنتی چه ند سالی که به ره له وه ی ئیسلام بگاته کوردستان و له میانه ی شه په که ی دژی فارس په لاماری ئه ویی دا بوو و مانگی شوباتی سالی ٦٢٨ ی زاینی له شاره زووردا برده سه رو له ویدا چی هاته به ره دهستی له گوندو شار ویرانی کردو سووتاندنی ٤. خو ئەگەر باسی سه رده می دیموکراسی بکه یین هیره شیمما و ناگازاکی دوو نمونه ی زور باش زانراون و شتی زورتر هه ن ئه وه نده ناودار نین هه ره کو (بۆردومانی ستراتیجی) که بۆ شاره ئه لمانیه کان خرایه کارو زیاد له ٦٠٠ هه زار ئه لمانی له شاره جیا جیا کانی ئه لمانیا به بۆردومانی فرۆکه به ریتانی و ئه مه ریکییه کان کوژران و ته نها له شاری دریسدن ژماره ی کوژراو زامداره کان گه شته ٨٠ تا ١١٠ هه زار هاو لاتی ٥.

به شی گه ره ی جهنگه کانی میژوو هۆی نابوو رییان له پشته وه بوو بۆیه فتووحات به هه مان چه شن ته ماشا کراون. نکولی له وه ش نا کریت که سانیک هه بوون له ناو له شکری موسلمانان به مه به سه تی ده ستکه وت به شداریی شه په کانیان کردبوو به لام نابیت له م راستیانه بی ناگابین:

١- موسلمانان دژی دوو دهوله تی گه ره ی ئه و سه رده مه شه پریان ده کردو شه پری ئه م دوو دهوله ته وه کو شه پی ناو خۆی کاتی جاهیلیه تی خۆیان نه بوو، له وه زعیکی وه اشدا ته ماعی ده ستکه وتی ماددی که متره مه گه ر له هه ندی قوناغدا که شه په که ناساتر بووه، ئه مه شه په یه که مه کان، به تایبه تی دژی ساسانییه کان ناگریته وه که زور سه خت بوون.

٢- سه رکرده ی له شکره کان به زوری سه حاجی بوون و ئه مانه به حوکمی په ره رده ئیسلامیه که ی له سه ر دهستی پیغه مبه ر ﷺ وه ریانگرتبوو خواناستر بوون و ریگه یان به کاری نا ره وا نه ده دا.

٣- ده ستکه وته کان ده کرانه پینچ به ش که چوار به شیان به سه ر شه په که ره کان دابه ش ده کران، واته به شه گه وه که یان به ره ده که وت. په خنه گران یه که لای مه سه له که ده بینن و ده لپن ئه وه تا ئه مانه بۆ ده ستکه وت هاتبوون به لام ئه مه به راورد ناکه ن له گه ل له شکری ده وله تانی میژوو که به زوری سه ربازه کان به زورمه ملی و به مووچه یه که راپیچی شه په ده کران.

١ به لگه ی باش هه ن له سه ر ئه وه ی نایینی زهردهشت نایینیکی ناسمانیه یه و دواتر ده ستکاری کراوه (شرك) ی تیکه وتوه، بواریش نییه لیزه دا له سه ر ئه مه برۆم. ئه وانه ش بۆ نایینی زهردهشت ده گرین نه پوختی نایینه که یان مه به سه ته و نه رپنماییه ئه خلاقییه کانی به لکو زوربه یان هیچ نازانن غه بری ئه و قسه یه ی ده لیت زهردهشت پیغه مبه ری کورد بووه که ئه مه قسه ی سه رجاده یه چونکه نه ولات و په چه له کی زهردهشت تا ئیستا ساغ بۆته وه و نه کوردیش له و سه رده مه دا وه کو کورد په یدابوو و ته نها ده توانین بلین میلیه تانی ئه وسا بناغه یه کی کوردبوون و کورد له مان و له میلیه تانی تر دروستببوو ئه ویش له سه رده میکی دیاریکراو که به نه کیدی سه رده می زهردهشت نه بووه. پاشان تیکه لکردنی نایینی زهردهشت به ناسیونالیزم شیواندنی په یامه که یه تی، ئه و په یامه ی ئه مان هیچی له باره وه نازانن.

² D.D.Luckenbill, Ancient Records of Babylonia and Assyria, vol.1, 1926, S 450.

بروانه هه ره ها کتیه که مان: لیکۆلینه وه ی فیکری و سیاسی (٢٠٠٠)، ٩٤. سه باره ت به و دوو له شکره شیه ی ناشورناصرپالیش بروانه کتیه که ی ترمان: میژووی گه ل لولو (١٩٩٨)، ل ٣٥ به داوه. ئەگەر هیچیش نه خویندینه وه ته نها میژووی کۆنی کوردستان نه بیت جیاوازییه گه ره که ی فتووحاتی ئیسلامی له گه ل فتووحاتی ده وله تانی دیکه مان بۆ ده ره ده که ویت.

³ Ibid., S 455.

^٤ محمد امین زکی، خلاصه تاریخ الكرد وکردستان، ل ١٢٠. هه ره ها دا ئره المعارف الاسلامیه، ج ١٢، ل ٤٢٠. ئه مین زه کی چاپیکی تری به کاره یناوه. ر. پارکنسن، موسوعة الحرب الحديثه، ج ٢، ل ٥٧٥.

دهمینیتهوه نمونه له سهر دهستپاکی موسلمانان بهینینهوه تا نهو گیانه بناسین که نهو خه لکه ی جوولاندبوو و دوری قسه ساکاره که ی دهلیت: (نه مان به ته ماعی تالانی شهریان کردبوو) ناشکرا بکریت. وهکو وتیشمان که سانیک هر هه بوون بهو مه بهسته چونه ته ریزی سوپاکه، هرکاتیکیش مه لائیکهت به ته نیا و بی مروف شهریان کرد ئینجا با باس له مه بهستی دور له نیازی سوودو دهستکه وتی مادی بکهین.

(ته بهری) له میژوو هه کهیدا له زمانی جابر کوپی عه بدوللای سه حاجی دهگیریتتهوه که جابر سویند دهخوات و دهلیت که سمان نه دهناسی و نه دهزانی له وانهی له لهشکری (قادیسیه) به شدارییان کردوو که له گهل ناخیره تا دنیا ی مه بهست بیت، ئیمه گومانمان له سی کهس کردبوو که چی وهکو نه مانهت و زوهدی نه وانمان نه دی، نهو سی کهسهش (طولهیجه کوپی خوهیلد) و (عهر کوپی مه عدیه کروب) و (قهیس کوپی نه لمه کشووح).

(سه عد کوپی نه بو وهققاص) یش شایه تی بو دهستپاکی سوپاکه ده دات و دهلیت نه گهر به شداریبووانی شه پی (به در) نهو فه زله یان نه بوایه^۲ ده موت له وانهی شه پی به در ژماره یه که خه تای بچوو کم بینبوو که برواناکه م و نه میبستوو نه م لهشکره کردییتی^۳.

عومهر خویشی شایه تی بو داوون. کاتیک شمشیرو جل و بهرگ ... ی کیسرایان بو هیئاو که زور گرانبه ها بوون وتی نه وانهی نه مه یان ته سلیم کرد دهستپاکن. عه لیش پی و ت: تو دهست پاک بووی له بهر نه وهش ره عیهت دهست پاک بوو^۴.

له کاتی فتووحاتی شام و شهر دژی بیزه ننتیه کان نه مان هیژیکی گهره یان هیئا. نه بو عوبه یه زانی دهره قه تی نهو لهشکره نادن بویه نامه ی نارد بو هه موو نهو والییانه ی له شاره کانداینا بوون که نهو جزیه و خه راجه ی له خه لکه که وهرگیرا بوون بگه پیننه وه بو یان و پییان بلین که موسلمانان ناتوان دیفاعیان لیکن. خه لکی نهو شارانهش (که نه صرانی بوون) به موسلمانان یان و ت: خودا جاریکی تر بتانگه پیننه وهوه سهرتان بخت چونه نه گهر پومه کان له جیاتی ئیوه بوونایه هیچیان بو نه ده گه پانینه وهوه چیمان بو دمایه وه ده یان بردو هیچیان بو نه ده هیشتین. پاشان که موسلمانان سهر که وتن و گه پانه وه شاره کان خه لکه که ده هاتن نهو جزیه و خه راجه یان ده هیئا یه وه که موسلمانان بو یان گه راندنه وه، نه بو عوبه یه دهش هه مان مه رجه کو نه کانی ده هیشته وه. ته نانهت نهو شارانهش که پیشتر له گهل موسلمانان کاندایه یمانیان نه بوو و نه مجاره پاش شکستی پومه کان داوای صولحیان کرد نه بو عوبه یه ده هه مان مه رجه نهو شارانه ی له سهر دانان که زووتر صولحیان له سهر کردبوو، له وهش زیاتر نهو شارانه ی تازه داوای صولحیان کردبوو مه رجه نهو یان هه بوو موسلمانان ریگه بدن بهو پومه کان بو شه پ هاتبوون و که لهو شارانه دا ما بوونه وه به که لویهل و پارو که سوکار یانه وه به ره و ولاتی پوم بگه پیننه وه، نه بو عوبه یه دهش به م مه رجه پازی بوو^۵.

وهکو وتم نمونه کانی تو له سه ندن له شاره یاخی بووه کان زور که م بوون له کاتی فتووحاتداو به زوری شاره که ده گه پاره وه ژیر هه مان مه رجه کو نه کان، له کاتیکدا شاره یاخی بووه کان له سه رده می هه موو ده وله تانی تر دا دوو چاری سزای سه خت ده بوون. جگه له مهش غه دریان له کهس نه ده کرد. نه مهش به کورتی به سه رهاتی (نه بو عوبه یه کوپی مه سه عود) ه له گهل جابان (گابان) داو دواتر بزاین کاک شوان عوسمانی خاوه ن ماسته نامه که چونی باس ده کات:

(ته بهری) له ریوایه تیکدا ده گیریتته وه که روسته م، سه رکرده ی سوپای ساسانییه کان، خه لکی (سه واد) ی هان دا بو نه وه ی دژی موسلمانان بوه ستو و تی سه روکی ئیوه نهو که سه یه یه که مین کهس بیت راپه ریت، جابانیش یه که م کهس بوو و داوای نهو کهسانی تر نه مه یان کرد.

موسلمانان و لهشکری جابان له (النمارق) دا پیکا چوون، موسلمانان سه رکه وتن و جابان به دیل گیرا. نهو دوو که سه ی گر تیان بینیان پیوایکی پیره و نه یانناسییه وه هه رچه نده خشی پیوه بوو. دوانه که ریگه وتن چی پی پییه بو یه کیکیان و جابان خو ی بو نه وه ی تریان بیت و شتی که له برییه وه وه ربگریت. جابان به می و ت: ئیوه ی عهره ب نه هلی وه فان له بهر نه وه چی ده لییت دوو کوپی

^۱ تاریخ الطبری ۴ / ل ۲۱۰. ته بهری باسی نه مه له ده دستکه وته کانی (مه داین) - پایته ختی ساسانییه کان - ده کات نه مهش داوای شه پی قادیسیه بوو، ته بهری ده لییت: (اهل القادیسیه) بویهش ئیمه به (لهشکری قادیسیه) مان داوا و دیاره مه بهست نه که ته نها له شه پی قادیسیه به ته نیا به لکو مه بهستی نه میان و شه په کانی دواتریش هه روا.

تیبیبییه که له باره ی میژووی ته بهرییه وه: ته بهری رو داوه کانی کو کردو ته وه بی گویدان به دور خستنه وه ی ریوایه تی (ضعیف) و (موضوع - هه لبه ستراو) ، که شتی که له زانستی فه رموده په روه ده کریت و ته بهری بوخوی دان به ودا ده نیت بویه به کاره یانی کتیبه که ی بی نه حقیقی که به پی بنه ماکانی زانستی فه رموده کرابیت مروف تووشی هه له ده کات. منیش ناچار بووم ریوایه ته کانی ته بهری وه کوخویان وه ربگرم. ماوه یه کیش بوو دوو پسوپ، یه کیکیان عهره ب و نه وه ی تر کورد، خه ریکی ته حقیقی کتیبه که بوون بو جیا کردنه وه ی (صحیح) له (ضعیف) و په نگه ئیستا به ره مه که یان بلاو کرابیتته وه.

^۲ فه زل و پایه ی به شداریبووانی شه پی (به در) لای خودا زور گهره وه بو ته نمونه.

^۳ میژووی ته بهری، ج ۴، ل ۲۱۰.

^۴ میژووی ته بهری، ج ۴، ل ۲۱۰.

^۵ ابو یوسف، کتاب الخراج، ل ۱۵.

کۆستهی سووکه له لهئیشوکار و وا وان بدهمه تۆ به مهرجیک ئەمینم بکە. کابرا (مطر کوپی فضة) پازی بوو جابانیش پێی وت: بمبەرە لای پادشاکەتان تا ئەویش ناگادار بێت ئەویش بردیە لای ئەبو عوبەید و ئەم پیکەوتنە جێ بە جێ کرا. دواتر خەڵکە کە ناسیبیانە و وتیان ئەمە جابانی پادشایە و لەشکرە کە لە ژێر سەرکردایەتی ئەبو عوبەید و ئەبو عوبەیدیش وتی: ئەی عەشیرەتی (رەبیعە) چاوەرپێی چی دەکەن؟ پیاووەکان ئەمانی پێ دەدات و منیش بیکۆژم؟ پەنا بەخودا دەگرم شتی وا بکەم^۱.

لەروایەتیکی تریشدا ئەبو عوبەید دەلیت: من لەخودا دەترسم بیکۆژم لەکاتی کدا موسڵمانیک ئەمینی کرد، موسڵمانان لەیەکتەر خوشیوستن و پشتیوانی یەکتەردا وەک یەک لەش وان، ئەو هەشی ئەرکە لەسەر هەندیکیان ئەرکە لەسەر هەموویان، ئەوانیش پێیان وت: ئەمە پادشایە کە، ئەبو عوبەیدیش وتی: با پادشاکە بێت، من غەدری لێناکەم، ئینجا وازی لێهێنا^۲.

ئینجا بزائن کاکە شوان چی دەلیت.. ئەمە قسە ی شوانە:

ئەم پرۆسە یە سەری گرت (واتە: کارەکی پۆستەم) و بەر لەهەموویان دەهقانی ناوچە ی (بادکلی - بادکلی) پاپەرپینی ئەنجام داو ئەو دەهقانه ناوی (جابان، گابان) بوو لەدژی لەشکری عەرەبە موسڵمانەکان. ئەم فەرماندە یە چەندین شەری خویناوی گەورە ی لەدژی عەرەبە موسڵمانەکان ئەنجام داو تەنانهت لەیەکی لەشەرەکان دا بەدیل گیرا، بەلام بەهۆی زیرەکی و لێهاتووی خۆی توانی بزگاری بێت و دووبارە جار ی شەری عەرەبە موسڵمانەکانی دایەو (ل ۱۴۷).

ئێتر دەبێت خوینەری کورد چۆن وینە یە کە لەبارە ی پروادەکانەو دەستکەوت ئەگەر ئەمە نووسەرەکانی بن؟ شوان شتی تر لەم جۆرە دەکات وەک باسی ئەوانە ی باوەرپیان بە ناینە کە هیئابوو و ببوونە سەربازی دلسۆزی وەک (الحمراء) - کە دواتر بەسەرھاتی ئەمان باس دەکەم - و (سیاه) و کۆمەلەکی کە ئەمە باسە کە یانە لە کتیبە میژووییە ئیسلامییەکاندا دواتر لای شوان. سیاه لەگەڵ حەفتا لە گەورە پیاوانی فارسدا بوو (ئیبینو کەئیر دەلیت: گەورە ی سی سەد لەو پیاووە گەورانە بوو کە هاوڕێ ی نزیک ی یەزدیگورد بوون). پاش ژمارە یە ک شکست سیاه بە هاوڕێکانی دەلیت: ئەو دەزانن کە ئیمە دەمانوت ئەو قەومە داماو و کەساسە ئەم ولاتە دەرگن (...). ئەو شیان گرت کە دەبینن. لەشکریش نییە ئەبەزینن و قەلا نییە نە یگرن (لای ئیبینو کەئیر: سیاه دەلیت بەخوا ئەمە بەرھەمی ناھەق نییە) لەبەر ئەو پریاریک بۆ خۆتان بدن. هاوڕێکانیشی دەلین: قسە ی تۆ قسە ی ئیمە یە (...). ئەمانەش بوونە موسڵمان و لە گەمارۆی تۆستەر لە لەشکری موسڵماناندا بوون. یەکیکیش لەو گورزانە ی و شاندیان کاتی گەمارۆدان قەلا یە ک بوو. یەکیک لەوان (ئیبینولئەئیر دەلیت سیاه خۆی بوو) جلی خۆی خویناوی کردو خۆی فریادایە لای دەرگای قەلاکە، ئەوانیش وا دەزانن لە خۆیانە بۆیە دەبێت ناو. ئەو پەلاماریان دەدات ئەوانیش هەلدین، ئەویش قەلاکە دەگریت. سیاه و کۆمەلەکی وا لای ئیبینولئەئیر باسکراون کە چی شوان (ل ۱۷۷ پ) دەلیت: ابن الاثیر دەلیت سیاه برای هورموزیان بوو و دۆزمنی سەر سەختی عەرەبە موسڵمانەکان بوو^۳!! جگە لەو هۆی ئیبینولئەئیر بەو شیوہ یە سەرھوہ باسی سیاه دەکات ئەو ناوی شەھرە یار دەھینیت کە برای هورموزانە و نالیت سیاه برای بوو^۴!

* * * * *

نامەکی شوان و هەموو کارە هاوچەشنەکان دیفاعن لە ستەمکاریەکانی هەردوو دەولەتی ساسانی و بیزەنتی بەلام بە ئاوازیکی کوردایەتی و بە جۆرە گۆرانییەکی نەشانمان بۆ دەلین.

ھەر میللە تیکیش لەو شەرپانەدا بە شداربوو بێت دەورەکی بریتی بوو لەبەرگری کردن لە دەولەتی ساسانی و بیزەنتی. ئەو هەش راستییەکی زانراوە کە نەصرانییەکانی پۆژھەلات زۆر لەگەڵ بیزەنتییەکان ناکۆک بوون و لەبەر جیاوازی مەزھەب دەچە و سیخراوە و تەنانهت خویشحال بوون بەھاتی موسڵمان تا لە دەستی بیزەنتییەکان بزگاریان بکەن بۆیە دەبینن یاخیبوونی شارەکان لەو ناوچە یەدا کە مەترە. دواتریش شایەتی پۆژھەلاتناسان دەخەینەروو.

سەبارەت بە دەولەتی ساسانی و ئەو چەوساندنەو یە گەلانی ئێران و غەیری ئێران بە دەستییەو دەیانچەشت، ئیسلام گۆرانکاریەکی باشی بۆ گەلانی ئێران بە فارسەکانەو هینا. سەرھتا ئەو پرسیا کۆمەلایەتیانە هەبوون کە کۆمەلگە یان بۆ چەند چینیکی بەرزو نزم دابەش کردبوو. رۆژھەلاتناسیکی وەک (کریستنسن) خەفەتی بۆ ئەو خواردوو کە چینی بالاً بەرھەبەرە لەناو چینیەکانی تری گەلدا فەوتاو ئەو تاییبە تەندییانە ی ئەشرافی جیادە کردو و نکران و ئەو ((دیموکراسی)) یە ی ئیسلام دوو چاری گەل ئێرانی کرد یەکیک بوو لە هۆکارەکانی دابەزینی ئەو گەلە^۵. ناینە کەش بۆ خۆی لە قەیراندان بوو چونکە وەک ناوبراو دەلیت

^۱ میژووی تەبەری، ج ۴، ل ۹۱.

^۲ سەرچاوە ی سەرھوہ.

^۳ شوان دەنوسیت: الکامل فی التاریخ، ج ۲، ل ۱۶۶ (چاپی لای خۆم: ل ۲۸۷)

^۴ چاپی لای خۆم، ل ۲۸۶

^۵ کریستنسن، ایران فی عەد الساسانیین، ل ۱۹۳-۱۹۴. مەبەستی ئەویش لە دیموکراسی واتە فراوانەکیە ئەویش کە عوامی خەڵک دەوریکێ گەورە ببینن، ئەمەش لەبەر مەبەری دەسەلات و بالادەستی چینی ئەشراف.

پیاوانی ئاین له دابه زیندا بوون و ئەمە رووی کردە ئەخلاق و عەقیدەو پەرستنیشت هەرچەندە ئەمان هەولێ تازەکردنەوێ ئاینەکیان دابوو^١.

دەولەتی ساسانی لە کۆتاییەکانیدا لە وەزعیکی خراپدا بوو. لەنیوان کیسرای دووهم و دوایین پادشای ساسانی و لاتەکه ماوەی چوار سالی پشپۆوی و پەرناژاوەی بینی که تێیدا بەلای کەمەوێ دە پادشا حوکمیان کرد. کیسرای دووهم نمونە ی چا و چنۆکی بوو. ئەو پادشایە هەموو رێگەیهکی گرتەبەر بۆ کۆکردنەوێ پارە لە رەعیەتەکهی و زۆریە ئێو سامانەشی لە خەزنەکانی خۆیدا کۆیدەکردنەوێ بۆ ئارەزووەکان خۆی بەکاری دەهێنان. کریستنسێن نمونە لەسەر ئەمە دەهینیتەوێ ئه ویش که دوا ی سالی سیانزەمی حوکمیدا هەشت سەد ملیۆن مسقال درههه (رەنگە بکاتە هەشت سەد ملیۆن درههه) لە خەزنەکاندا بوون و لە سالی سییەمیدا و سەرەپای شەروشۆر و مەسرهفەکانی خەزنەکان ١٦٠٠ ملیۆن مسقال درههه میان تێدا بوو ئەمەش جگە لە دەستکەوتەکانی شەر^٢.

بەلام وەک کریستنسێن دەلێت ئەم سامانە ی ناو خەزنەکان بە تەواوی ئه و زۆلمە ی لە خەلک دەکرا پیشان نادات چونکه پێویستە ئەو پارە هەرە زۆرانهشی بخهینه پال که پادشا بۆ ئارەزووەکانی و بۆ دەر بارهکی سەرفی دەکردن^٣. ئەم راپووتەو ئەو ئارژاوەیه ی دوا یی وینەیه کمان بۆ دەکیشێن زۆر جیاوازه لەو وینە ی ئەو کەسانە دروستی دەکەن که حوکمیکی نامادەیان لەسەر ئیسلام و فتوحات هه یه و خۆینه ی داماو واتی دەگه یه نن عەرەبەکان بەهەشتی سەر زهوییان لە خەلکی ئەو ناوچانە تێک دا. بۆیه سەیر نییه تەبەری لەبارە ی سەوادووه بەتایبەت دەلێت کەس ئەمە لە ئەهلی سەواد لە رۆژناوای دیجلەوێ تا خاکی عەرەب دالی بە فەرمانرەوایی ئیسلام خۆش نه بییت^٤. سەبارەت بە دوایین پادشای ساسانیشت تەنها لە مەدائینی پایتەختدا سی هەزار ملیۆن دینار (که دەکاتە نزیکە ی ٣٦ ملیار درههه) لە خەزنەکانی یه زدیگورددا هەبوون که بۆی کرا تەنها نزیکە ی نیو یی رزگار بکات. ئەمە جگە لە کەلوپه لی زۆر که نازانرێت بەهayan چەند زۆر^٥.

ئینجا ئەمە ی کیسرای دووهم و یه زدیگورد لەگەل پوانینی خەلیفە ی موسلمانان بۆ هەر تاکیکی سەربازەکانی بەراورد بکە لەمەشەو مەبەستی کریستنسێن لە ((دیموکراسی)) تی دەگە ی بەلام بی ئەو ی پاساو بۆ داخه کی بهینیتەوێ.

عومەر (خوا لیلی رازی بییت) لە نامەیه کیدا بۆ سەرکرده یه کی خۆی ؛ (النُّعْمَانُ كُورِي مُقْرِنٌ) پیش شەری نه هاوهند دەلێت: یه ک موسلمان لای من به نرختەرە لەسەد هەزار دینار^٦. تا بۆشی پروون نه بووه و مانه وە ی پادشای ساسانی شەرپه که درێژخایه ن دەکات فەرمانی نه دا موسلمانان بچنە ناو ولاتی فارس و شوینه کانی تر. خەمی ژیا نی موسلمانان وای لە عومەر کردبوو فەرمان دەر بکات هه یچ سەرکرده یه ک سەربازەکان ئەباتە دەریا تەنانەت یه کی کە لە سەرکرده کان بە دزیی عومەر هه وە لەکەنداوه و په لاماری فارسی دا. نمونەیه کی تر لەسەر نرخ ی کەسی موسلمان لای سەرکرده کی پروودا ی شکاتی هەندیک موسلمان لە (سەعد) ی سەرکرده ی سوپایان. ژماره یه کەس لە وکاتە دا شکاتیان لیکرد که ساسانییه کان هیزیان لەهه موو شوینه یه وێه بۆ نه هاوهند هینابوو و موسلمانان یان تووشی مەترسییه کی گه وره کردبوو. لەم کاتە ناسکە دا ئەمانه شکاتیان کرد، عومەریش پێی وتن بەلگه ی بەدکاریتان ئەو یه لەم کاتە پر مەترسییه دا ئەمە دەکەن بەلام ئەم وەزعه ریم لی ناگریت لەم شکاتە بکۆلمه وە. دواتریش که دەرکوت شتە که راست نییه سەعد ویستی تۆلەیان لی بسینیتەوێ بەلام ئەمە ی نه کرد ئەو کو خەلک لەمەودا نه ویرن شکات لە ئەمیرە کانیان بکەن^٧.

نمونه یه کی تریش کاتی گەمارۆدانی شار ی (جوندەیسابوور) بوو. موسلمانان پاش ماوه یه ک گەمارۆ لەناکا و دەبینن دەرگاکی شارە که کرانه وەو خەلکە که ی دینه دەر هه و که موسلمانان لییان پرسین ئەمان پێیان وتن ئیمه تان ئەمین کرد، موسلمانان وتیان: هه یچ شتیکی وا نه بووه. دوا یی زانرا کۆیلکه یه کی ناو لەشکری ئیسلامیدا لەخۆیه و ئەمانه که ی بۆ ناردبوون خەلکی شارە کهش به موسلمانە کانیان وت: ئیمه نازانین کیتان کۆیله یه و کیتان نازاده، ئیمه جزیه مان قبوول کردووه و ئەگەر پیتان خۆشه غەدرمان لیبکەن. مەسەله که وا مایه وە تا نامه یان بۆ عومەر نارد ئەویش ئەمانه که ی په سەند کرد^٨. لەرپوایه تیکیشدا عومەر لەو ئەلامه که یدا پێی وتن موسلمانان عه دو په یمانیان یه که.

^١ بڕوانه سەرچاوه ی سەر هه و، ل ٤٧٣-٤٧٢.
^٢ سەرچاوه ی سەر هه و، ل ٤٣٦-٤٣٧.
^٣ سەرچاوه ی سەر هه و، ل ٤٣٧.
^٤ میژووی تەبەری (١٩٣٩)، ج ٣، ل ١٣٥.
^٥ ابن کثیر، البداية والنهاية، مجلد ٤، ج ٧، ل ٦٦.
^٦ سەرچاوه ی سەر هه و، ل ١٠٨.
^٧ ابن کثیر، البداية والنهاية، مجلد ٤، ج ٧، ل ١٠٦.
^٨ ابن الأثیر، الكامل في التاريخ، ج ٢، ل ٣٨٧-٣٨٨.

وهه بهی عومەر بایه خێ به په عیبه ته ناموسلمان هه که ی نه داییت. ئه وه تا کاتیگ (هوه دایه کوپی ئه لیه مان) و (عوشمان کوپی حه نیف) مه سحی سه وادی عیراقیان کردو خه راجه که یان دا به سه رییدا عومەر پیی وتن: په نگه خه راجیکتان داوه به سه ر زه و بیه که دا که ده ره قه تی نادات؟ ئه وانیش وتیان: نه خیر ده ره قه تی ده دات و هیشتا ئه گه ر زیاتریشمان دا بنایه هه ر ده توانی هه لیبگریت^۱. که سیکی وه ک شوانیش لیستی خه راجی ولاتان ده هیئتیه وه (بیگومان به هه له ی زوره وه) بو ئه وه ی دوایی بلیت خیرو داها تی کوردستان بو خه لکه که ی نه بووه : ((بو شمان ده ره که ویته با پیرانمان چه ند ماندوو بوون و به ری په نجیشیان چون دیمه شق یان به غدا لیکی شراوه ته وه)) (ل ۲۷۷)، به لام ئایا مه رجه داها تی زور نیشانه ی زولم بیته؟ زوری داها ت ئیحمالی ئه وه شی هیه ئه مینی و بوو ژانه وه ی ئابووری هه بوو بیته. (الواقدی) له عومەر کوپی عه بدولعه زیزه وه ده گپرتیه وه که خه راجی سه واد کاتی عومەر کوپی خه تتاب سد ملیون دره م بوو به لام له کاتی حه ججاجدا بووه چل ملیون دره م (البلاذری، فتوح البلدان، ل ۲۷۰). عومەر نمونه ی دا په ره ری بوو بو یه خه راج له کاتی ئه ودا زیاتر بوو وه که له کاتی حه ججاج که نمونه ی سه تم کاری بوو و ئاژاوه شو پش له سه رده مه که ی ئه ودا به ریابووون. (قدامة) پاش ئه وه ی بری خه راجی ناوچه کان ده هیئتیه وه ده لیته پیویسته هه لسه وری ئه ری ولات سه ره تا له خواترس بیته و پاشان لیژان و دا په ره ورو ده ستپاک بیته تا کاروباره کان ریک برۆن و پاره یه کی وا بیته به ره م که جیگه ی سه رسوپمان بیته^۲.

موسلمانان شتیکیان پی بوو بو گه لان که دوو ده وله ته گه وره که ی ئه و سه رده مه پیچه وانه که یان ده کرد. ته به ری ده گپرتیه وه که له یه کیگ له دانوستانه کانی پیش شه ری قادیسیه (ئه لمو غیره کوپی شوعبه) که چوو له ی روسته م له لای ئه ودا دانیشته ئه وانه ی ده وره به ری روسته میش به زبری دایانگرته خواره وه، مو غیره ش به روسته می وت ئیمه له ناو خو ماندا وه کو یه ک واین و با شتر ده بوو پیتان بو تمایه که ئیوه هه ندیکتان خودا وه ندی ئه وانه ی ترن له مه شه وه ده زانم ده سه لاتتان به ره و پوو کانه وه ده چیت، حوکمیش به م په فتاران ه دانامه زینت. ئینجا کاتیگ چینه نزمه که^۳، که له و شوینه دا بوون، ئه م قسانه و قسه ی تری مو غیره یان بیست وتیان کابرای عه رب راست ده کات ده هقانه کانیش وتیان کابرا شتیکی وت کو یله کانمان به ره وام شه ی داین^۴.

له وتووێژیکی تر داو به گوێره ی ته به ری که له زاری (الرفیل) - که ده هقانیکی سه واد بوو - ده یگپرتیه وه که چون په یامی فاتحه کان بووه هوی ئه وه ی مه یلی بو دروست بیته بو ئیسلام، (زه ره)، نوینه ری موسلمانان، شته کان به روسته م ده لیته: شایه تمانی و نه هیشتنی ئه وه ی خه لک خه لک به ره ستن به لکو ته نها خودا به ره ستن، خه لکه که ش کوپانی نادم و هه ووان و له دایک و براوه بران. روسته میش لیی ده پرسیت: ئه گه ر من وقه وه که م به مه رازی بووین ئیوه ده گه ری نه وه ولاتی خو تان؟ ئه ویش ده لیته: به لی و هه رگیز تو خنی ولاته که تان نا که وین بو بازگانی یان پیویستییه که نه بیته. روسته م وه لامی ده داته وه: راستیت پی و تم، خه لکی فارس له کاتی ئه ره ده شیروه ریگه یان نه ده دا که س له چینه نزمه که واز له کاره که ی خو ی به یئیت و ده یانوت نه گه ر وا بکه ن سنوو ده به زینن و دوژمنایه تی ئه شرافه کان یان ده که ن. زه ره ش پیی ده لیته: ئیمه با شترین که سین بو خه لکی بو یه ناتوانین به و شیوه یه بین؛ ئیمه گو یه ریایه لیی خودا ده که ین ئه گه ر ئه م جو ره که سانه پیمان بلین گو یه ریایه لیی بکه ین، که سیکی ش سه ریچی له فه رمانه کانی خودا بکات به لامانه وه گرتگ نییه کییه و کی نییه (...). پاشان (الرفیل) ده لیته که روسته م روشت لامدایه لای زه ره و له وه وه موسلمان بووم^۵.

له به ره ی رومی شدا خه لک هه بوون ده بوونه موسلمان، یه کیگ له وانه به (جرجه) ناو براوه (په نگه ناوه که ی جو رجیو بیته). ئه مه یه کیگ بوو له فه رمانده گه وره کانی رۆم له شه ری یه رموو کدا. ناو براو له پیزه که ده چیته ده رو بانگی خالد کوپی ئه لوه لید ده کات و ژماره یه ک پرسیری لی ده کات و داوای لی ده کات به راستی وه لامی بداته وه و زوری پرسیاره کانی له باره ی ئیسلامه وه بوون، پاش بیستنی وه لامه کان داوای لی ده کات ئیسلامی فی ر بکات و له گه لی دا ده روات. فه رمانده که فریای ته نها دوو رکعه نو یژ ده که ویته و له و رۆژده دا له ناو له شکر ی موسلماناندا ده جه نکیت و هه ر له و رۆژده دا زامدار ده بیته و گیان له ده ست ده دات^۶.

* * * * *

له باره ی کورد وه کو نه ته وه یه ک شتیکی زیاد ده بیته باس له نه بوونی ده وله تیکی سه ره به خوی کورد له کاتی فتوحاتدا بگریته چونکه ئه مه شتیکه هه موو که سیگ ده یزانیت. هه ره ها بو هه موو که سیگ پوو نه که کوردی ناو له شکر ی دوو ده وله ته که شه ریکی ده کرد ه یچ قازانجیکی سیاسی لی نه ده که وته وه، بگه ره به شدار کردنی کورد و میلیله تانی تر به میلیله تانی بالاده ستیشه وه له شه ردا

^۱ بروانه: د. توفیق الیوزبکی، دراسات فی النظم...، ط ۱، ل ۱۳۰.

^۲ قدامة بن جعفر، الخراج و صناعة الكتابة، ل ۱۸۴.

^۳ وشه که لیژده داو له به سه ره اته که ی تر دا (سفلته) یه که واتای نزم و هه رچی و په رچی ده دات.

^۴ ته به ری (۱۹۳۹): ج ۳، ل ۳۶.

^۵ سه رچاوه ی سه ره وه، ل ۲۲-۲۳.

^۶ بو ته وای با سه که وه ئه و پرسیارانه ی له خالدی کرد بروانه: البداية والنهاية، به رگی، ج ۷، ل ۱۲-۱۳. فی بنو که تیر چه ند لاپه ری هه ک پیشتر ناوی (جرجه) یه ک ده بات که خه لکی ئه رمینیایه و سه رکردی ۱۲ هه زار که س بوو (ل ۵).

کاریکی زۆره ملی بووه، شکۆمهندی کوردیش لهو شه پانه دا وهکو شکۆمهندی کوردهکانی ناو سوپای عیراقی یان ئیرانییه له شه پری عیراق - ئیران سالانی ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۸ کاتیکی کورد به زۆره ملی بو بهرهرهکانی جهنگ دهبران. دیاره ئهوانه ی وهکو شوان دیانه ویت وای پیشان بدهن کورد شه پریکی نه ته وهیی کردووه بی ئه وهی ههست به خویان بکه نه وه یان له خوینه ری کورد ده ویت بو هه ره سی ده وه ته ی فارسیی ساسانی و تیکشکانی ده وه ته ی بیزه نته ی بگری. که سیکیش ئه وه ی لیمان ده ویت هیج جیاوازییه کی نییه له گه ل ئه وه که سه ی ده یه وئ بو شکانی سوپای عیراق یان ئیران له به ره یه کی شه پری ۱۹۸۰-۱۹۸۸ بگرین. ئه مه ش گالته جارییه که به میژووی ئیران و بیزه نته ده کریت ئه گه ر به شداربوونی کورد له شه پری دژ به فاتحه موسلمانانه کان به کاریکی کوردایه تی بزاین.

ئهوانه ی وهکو شوان شت ده نووسن به رده وام ده لیکن کوردستان بو ته قوربانییه کی شه پری نیوان ده وه له تانی ده وره به ری و ده لیکن کورد له و ململانییه هه چی پی نه پراوه که چی که باس دیته سه ر فتووحات کورد ده که نه خاوه نی قه زیه ی دوو ده وه ته ی ساسانی و بیزه نته ی. هوی ئه وه ش دیاره : پریاریکی ئاماده هه یه بو ره فزکردنی هه ر شتیک بو نی ئیسلامی لی بیته هه تا ئه گه ر ئه وه ره فزه دژ به راستیی میژووی بیته.

شایه ته کان ده وین

وهکو ته واوکه ره وه یه کی باسه که ش چاکتره شایه تی ژماره یه ک نووسه رو بیرکه ره وه و پۆژه له اتناس له سه ر فتووحات و له سه ر چاوپوشینی موسلمانان * به یئینه وه هه رچه نده ئه وه به خوینه ر ده لیم که ئه گه ر شه ره زای میژووی فتووحات له لایه ک و میژووی شه پانی ده وه له تانی تر له لایه کی تر بیته پیوستی به شایه تی پۆژئاواییه کان نییه چونکه بو خوی ده گاته راستیه کان. ئه وه شایه تییه نه ی پۆژه له اتناسانیس له راستیدا له و دوو جو ره زانیارییه وه سه رچاوه یان گرتووه. گرنگی شایه تییه ئه وه که سه نه ش له وه دایه تو چاوه ری ده که ی ئه مانه به هوی خه لفیه تی تایبه تی پۆژئاواییه وه راستیی ته واو نه لیکن یان شته کان به پیوانه ی شارستانیه تی خویان لیکبده نه وه به لام که ده بینی شایه تییه کی تا راده یه ک به ئینساف ده دن بیر له وه نا که یته وه ئه مانه سو زیان به سه ریاند زالی بو بیته. له به ر ئه وه شایه تییه ئه وانه وه رده گیریته نک ه ی ئه و پۆژه له اتناسانه ی رای پیچه وانه یان هه یه.

۱- (قیلهاوزن) سه ره پای هه ندی بیروبوچوونی دان به وه دا ده نیته موسلمانان به رامبه ر فارسه کان و له مه سه له ی ئاییندا توند نه بوون و باسی ده کات ئه و فارسانه ی بوونه موسلمان چو ن دلسۆزییه کیان بو ئیسلام نو اند .^۱

۲- دۆزی Dozy ده لیته که چاوپوشیی موسلمانان و ره فته ره که یان له گه ل ئه هلی زیمه وای کرد ئه مانه له ده وری ئیسلامدا کو بینه وه .^۲

۳- مه وسووعه یه کی میژووییش باس له جووله که ده کات که له لایه ن فه رمانه وه نه صرانییه کان ده چه وسینرانه وه له به ر ئه وه زۆر له و جووله کانه پیشوازیی باشیان له فاتحه عه ره به کان کرد که چاوپوشینیکی گه وره تر یان له گه ل خویاندا هینا و له پۆژه لاتی نزیک و ئیسیپانیا و باکووری ئه فه ریقییا و به تایبه تی له قاهیره جالییه کانی جووله که گه شه یان سه ند. له ژێر حوکی ئیسلامی شدا جووله که و ئایینه مو عته به ره کانی تریش ئاسایش و پاراستن له دو ژمنه کانیان و ئازادیی په رستنیان به خو وه بینی و به شیکیی گه وه ی پریاردان له سه ر کاروباره تایبه تییه کانی خویان ها ته ده ست .^۳

۴- ته نا نه ت ئه وانه ش که نایانه ویت به ته وا وه تی دان به چاوپوشینی فاتحه موسلمانانه کان بنین نا چارن ئه وه بلین که فاتحه کان سه ره تا گو ییان نه ده دایه ئه وه ی ولاته کان بکه نه موسلمان. یه کی که له مانه ده لیته که به موسلمانکردن وا خیرا پووی دا که ده بوا یه خیلافه ت بیوه ستانایه و نو سه ر ئه مه بو هۆکاریکی نه ته وه په رستی ده گه ر پینیته وه .^۴ به لام بیگومان ئه وه که سه نه یه توانیوه بلیت

* وشه ی چاوپوشینم بو (تسامح) Toleration به کارهیناوه. کیشه ی چاوپوشین به شیکیی گه وه ی میژوو و شارستانی پۆژئاوای داگیرکردووه پۆژئاوا شانازی به وه ده کات که گه شتۆته پله یه کی به رزی چاوپوشین به لام ئه مه پاش کاره سات و خوینه رشتنیکی زۆر جگه له وه ی تا نه مه رۆ زوو زوو نمونه ی پیچه وانه ی چاوپوشین ده بینن. ئه مه له کاتیکی موسلمانان هه ر له پۆیه چاوپوشینیان پیاده کردووه وه دواتر ده بینن.

۱ ولهاوزن، سقوط الدولة العربية، ل ۳۹۱.

۲ بروهان: د. توفیق البوزیکی، دراسات في النظم العربية الإسلامية، ط ۱، ل ۱۸۷.

³ Kingfisher History Encyclopedia, p.179.

مه وسووعه که ده لیته : به لام ده بوا یه باجی قورستریان له چا و موسلمانان بده یه و بویان نه بوو خزمه تی سه ربازی بکه ن (هه مان لاپه ره). سه بابه ت به باج بروهانه کتیبه کانی تر که باسی باجی کهم ده کن، سه بابه ت به خزمه تی سه ربازی ئه وه سه تم نه بوو به لکو نیعمه تیک بوو بو گه لان که تاکه کانیان به زۆره ملی بو سه ربازی نه برین (نوسه ری بابه ته که ته عیریکی به کارده هینیت که هه ره ها واتای چه که لگرتنیش ده دات).

⁴ G. Mourgue, Aux Source des Proche-Orient, p.246.

به موسلمانکردنه که به زۆره ملی بووه و نموونهی نه هیناوه له سههه پرگه کرتن له بهردهم موسلمانبوونی خه لک (وهه رگرتنی جزیه ش له وه که سانهی تازه موسلمان ببوون له لایه نه هندی خه لیفه ی ئومه و یه وه ته نها له بهه هۆکاری دارایی بوو نه که ته وه یه وه و هه و لیکه ئه نه قه سه ته نه بوو بۆ دوورخسته وه یان له ئیسلام). نوو سه ره که دان به وه شدا ده نیته که ئه م به ره وه پیشچوونه ی موسلمانبوون به وه ته فه سه ره ده کریت که کۆمه لی ئایینی فه که ره ی نه ته وه یی دوورخسته وه ^۱.

۵- (فه شه ره) له کتیه به که یدا له به ره ی ئه وه روپای سه ده ناوه راس ته کان با سه ی بۆ ئیسلام ته ره خان ده کات و سه ره تا گو مان له وه ده کات که ئایین یه که م هۆ بوو یته بۆ ئه نه جامدانی فتووحات و بۆ سه ره که وته نه کانی و ئه مه ده گه ره ی نه یته وه بۆ خوا سه تی ده سه که وه تی ما ده ی ^۲ به لام ئه وه نده ی پی نا چیت دان به وه دا ده نیته که ئایین هیزکی زاتی دایه ئه وه جووله یه ی عه ره ب و ئه م ئایینه ژیان و به ره وه امیی به وه جووله یه به خشی و دواتر با سی ئه وه گیانه ده کات که له ناو عه ره بدا بلا بووه وه وه به رزتر بوو له ته نها ئاره زووی جه نگ و ده سه که وه ت و ده لیت ئه وه گیانه نه بوایه ئه مان نه یان ده توانی خه لکی شام و می سه ره و فارس و به ره ره ره کان له حو کی خویان را زی به کن. دان به وه شدا ده نیته که له هه موو کاره کانیاندا سه ره که وه توو بوون ئه ویش به هۆی ئه وه چا و پو ششی به ی له گه ل جووله که وه نه صرانی به کان پیاده یان کر دبوو ^۳.

دوای ئه وه ش با سی پر نه مایه کانی ئیسلام ده کات که وایان له له شه که ره ئیسلامی به کان کر د تا یبه ته مه ندی به کی بال اتریان هه بیته له چا و هه موو له شه که ره کانی تر به در ژایی می ژوو ^۴.

۶- فه یله سووفی ناوداری ئه لمانی (شه ینگله ره) ^۵ به شه یوه یه کی تر ته ماشای فتووحاتی کر دووه. به پی پی بۆ چوونه که ی ئه وه سه به ره ت به ژیا ره کان هه ره ژیا ره ی که جیا به له وه ی ترو با سی نه فسی یه که می ژیا ره کان ده کات. نا و برا و با سی نه فسی مه جووسی ده کات که نه که ته نها زه ره ده شه ته یی ده گه ره وه به لکو هه وه ها یه هه و دیه ت و نه صرانی به تیش که ئه مانه هه موو به پال ژیا ره ی عه ره بی (ئیسلامی) لقن له ژیا ره ی مه جووسی له کاتی که دا ژیا ره ی کلاسیکی (یۆنانی - رۆمای) به ژیا ره ی ئه پۆلۆنی ناو ده بات و که ئه میان به رۆژه لات نامۆ بوو.

شه ینگله ره به م پی به رای و ابوو فتووحاتی ئیسلامی فه ته و دا گیر کر دن نه بوون به لکو پر گار کر دن و گه ران ده وه ی ئه وه شو ی نا نه بوون:

((نازاد بوونی ئه م ره گه زه به شه ری به مه جووسی به نموونه ی له می ژوودا نی به، سووریا سالی ۶۳۴ فه ته کرا، نه خیر به لکو نازاد کرا، دی به شق سالی ۶۳۷ که وت وه ره وه ها ته ی سه فه وون ^۱، می سه ره ی سالی ۶۴۱ گه ره ی نه رای به وه وه له وه ساله دا عه ره ب گه شه ته هیندستان، قرتا جه سالی ۶۴۷ گه ره ی به وه وه سه مه ره قه ند سالی ۶۷۶ گه ره ی نه رای به وه، ئی سپانی اش سالی ۷۱۰ که وت، سالی ۷۳۲ ش عه ره ب له ده ره گاکانی پارسیان دا)) (شه ینگله ره، ج ۱، ل ۳۸۸).

شه ینگله ره ئیسلام به میرا ته گی مه زه به نه صرانی به کانی یه عقوقوبی و نه سه تووری و ری چه کانی جووله که وه فارسی ده زانیته و ده لیت ئیسلام (موسلمانان/ف) که که نی سه ی ئه یا صو فیای کر ده مر گه وت (دوای فه ته ی قه سه ته نتینی به ۱۴۵۳ ی زاینی/ف) ئه وه ی کر دی ته نها ئه وه بوو که ئه وه ی مو لکی خویان بوو گه ران دیان وه (ج ۱، ل ۳۸۵) و به ره ره چی ئه وه ده دا ته وه که به خه یالی هه ندی که سه دا دیته که فتووحات ((کوچی گه لان)) له دو ره گی عه ره به وه بوو یته به لکو ئه وانه ئه نه جامی رامالی نی که بوون ئی مان داره دل گه ره مه کان ئه نه جامیان دا، ئه وه رامالی نه ی وه کو هه ره سی به فر و ابوو مه سی حیه کان و جووله که و مه زدی به کان (زه ره ده شه ته یه کان) ی له گه ل خۆیدا هه لگرت و ئه مانه وه کو موسلمان ی زۆر با وه ردار چوونه پر زه کانی پی شه وه. به ره به ره کان (...). بوون ئی سپانیایان فه ته کر دوو فار سه کان بوون له عی را قه وه ده ره چوون و گه شه ته ره یاری ئوک سووس (جه یحوون)، دو ژم نی دو ی نی بووه ها ور پی جه نگ له پر زه کانی پی شه وه (ج ۲، ل ۴۶۶).

له به ره ی چا و پو ششی نه شه وه ده لیت هه ره چه نده ئیسلام له مه ی دانی سی اسی دا به شه یوه یه کی سه ره سو ره ی نه ره چا و پو ششی پی اده ده کر د به لام خیرا مه زه به به کانی ناو چه ی یه هه و دیه ت و مه زدی به ت و که نی سه کانی باشو رو رۆژه لات به نه زی که ته وا وه تی له نا ویدا تو انه وه (ج ۲، ل ۳۷۷). بۆ ئه وه ی قسه که ی شه ینگله ره ی ش راستر بیته پی و ی سه ته له جیا تی وشه ی (هه ره چه نده) وشه ی (به هۆی) دا بنین.

¹ Ibid.

^۲ ه. ا. ل. فیشر، تاریخ اوربا فی العصور الوسطی، القسم الاول، ل ۶۱. باس نه کردنی مه جووسی و شو ی نه که وه تی ئایینی تر له به ره ئه وه یه فه شه ره له کتیه به که یدا که مه تر با یه خیان پی ده دا ت.

^۳ هه مان سه ره چا وه، ل ۶۱-۶۲.

^۴ هه مان سه ره چا وه، ل ۶۳.

^۵ اسوالد شه ینگله ره، ته ده ور الحضارة الغربیة، ت. احمد الشیبانی، بیروت.

^۶ وه ره گیری عه ره بی به هه له نا وه که ی به زیز فون نوو سی وه. ته ی سه فه وون پای ته ختی سا سا نی به کان بوو له به ره ی رۆژه لات دی جه له.

۷- بیراری ناوداری فهپه نسی گوستاف لوبون G. Le Bon له کتیبه کهیدا (شارستانی عه رهب) ١ باسی فتوحات و چاوپوشینی موسلمانان دهکات. لیره دا هه ندی له وته کانی دهه یینه وه.

لوبون ده لیت که هیز فاکته ر نه بووه له بلا بوونه وه قورئان چونکه فاتحه کان له خه لک گه ران له سه ر ئایینی خویان بمیینه وه، خو نه گه ر هه ندی گه لی نه صرانی بوو بیتنه موسلمان نه وه به هوی نه وه بووه داد په ره ره بیه کیان له م فاتحانه بینی له ناغا کونه کانیان نه دیبوو- هه ره ها چونکه نه و ئاسانییه ی له ئیسلام بینیبوو یان له ئایینی تر به دییان نه کردبوو (لوبون، ل ١٦٢).

باسی پیغه مبه ر یش ﷺ دهکات که چاوپوشیه کی زور گه وه ی له گه ل جووله که وه نه صرانییه کان پیاده کردبوو و خه لیفه کانی دوای خوشی له سه ر هه مان ره وت پوشتن (ل ١٦٢، په راویز ١) و هه ر له باره ی چاوپوشینه وه قسه ی چه ند میژوونوو سیکی پوژئاوایی نه قل دهکات (پروانه خوارتر). ته نکیدیش له سه ر راستییه که ی سه ره وه دهکات: ((ئیسلام به شمشیر بلاونه بوته وه به لکو ته نها به بانگه وان)) (ل ١٦٢).

لوبون باسی خه لیفه راشیده کان دهکات که هه ر زوو په یوه ندییان به خه لکی ئه سلئی ناوچه کان کرد که چه ند سه ده یه کی زور بوو زولمیان لی ده کراو له به ر نه وه ناماده بوون به خوشحالییه وه پیشواری له هه ر فاتحیک بکه ن باری قورسی ژانیان له سه ر سووک بکات. خه لیفه کان زانیان چون زوره ملی له گه ل که سدا پیاده نه که ن تا ببیتنه موسلمان و، به پیچه وانیه ئیدیعی زور که س (مه به سته هه ندی میژوونوو سیکی پوژئاوایی ده مارگیر/ ف.)، زانیان چون دورکه ونه وه له کوشتنی نه و که سانه ی موسلمان نه ده بوون و له هه مو شوینی کدا رایانگه یاند که ریز له بیروباوه رو نه ریتی گه لان ده گرن و ته نها به وه قایل ده بن جزیه یه کی که م به رامبه ر پاراستنی نه و گه لانه وه ریگرن، نه و جزیه یه یش که متر بوو له و باجانه ی به ناغا کونه کان ده دران (ل ١٦٩-١٧٠).

ئینجا باسی ره فتاری عومه ر دهکات که چوه قودس و ده لیت ره فتاره که ی نه و نه رمی و به زه ییه زوره ده سه لمینیت که فاتحه کان به رامبه ر میله ته دوپاوه کان ده یاننواندو که نه مه ته واو پیچه وانیه ره فتاری خاچه رسته کانه که چه ند سه ده یه کی دوای نه وه هاتنه ناو قودس ٢. عومه ر ویستی ته نها که میک له هاوه لانی له گه لیدا بچه ناو قودس و داوای له په تریارک صوفرونیوس کرد هاو پرتی بکات کاتی سه ردانی شوینه پیروزه کان (ل ١٧٠-١٧١).

پاشان ده لیت والیی میسر (عه مر کوپی ئه لعاص) له و که متر نه رمی نه نواند کاتیگ نازادییه کی ئایینی ته واوی به میسر ییه کان داو ته نها جزیه یه کی سالانه ی له سه ر دانان که له ١٥ فره نک (فره نکی فره نسیی کاتی لوبون/ ف.) تیپه ری نه ده کرد له جیاتی باجه قورسه کانی قه یسه ره کانی پوم. بویه میسر ییه کان به گویرایه لی و سوپاسه وه نه و مه رجانیه یان قبول کردو میسر ییه کان فاتحه کانیان خوشویست. نه و میسر ییه نه ش کاتی خوی تالوویان به ده سته فرمانبه رانی قه یسه ره نه صرانییه کانی قوسته نتینییه ده چه شت بویه به گه رمییه وه پرویانکرده دینه که وه پرویانکرده فیروونی زمانی عه رهبی (ل ١٧٠).

له باره ی شارستانییه تیشه وه ده لیت فتوحات تایبه ته ندیه کی خوی هه بوو نه ویش نه وه یه فاتحه کان خیرا شارستانییه تیکیان هینایه کایه که زور له شارستانییه ته کانی پیش خوی جیاواز بوو (ل ١٧٠-١٧١).

له سه رووتیشدا باسی واتا فراوانه که ی ((دیموکراسی)) مان کرد که (کریستنس) به کاری هیناوه. لوبونیش بو خوی نامازه بو شتیکی وا دهکات که له کاتی خه لیفه راشیده کاندایه کسانیه کی ته واو هه بوو و حوکی شه ریعت بو هه مووان بوو و دوو نمونه ده هیئته وه یه کیکیان له کاتی عومه رو نه وه ی تر له کاتی عه لی. نه مه ش به نیزامی دیموکراتی ناو ده بات و ده لیت گوپان له نیزامی دیموکراتیه وه بو نیزامی پادشایی ته نها ورده ورده رووی داو خه لیفه کان له دواییدا بوونه پادشای موسته بد به لام تا ئیستا (واته تا کاتی لوبون - کو تایی سه ده ی نۆزده) عه رهب (مه به سته موسلمانان) به یه کسانیه له به رده م شه ریعت ماونه ته وه (ل ١٧٣-١٧٤). بیگومان نه مه ته واو جیاواز بوو له نیزامی پادشایی دوو ده ولته ته گه وه که ی سه رده می فتوحات و به تاییه ت نیزامی شاهینشا هانه ی ساسانییه کان.

٨- وتمان لوبون له باره ی چاوپوشینه وه شایه تیی چه ند میژوونوو سیکی پوژئاوایی (که به خاوه ن ئینساف وه سفیان دهکات) نه قل دهکات :

رؤبرتسون له کتیبی (میژووی شارلکان): ته نها موسلمانان بوون که هه ردوو شته که یان پیکه وه کو کردبووه وه: غیره ت بو ئاین و چاوپوشی له گه ل شوینکه وتووایی ئایینه کانی تر. هه رچه ندیشه شمشیریان بو بلاو کردنه وه ی ئایینه که یان هه لگرت به لام نازادیی نه وه یان دا به و که سانه ی نه یانده ویست ببه ن موسلمان له سه ر دینی خویان بمیینه وه.

١ گوستاف لوبون، حضارة العرب، ت. عادل زعیر، ط ٢، ١٩٤٨.

٢ بیگومان هه ره ها ته واو پیچه وانیه ره فتاری جووله که که دواتر فه له ستین و قودسیان داگیر کردو تا ئیستا له به ر چاوی هه موو جیهاندا کوشتاری خویان ده که ن و خانووی فه له ستینییه کان ده روو خینن، که نه مه هه مان کاری به عس، که نیزامیکی عه لمانییه به نا هه ق که لتووری ئیسلامی به کارده هیئا، ده خاته وه یادمان.

میشۆد له کتیبی (میژووی شهرازی خاچهرست): ئەو ئیسلامه‌ی فه‌رمانی به جیهاد داوه چاوپۆشی له‌گه‌ڵ نایینه‌کانه‌ تر پیاده ده‌کات.

(میشۆی راهب له کتیبی (گه‌شتیکی ئایینی له رۆژه‌لاتدا): جیگه‌ی داخه‌ که‌وا گه‌له‌ نه‌صرانییه‌کان له موسلمانانه‌وه چاوپۆشی که‌ نیشانه‌ی چاکه‌کارییه‌ نیوان میلیه‌تان و پڕیزگرتن له بیروباوه‌ری که‌سانی ترو به‌زۆر فه‌رزنه‌کردنی بیروباوه‌ر بخوازن (ئه‌م سی‌ شایه‌تییه‌ له لاپه‌ره‌ ١٦٢، په‌راویز).

٩- گی دو بوشی‌ر له کتیبی (هه‌شته‌رگه‌ری کردنی که‌لاکی ئیستعمار) ده‌گاته‌ سه‌ر دیارده‌ی فراوانیی ئیسلامی و به‌پیی ئه‌و پیوانه‌یه‌ی بۆ ئیستعماری داناه‌و ده‌لیت ئیسلام نه‌ له‌په‌ر ده‌ی بناغه‌وه‌و نه‌ له‌په‌ر ده‌ی بونیاده‌وه‌ ئیستعمار نه‌بووه‌. یه‌که‌میان له‌به‌ر ئه‌وه‌ی فراوانکاری ئیسلامی نه‌یده‌ویست گه‌لان ملکه‌چ بکات و سه‌رچاوه‌کانی سامان له‌ ولاته‌ گه‌راوه‌کاندا ته‌نها بۆ فاتحه‌کان به‌کاربه‌ییت، به‌لکو ده‌یویست ئه‌و گه‌لانه‌، پاش ئه‌وه‌ی به‌شیوه‌یه‌کی کاتی بیانیه‌یه‌یه‌ ژیر رکیفی خۆیه‌وه‌، بی‌نه‌ سه‌ره‌و ئه‌و نایینه‌ نوییه‌. خه‌لکی شام پاش موسلمانانیان له‌ فه‌تووحاتدا به‌شدار ده‌کران و به‌م جو‌زه‌ ئه‌وانیش ده‌بوونه‌ فاتح، ئه‌مه‌ش بوو ئه‌و شته‌ی موسته‌عمری ئه‌وروپی هه‌رگیز نه‌یده‌کرد (...). فه‌تخی ئیسلامی دوو ئامانجی هه‌بوو ئه‌ویش که‌ له‌یه‌ک کاتدا هه‌ردوو مافی هی‌زو هی‌زی ماف زال بن، به‌لام موسته‌عمری ئه‌وروپی ته‌نها مافی هی‌زی ده‌هیشته‌وه‌. فاتخی ئیسلامی ژیانیکی نویی، به‌واتای ته‌واوی وشه‌که‌، ده‌خسته‌ به‌رده‌م خه‌لکی ولاته‌ گه‌راوه‌کان و که‌ له‌م ژیانه‌دا هاوشانی ده‌بن و له‌گه‌لیدا یه‌کسان بن، له‌کاتیکدا موسته‌عمری مه‌سیحی که‌ خه‌لکی موسته‌عمه‌راتی ده‌هی‌نایه‌ ناو نایینه‌که‌ی خۆیه‌وه‌ یه‌کسانیه‌کی شکلی پی‌ ده‌به‌خشین که‌ له‌ باشتین حاله‌تا له‌ ناستی روه‌یدا بوو، له‌ ناستی دنیایشه‌دا ئه‌وروپی هه‌موو مافه‌کانی هه‌بوو و هه‌ر خۆی هه‌کومرانیی ده‌کرد. ئه‌مه‌ له‌په‌ر ده‌ی بناغه‌وه‌، له‌په‌ر ده‌ی بونیادیشه‌وه‌ ئیمپراتۆریه‌تی ئیسلامی که‌ به‌ره‌می فه‌تخ بوو تایبه‌مه‌ندییه‌کانی ئیستعماری نه‌بوو چونکه‌ ئه‌وه‌نده‌ به‌س بوو گه‌له‌که‌ ببوایه‌ موسلمان ئیتر بۆی هه‌بوو به‌شدار له‌ فه‌تخ و به‌ره‌مه‌کانی سه‌رکه‌وتن و به‌په‌ر ده‌ی کردنی کاروباره‌کانی ولات بکات (دو بوشی‌ر، ل ١١٨-١١٩).

١٠- تۆماس ئارنۆلد له کتیبی (بانگه‌واز بۆ ئیسلام) زۆر له‌م باره‌یه‌وه‌ ده‌لیت چونکه‌ کتیبه‌که‌ بۆ باسی چالاکیی بانگه‌وازی ب‌لاوکرده‌وه‌ی ئیسلام ته‌رخان کراوه‌. ئارنۆلد پاش ئه‌وه‌ی چه‌ند نمونه‌یه‌که‌ له‌سه‌ر چاوپۆشی له‌گه‌ڵ نه‌صرانییه‌کان ده‌هی‌نایه‌وه‌ ده‌لیت: له‌م نمونه‌یه‌ی چاوپۆشی که‌ فاتحه‌ سه‌رکه‌وتوه‌کان له‌گه‌ڵ عه‌ربه‌ نه‌صرانییه‌کان له‌ سه‌ده‌ی یه‌که‌می کۆچیدا کردیان و له‌ نه‌وه‌کانی دواتر به‌رده‌وام بوو ده‌توانین بگه‌ینه‌ ئه‌و ئه‌نجامه‌ی که‌ ئه‌م هۆزه‌ مه‌سیحیانه‌ی بوونه‌ موسولمان به‌ هه‌لبێژاردن و ئازادیی خۆیان ئه‌مه‌یان کردوه‌ (ل ٥١).

له‌ باره‌ی جزیه‌شه‌وه‌ ده‌لیت: مه‌به‌ست له‌و باجه‌ی خرایه‌ سه‌ر نه‌صرانییه‌کان ئه‌وه‌ نه‌بووه‌ سزای نه‌صرانییه‌کان بدریت له‌به‌ر ئه‌وه‌ی نه‌بوونه‌ موسلمان، وه‌ک چۆن هه‌ندی لیکۆله‌روه‌ ده‌یانه‌وی ئه‌و باوه‌ر به‌کین، به‌لکو نه‌صرانییه‌کان له‌گه‌ڵ باقی ئه‌هلی زیممه‌ ئه‌و جزیه‌یان به‌رامبه‌ر به‌وه‌ ده‌دا که‌ بپارێژین. ئارنۆلد نمونه‌یه‌که‌ له‌سه‌ر ئه‌وه‌ ده‌هی‌نایه‌وه‌ وه‌ک په‌یمانی خالید کورپی ئه‌لوه‌لید له‌گه‌ڵ هه‌ندی خه‌لکی شاره‌کانی ده‌ورو به‌ری (حیره) که‌ تیایدا هاتوه‌: ئه‌گه‌ر ئیوه‌مان پاراست جزیه‌تان ئی وهرده‌گرین ئه‌گه‌ینا وهریناگرین. هه‌روه‌ها به‌سه‌ره‌اتی ئه‌بو عوبه‌یده‌ له‌گه‌ڵ خه‌لکی شاره‌کانی شام ده‌گه‌رێته‌وه‌ که‌ پێشتر باسم کردبوو. پاشان ده‌لیت دیاره‌ که‌ هه‌ر کۆمه‌لیکی نه‌صرانی خزمه‌تی سه‌ربازی بکرده‌یه‌ له‌ جزیه‌دان ده‌به‌خشرا هه‌روه‌کو هۆزی (ئه‌لجه‌راجیمه‌) له‌ نزیک (ئه‌نتاکیه‌) که‌ په‌یمانی دا شه‌ر له‌ پال موسلماناندا بکات به‌و مه‌رجه‌ی جزیه‌ی له‌سه‌ر لابریت و له‌ ده‌ستکه‌وته‌کانی شه‌ر به‌شی بدریت. په‌یمانی واش له‌گه‌ڵ هۆزیک باکووری فارس کرا (ل ٥٨-٥٩). نووسه‌ر پاشان نمونه‌ی تر له‌ سه‌رده‌می عوسمانی ده‌هی‌نایه‌وه‌ (ل ٥٩).

(له‌ خواره‌وه‌دا هه‌ندی له‌ نمونه‌کان هی سه‌رده‌مه‌کانی پاش فتووحاتن به‌لام ئه‌مانه‌ به‌لگه‌ن له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی چاوپۆشیی موسلمانان و پیکه‌وه‌ ژیان له‌گه‌ڵ شوینه‌که‌وتوانی نایینه‌کانی تر بووه‌ ته‌قلیدیک که‌ ئه‌ساسه‌که‌ی ده‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ بنه‌ماکانی ئیسلام و بۆ رۆژانی ده‌سه‌لاتی ئیسلامی. فه‌قیهه‌کانیش زۆر جار ده‌گه‌رینه‌وه‌ بۆ ئه‌و کارانه‌ی له‌و سه‌رده‌مه‌دا کرابوون).

ده‌سه‌لاتی ئیسلامی چاوپۆشیی له‌گه‌ڵ هه‌موو تایفه‌ نه‌صرانییه‌کاندا ده‌کردو جگه‌ له‌وه‌ نه‌یده‌هیشت هیچیان ته‌عه‌دا له‌وه‌ی تر بکات، ئارنۆلد پاش ئه‌وه‌ی دوو نمونه‌ له‌سه‌ر پیلانی تایفه‌کان دژی یه‌کتر ده‌هی‌نایه‌وه‌ - که‌ له‌ یه‌کیکیاندا به‌ پلانی ئه‌سقوفیکی نه‌ستووری وه‌ک باسکراوه‌ ٧٨٠٠ له‌ پیاوانی که‌نیه‌سی ئه‌رتۆدۆکسی و ژماره‌یه‌کی زۆری خه‌لکی تر له‌سه‌ر ده‌ستی فارسه‌کان کوژران - ده‌لیت موسلمانان ریگه‌یان به‌م شتانه‌ نه‌ده‌داو دیاره‌ که‌ دادپه‌روه‌رانه‌ مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵ هه‌موو ره‌عه‌یه‌ته‌ نه‌صرانییه‌کانیان ده‌کرد. بۆ نمونه‌ پاش فه‌تخی میسر یه‌عقوبیه‌یه‌کان ده‌یانزانی ده‌سه‌لاتی بی‌زهن‌تی نه‌ما بۆیه‌ که‌نیه‌سه‌کانیان له‌ ئه‌رتۆدۆکسه‌کان زه‌وت کرد به‌لام پاش ئه‌وه‌ی ئه‌مانه‌ به‌لگه‌یان بۆ ده‌سه‌لاتی ئیسلامی هی‌نایه‌وه‌ که‌ ئه‌و که‌نیه‌سه‌نه‌ هی‌ خۆیان ئه‌م ده‌سه‌لاته‌

١. ت. و. ارنولد، الدعوة الى الاسلام، بحث في تاريخ نشر الدعوة الاسلامية، ت. حسن ابراهيم حسن و عبدالمجيد عابدين و اسماعيل النحراوي، القاهرة، ١٩٤٧.

که نیهسه کانیان بۆ گه پاندنه وه (ل ٦٥) (پروانه که نه تۆدۆکسه کان له سه ره هه مان مه زه به بی بیزه ننتیه کان بوون و که نه مان له شه پدابوون له گه ل موسلمانان/ ف.).

ئارنۆلد ته نانه ت ده لیت که نیه سه ی نه ستووری له سایه ی ئیسلامدا بوو ژانه وه یه کی گه ره ی به خۆوه دی و ته نانه ت به هۆی ئاسایشی ناو ولاته که یان که له کاتی خه لیفه کاندایه خۆیه وه بینیبووی توانییان (بعثه) بۆ چین و هندستان بۆ بانگه وان بۆ دینه که یان بنیرن (ل ٦٤).

ئینجا ئارنۆلد ده لیت ته ماشای ته م چاوپۆشیه بکه ین که له سه رده می یه که می ئیسلامدا له گه ل په عیه ته نه صرانییه کان کرابوو بۆمان ده رده که ویت که نه و فیکره یه ی بلابۆته وه سه باره ت به وه ی شمشیر هۆکار بوو بۆ کردنی خه لک به موسولمان فیکره یه که زه حمه ته به وای پی بکریت (ل ٦٥).

موسلمانبوونی کۆمه لانیکی زۆر له نه صرانییه کان خوراسان به لگه یه کی تره له سه ره وه ی نه صرانییه کان به بی زۆره ملی بوونه موسلمان. ئارنۆلد بۆ ته مه ده قی ته وای نامه ی قه شه یه کی نه ستووری بۆ سه روکی نه سقوفه کانی فارسی هیئاوه. مه ترانه که ته سه ف بۆ ته م موسلمانبوونه ی هه زاران نه صرانی ده خوات و باسی ده کات که ته مه به زۆره ملی نه بووه چونکه عه ره ب وه که مه ترانه که نووسیویه تی ((دژایه تی باوه پی مه سیحی ناکه ن به لکو به پیچه وانه وه سوژیان هیه بۆ دینه که مان و ریژ له قه شه کانه مان و له قدیسه کانی خودا ده گرن و فه زل به که نیه سه و دیره کانه مان ده به خشن)). مه ترانه که ده لیت خه لکی (مه رو) خۆیان وتوویانه که زۆریان ئی نه کراوه واز له ئایینه که یان به یینن (ل ٧٥-٧٦).

بوونه موسلمان ته نانه ت له ناو ته و خاچه رستانه ش پووی ده دا که هاتبوونه شام. ئارنۆلد ژماره یه که نمونه له م باره وه ده خاته روو. یه کیکیان (سالی ١١٤٨ ی زاینی) به راوردیه کی تی دیاره له نیوان غه درو خیانه تی بیزه ننتیه کان له وه نه صرانییه کان له نه وروپاوه له هه لمه تی دووه ما هاتبوون و به زه یی موسلمانان به بریندارو نه خۆشه کانی ته وه نه صرانییه کان. نه صرانییه کان له ریگه دا له سه ره ده ستی تورکه کان ده شکین و پاشه کسه ده که ن و نه خۆش و زامدار له دوای خۆیاندا جیده هیلن. بیزه ننتیه کان که هاوپه یمانیان بوون پاره یان ئی ده سه نن بۆ پاراستنیان که چی دواتر شوینه که یان بۆ تورکه کان ئاشکرا ده که ن و به هۆی ته مه وه ژماره یه کیان ئی ده کوژی، ته وانه ی تریش که ده ستگیرکران ببوونه چیگه ی به زه یی تورکه کان. ته مان یارمه تی نه خۆش و برسی و هه ژاره کانیان دا، ته نانه ت پاره شیان به سه ردا دابه ش کردن. ته م جیاوازییه ی مامه له له نیوان موسلمانان که نه صرانییه کان به کافرین ده زانین له گه ل بیزه ننتیه هاودینه که یان که سوخره یان خسته بووه سه ر شانیان و لییان ده دان و که لوپه له کانیان ئی سه ندبوون جیاوازییه کی زۆر گه وه بوو بۆیه ، وه کو ته و قه شه یه ده لیت که باسی پوداوه که ی کردوه ، زۆر له وانه بوونه موسلمان (ل ٨٠).

له وه سه ده یه دا ژماره یه کی زۆر له نه صرانییه کان هه لگه رابوونه وه ئارنۆلد ده لیت ته و موسلمانان نانسین که ته م که سه انیان بۆ ئیسلام پاکیشابوو به لام وه که ناوبراو ده لیت ته وه ده زانین که له سه رووی هه موویان سه لاحه ددینی مه زن هه بوو. نووسه ری ژیا نه که شی وای باس کردوه که جوانی ئیسلامی خسته به رده م میوانه نه صرانییه که ی (ل ٨٢). ئارنۆلد ده لیت دیاره ته خلاق و ژیا نی سه لاحه ددین که پاله وانیتی تی دا هه بوو کاریکی سیحری تایبه تی له سه ره بیی نه صرانییه کان کاتی خۆی کردبوو، ته نانه ت ژماره یه که سوارچاکی نه صرانی وازیان له ئاینه که ی خۆیان هیئاو چوونه پزی موسلمانان (ل ٨٢-٨٣). نووسه ر ژماره یه که نمونه له سه ره ته م موسلمانبوونه ی خاچه رستان ده هی ننتیه وه (ل ٨٣-٨٤).

شته کان له باره ی چاوپۆشی له گه ل نه صرانییه کاندایه وه کتیبه دا له پاره ده ره زۆرن بۆیه به و تی بی نییه کۆتایی به م باسه ده یینم ته ویش ته وه یه که ته نانه ت له سه رده میکی دوور له کاتی فتوحات ، مه به ست سه رده می عوسمانی (پیش قوناغه کانی دارووخانی) موسلمانان نمونه ی چاوپۆشی بوون. نه صرانییه کان به پیی ئارنۆلد پییان خۆش بوو بچنه ژیر ده ستی عوسمانیه موسلمانان نه که ژیر ده ستی ته وه نه صرانییه کان له سه ره مه زه به ی خۆیان نین و له به ره ته م جیاوازییه ده یانچه وساندنه وه. بۆ نمونه باسی پرۆتستانتی (سیلیزیا) ده کات که ((به خۆشحالییه وه ئاواته خواز بوون ئازادی ئاینی به ملکه چی بۆ حوکمی ئیسلامی بکرنه وه)) (ل ١٢٨).

نووسه ره به شیکی کتیبه که یدا باسی فارس ده کات و ده لیت موسلمانان به رگرییه کی وایان له گه لی فارسی نه بی نی^٢. نوینه ره کانی ده ولته تی ساسانی له پۆژانی دوایه مینی ته وه ده ولته دا که فه زاو سه تمکاری زۆری تی دا بوو ئیستبدادیان به رامبه ره به گه له که پیاده ده کرد (ل ١٧٩). گه لی فارسی، ناوبراو ده لیت، رقیکی زۆری بۆ دروست ببوو - به هۆی چه وساندنه وه - به رامبه ره

^١ له کۆتاییه کانی ده ولته تی عوسمانیدا فه رمانبه ران زۆرتر له جارن له بنه ماکانی ئیسلام دوورکه وتبوونه وه خه ریکی پاپووت بوون تا گه شته کاتی ئیتتحداو ته ره ققی که له جیاتیی ته خلاقی ئیسلامی شو قینیه تیکی نه ته وه یی ده یجوولاندن. جگه له زولمی کاربه ده ستان ، پۆژئاوا نه صرانییه کانی ده ولته تی عوسمانیان به کارده هیئاو ته مه کاردانه وه یه کی خراپی هه بوو لای کاربه ده ستان و خه لکه موسلمانان به کوردوه که یه کی بوون له زه ره مره ندکان. ^٢ واته وه کو چه ماوه به رگرییه کی وایان نه کرد. ئاشکراشه ته م جوژه به رگرییه نه بریاری سه رکرده کان بوو.

ئاینی زهردهشتی و بهرامبهر بهو دهولهتهی رهزانه ندو هاندهری ئه و چهوساندنه وهیه بوو. سهرکهوتنی موسلمانانیش بۆ ئه و حالهتی رق و ناره زاییه دهگهرینیته وه. فارسهکان له بهر سی هو پیشوازاییان له موسلمانهکان کرد: یهک؛ رزگاریان بیت له زولمی فهراکه واکانیان، دوو؛ رزگاریان بیت له خزمهتی سهربازی، سیش؛ ئاواته خواز بوون ئازادیی ئاییینیان دهستیکه ویت چونکه ئیسلام ریگه ی به شوینکه وتوانی هه موو ئاینیک دها له سهر ئه و ئایینه بن که چه زیان لیبه به مهرجی جزیه دان (ل ۱۷۹). خه لکی شارهکان به تایبهتی کریکاران و پیشه وهران پیشوازیان له ئیسلام کردو ژمارهیهکی زوریان بوونه موسلمان چونکه سروشتی ئیشه که یان وای دهخواست واز له دینی زهردهشتی بهین و په رستنی ناگرو زهوی و ئاو به ناشیرین بزائن. ئه مانه له بهردهم یاسادا به چاویکی سووک و به قیزه وه ته ماشا دهکران (ل ۱۸۰). ئه نجامی ئه و راستییانهش ئه وهیه هه رگیز ناکریت بتوانین بلیین پووکه نه وهی زهردهشتیهت به هوی ئه وه بووه فاتحهکان هیزیان بۆ به موسلمان کردنی خه لک به کارهینا بیت (ل ۱۸۲).

۱۱- شایهتی رۆژه لاتناسیکی تر ههیه که ته نیا قسهیهکی دههینیه وه ئه ویش کایتانی Caetani یه. ناوبراو باسی سالانی یه که می حوکی ئیسلامی دهکات که کهس له بهر ئاین نه چهوسینرا وهته وه بۆیه نه صرانیه سامیهییهکان له سایه ی ئیسلامدا پاش فتووحاتی یه که م ئازادییهکیان بیینی که به دریزایی چه ند نه وهیهکی زۆر نه یاندیبوو (ئارنۆلد، ل ۵۱ پ ۲).

۱۲- ول دیورانت له (چیرۆکی شارستانی) دا دهلیت: زیمیهییهکان له کاتی خیلافهتی ئومه ویدا چاوپۆشییهکیان له گه لدا دهکرا هاوشیهوی له م رۆژانه دا ناینین (ج ۱۳، ل ۱۳۰).

۱۳- کتیبی (جۆرج قورم) مان ههیه وهکو شایهتییهکی تر هه چهنده خاوه نه که ی رۆژئاوایی نییه. کتیبه که دکتۆرنامهیه له زانکۆی پاریس (سالی ۱۹۶۹) و به فه رهنسی سالی ۱۹۷۱ له پاریسدا بلاکرا وهته وه پاشان کرا وه به عه ربه ی. ناوبراو، که نه صرانیهکی لوبنانیه، باس له کۆمه لگه ی فره ئایینی دهکات و به شیکه ی بۆ په یوه ندی ئایینهکان له کۆمه لگه ی ئیسلامیدا ته رخان کردوه (ل ۱۷۹-۲۲۸) له گه ل ئاماره بۆ ئیسلام له شوینی تری کتیبه که. ئه مانه ی خواره وهش شتیکی زۆر که من له باسهکانی نووسه ر:

له باره ی گه لانی رۆژه لاتی که له ژیر دهستی ئیمپراتۆریهتی بیزهنتیدا بوون؛ نووسه ر دهلیت: ئه مرۆ هه موو میژوونوسان دان به وهدا دهین که ئیسلام له قونایکی یه که مدا تهنگانه ی رهوانده وه و ئاشتی هینا بۆ گه لانی رۆژه لاتی که نارهحه تییان به دهستی بیزهنتیهییهکان ده چهشت له چهوساندنه وه و سته مکاری و ماندووکردن له رووی داراییه وه (ل ۱۶۶). بهرامبهر بهو فهوزا ئایینییهش که به هوی ناوکی و سهره لدانی بیده کاری دروستیبوو عه قیده ی ئیسلامی هات که عه قیدهیهکی ساده و ئاسان بوو و په رستنی ئالۆز نه ده کردو مه رجهکانی باوه ری قورس نه ده کرد به جۆریک ((بواریکی زۆر فراوان بۆ ئازادیی ویزدانی کردوه))، له رووی داراییه وه نیزامی باجی دهولهتی ئیسلامی زۆر ئاسان بوو و ئه رکی سووک بوو (ل ۱۴۷).

سهره رای پیشه وهی ئیسلام له ناوچهکانی ژیر دهسه لاتی دهولهتی بیزهنتی: ده مارگیری مه زه بیی ئه و دهولهته دژ به تایفه نه صرانیهییهکانی تر هه ر بهردهوام بوو، ئه مهش ریکی گه وه ری دروست کرد؛ بۆ نمونه ئه و رقه ی لای که نیسه ی ئه رمه نی دروستیبوو، بۆیه سه روکی سوپای ئه رمه نی سالی ۶۵۲ ی زاینی دانوستانی له گه ل موعاویه ساز داو ده رگای ولاته که ی بۆ موسلمانان کرده وه (ل ۱۴۸). دواتریش که ئه رمینیا که وهته وه دهستی بیزهنتیهییهکان (۶۸۶-۶۸۷ ی زاینی) - ئه ویش به هوی ئه و به زمانه ی تووشی دهولهتی ئوموی بیوون - دیسان چهوساندنه وه یان دژی پیاوانی ئایینی ئه رمه ن پیاوه کرده وه بۆیه موسلمانان توانییان بی هیچ بهرگرییهک ولاته که بگرته وه (ل ۱۴۸). ئه م ده مارگیرییه دیسان له سه ده ی یانزه می زاینیدا دوو بار بووه وه (ل ۱۴۸-۱۴۹).

فهتخی ئیسلامی فه ره حیهییهکی هینا بۆ ئه وانیه له که نیسه ی بیزهنتی ده رچوو بوون پاش ئه و تهنگانهیه ی تییدا ده ژیان بۆیه زۆر به یان پیشوازییان له فاتحهکان کرد و هیچ بهرگرییهکیان نه کرد، ئه مهش راستیهییه که هه موو میژوونوسان و نووسه ره نه صرانیهییهکانی هه والهکان و سالنامهکان شایهتی له سهر ده دن (ل ۲۳۲).

له سه رده می ئیسلامیدا هه ردوو که نیسه ی یه عقووبی و نه ستووری به تایبهت گه شه یهکی وایان سه ند که پیشتر به خۆیا نه وه نه یاندیبوو (ل ۲۳۲). لیره دا (قورم) شایهتی په تریاریکی ئه نتاکیه (۱۱۶۶-۱۱۹۹ ی زاینی) دههینیه وه که باسی کاتی فتووحات دهکات و دهلیت که وا خودا وهندی تۆله کاتیک به دکارییهکانی رۆمی بیینی له تالانکردنی که نیسه و دیرهکان و سزادانی بی به زیانه کورانی ئیسماعیلی هینا بۆ ئه وه ی رزگاریمان له سهر دهستی ئه واندا بیت (ل ۲۳۲)، ئارنۆلدیش دریزتر له کتیبه که ییدا دههینیه ته وه (ل ۵۳).

^۱ جورج قورم، تعدد الادیان و انظمة الحكم، دراسة سوسیولوجية وقانونية مقارنة، بیروت، ۱۹۷۹.

نوسهر شایه تیی رۆژه لاتناسی تر ده نووسیت وهك دی گوێه De Goeje (ده نووسیت: دی غوج) له باره ی هه لویستی نه صرانییه کانی سووریا له فه تکی ئیسلامی ده هیئیت وه که ئەمانه وه کو ته ماشاکه ر سه یری ئه و هیزانه یان ده کرد که ده چوونه ناو و لاته که یان به لکو ته نانه ت لایه نگه یری خۆیان بۆ عه رب نه ده شارده وه پاش ئه وه ی ئەمانه به به لگه ی ته واو سه لماندیان نیازیان نییه و لاته که تالان بکه ن یان خراپه کاریی تیدا نه نجام بده ن و به نه رمی ره فتار له گه ل هه ر که سیک ده که ن که گویرایه ل بیت (ل ۲۳۳، په راویزی ۱۰۰).

نوسهر ههروه ها قسه که ی گوێبنۆ Gobineau نه قل ده کات: ((ئایین نییه له مه سه له ی چاوپۆشیدا شان له شانی ئیسلام بدات)) (ل ۲۳۸). جگه له مانه ش کتیه که شایه تیی تری تیدا یه .

نوسهر باسی نا کوکیی نیوان تایفه نه صرانییه کان له کاتی ده وله تی عوسمانی ده کات که چۆن هه ندیکیان به هاندانی ده وله ته گه وره کان کیشه یان بۆ ده وله ته که دروست ده کردو به هانه یان ده دایه ئه و ده وله ته گه ورانه ده ست بخره ناو کاروباری عوسمانیه کان (ل ۲۸۰-۲۸۲). ههروه ها مژده ده ره کان به خراپی ئه و نازادیه ئایینییه یان به کارده هینا. ئەمانه (که ده وله تانی رۆژئاوا ناردبوویان / ف). ده ورکی خراپیان له تیکدانی په یوه ندیی نیوان موسلمان وه صرانییه کان ده بیینی (ل ۲۹۰ به ده واوه). ئاماژه ش بۆ کتییی جۆن جۆزیف: (نه ستوورییه کان و دراوسی موسلمانه کان یان- ۱۹۶۱) ده کات که به دریزی باسی ده وری ئه و مژده ده ره انه ده کات له تیکدانی حاله تی پیکه وه ژیا نی کوردو نه ستوورییه کان (ئه وانه ی ئیستا به خۆیان ده لین ناشووری / ف). (ل ۲۹۲-۲۹۳ پ. ۱۹۸).

جۆزیف ههروه ها باسی کاره درنده کانی له شکر ی رووسیای قه یسه ری کاتی گرتنی ره واندۆز ده کات که پاش گرتنی شاره که ته نها له سه ده دا بیستی دانیش تووانی کوردی به زیندوویی ما یوونه وه (ل ۲۹۸، پ. ۲۰۴). (قورم) ده لیت چه ند تییکی نه ستووری که په ییشتر له گه ل دراوسی کورده کانیاندا له هه ما هه نگیه کی نایابدا ده ژیا ن به پا ل هیزه کانی رووسی شه ریا ن ده کرد (هه مان لا په ره و په راوین). دواتریش که فه ره نسوا به ریتانیا خیا نه تیا ن له و تایفه نه صرانییه نه کرد (ههروه ها له کورد) شتیکی به دیه ی بوو کوردو تورک زۆر به توندی تۆله یان لی سه نده وه (ل ۲۹۹).

پاش هه موو ئەمانه دیاره شتی خراپ هه ن له گه ل شوینکه وه تی ئه و ئایینانه کرابن به لām ئەمه ده گه ریته وه بۆ ئه وه ی هه ندی له وانه ئه و نازادیه یان خراپ به کاره ینا بوو (بروانه وه کو نموونه لا په ره ۲۳۰ ههروه ها ئارنۆلد، ل ۷۲) یان به هۆی په یوه ندی به ستن له گه ل دوژمنی ده ره وه وه کو نموونه که ی سه ره وه یان ، وه ک گوێبنۆ ده لیت، هۆیه کی سیاسی یان حاله تیکی مه زاجیی فه رمانزه وا که یان خه لکه که ی له پشته وه یه و ئایین ته نها به هانه یه ده نا ئین هیچ په یوه ندیه کی پیوه نییه (قرم، ل ۲۳۸). له باره ی ئەم جۆره کارانه ش (به تایبه ت لابرندی زیمیه یه کان له کاروباری ده وله ت) ئارنۆلد ده لیت ئەم کارانه به زووترین کات کو تاییا ن پیه ات (ئارنۆلد، ل ۷۱).

دوو کتیه که ی سه ره وه شتی زۆریان تیدا یه بشین بۆ نه قل کردن به لām ئەم کتیه له مه زیاتر هه لنا گریت بۆیه لی ره دا ده وستم. کاره ساتیشه له راستیدا خوینه ری کورد له م باسانه بیئاگابیت و قسه ی هه ندی نه خوینده وارو ده مارگیر، ته نانه ت قسه ی سه رجاده ش نه بیت شتی تر نه بیستیت و ته نها ئەم قسا نه دووباره بکاته وه. هه له بت یه کی که له تاوانباره کان نووسه ری ئیسلامیه که بایه خیکی وای به م بابه ته نه داوه یان هه ر کاتیک بایه خی پی دابیت هه قی خۆی پی نه داوه و خۆی له پینا ویدا وه کو پیویست ماندوو نه کردوو ه.

* * * * *

که وا ته پیویسته ئه و فیکه ره یه له میشکی خۆمان ده ربکه ین که گوا یه رۆژئاوا کانگه و سه رچاوه ی چاوپۆشی و نازادیی ئایینییه و چیتر به ته سلیمبوونه وه وانه کانی نازادی له وه وه وه رنه گرین و ئه و راستیه گرنگه بزانی که موسلمانان کاتیک چاوپۆشیان له گه ل ئایینه کانی تر کردوو ه ئه و موسلمانانه پا به ندی ئیسلام بوون له کاتیکدا رۆژئاوا کاتیک نازادیی ئایینی به خشی که ئایین هیچ به هایه کی لا نه ما و له لای ئه و یه کسان بوو مرو ف ئایندار بیت یان بیبا وه ر. جیا وازی نیوان دوو حاله ته که ش وه کو جیا وازی نیوان زه وی و ئاسمانه. ئەگینا کامیا ن به خشنده یه؛ ئه وه ی چه زی زۆری هه یه له شتی و هه ر له ریوه و بی ململانه زۆری لی ده به خشی ت یان ئه و که سه ی کاتیک شته که ده به خشی ت که لای گرنگ نه بیت؟ ئەمه راستیه که یه به لām مرو قی ئیمه به ره ده وام پیی و تراوه تۆ هیچ نیت و رۆژئاوا هه موو شتی که. مرو قی ئیمه به ره له هه موو شتی که سه یه تیه که ی تیکشکا وه، به ره له وه ش با وه ره که ی درزی تیکه و تووه و له م درزه وه که سه یه تیه که ی ده ستی به هه ره سه یان کردوو ه.

له کو تای ی ئەم به شه شدا ده لیم ئه و بۆچوونه ی، یان راستتر ئه و بوه تانه ی ده لیت فاتحه موسلمانه کان خه لکیان به زه بری شمشیر کرده موسلمان بۆچوونیکه زیاد له سه ده یه که میژو نووسه به ئینسافه کانی رۆژئاوا ره تیا ن کردۆته وه و بۆچوونیکه ده گه ریته وه بۆ سه ده نا وه راسته کان تا کو سه ده ی نۆزه که چی تازه به تازه زانکۆی سلیمانی له سالی ۲۰۰۲ ی زاینی ئه و بۆچوونه کۆن و هه له و ده مارگیره دووباره ده کاته وه دکتۆریکی زانکۆ نه خشه بۆ ماسته رنامه یه که له م باره وه ده کیشیت و سی دکتۆری تر

پهسهندی دهکهن ، نهوش له لاهه بوهستیت که ماسته نامه که پیریتی له ساخته کاری له بارهی زانیارییه کان و سهرچاوه کان، ئیتیر ههق نییه خهفت بو ئه نه خوینده وارییهی کوردستان بخوریت؟

ماسته نامه که له ژیر تیشکدا

کورتی ره خهه کانمان له لیکۆلینه وه که ئه مانه ی خواره وه یه:

یه کهم - ((به ئیسلام کردنی کورد)) که بربره ی پشتی ماسته نامه که یه ههله یه و ئه و ته رحه سه ره له بهری ماسته نامه که ههله وه شینیته وه.

دووم - شوان مامه له یه کی نازانستیانه، بگره نائه مینانه شی له گهل سه رچاوه کاندای کردوه، شوان له راده به دهر ئه م شتانه زۆر دهکات:

۱- ژماره یه که سه رچاوه ی نووسیوه که نهیدیون و ته نها بۆ زیاد کردنی ژماره ی سه رچاوه کان نووسیونی. به لگه کانم له سه ر ئه وه خالی (۲) ی خواره وه یه.

۲- کاک شوان شت ده لیت و ناماژه بۆ سه رچاوه دهکات که چی ئه و شته له و سه رچاوه یه دا و جوودی نییه یان باسه که به شیوه یه کی تره. زۆر جار سه رچاوه که ته نانه ت یه و شهش نالیت له وه ی شوان نووسیویه تی.

۳- باشترین حاله ت ئه وه یه زانیارییه که ده نووسیت و ناماژه بۆ چه ند سه رچاوه یه که دهکات که چی یه که یه یان زیاتر له و سه رچاوه ته نها به شیکی ئه و زانیارییه یان تیدایه.

۴- ئیشی نازانستی تر: کاته کان تیکه له به یه که دهکات بۆ نمونه وه سفی شوینیک دهکات به شیوه یه کی ره ها له کاتیکدا وه سفه که له سه رچاوه که دا بۆ سه رده میکی دیاریکراو ها تووه یان به جوړیک وه سفی شوینه که دا دهکات وا ده زانی هی کاتی فتووحاته که چی هی سه رده می تره. شیوازیکی تری مامه له ی نازانستیش: شتیکی وتوو که سیغه یه کی گشتکاری هه یه بۆ نمونه: ((خه لیفه کان به پپی بنه ماکانی ئیسلام هوکمیان نه کردوه)) ناماژهش بۆ سه رچاوه یه که دهکات که چی سه رچاوه که به و شیوه گشتکاره باس له مه ناکات (بۆ نمونه: باس له ره فتاری خه لیفه یه که به ته نیا و باس له رووداویکی دیاریکراو دهکات نه که خه لیفه کان به شیوه یه کی گشتی).

جگه له وهش شتی تر هه ن شایه نی ره خه بن، ئه وانه ی له گهل بنه ماکانی لیکۆلینه وه ی زانستیدا ناگونجین وه کو هه له ی زۆر له نووسینی سه رچاوه کان و ناوی خاوه نه کانیا ن... تاد به لām ئه مانه له ناست هه له کانی تر بچوو که ده بنه وه بۆیه ئه و بایه خه م پی نه دان.

بۆ ئه و کتیبانهش که شوان ناوی بردوون، هه ولم داوه هه مان چاپ به یینم و ته ماشا بکه م، هه ندیکیان چاپی ترن به لām جیاوازیی چاپ کیشه یه که نییه چونکه ته نها دووان سیانیا ن کتیبی نوین و ئه وانی تر کتیبی کۆزن و خاوه نه کانیا ن نه ماون ده ستکارییا ن بکه ن بۆیه چاپه کان ته نها جیاوازیی لاپه ره یان هه یه.

یه کهم - ئه وه ی سه ره کییه

خه م خواردنی میلله ت و حزکردن به خیروچاکه ی هه ستیکی ره وایه، به لām شیواندنی میژوو سه ته میکه نه که ته نها له میلله تانی تر به لکو پیش هه موو شتیکی له و میلله ته خۆی. پیویسته راستی چون بیت مرۆف قبولی بکات، کوردیش هیچی له شیواندنی میژووی ده ستناکه ویت غه یری شیواندی ئیستا و داها تووی خۆی.

وه کو وتم بربره ی پشتی لیکۆلینه وه که (به ئیسلام کردنی کورد) هه له یه و به سه بۆ هه لوه شاندنی هه موو لیکۆلینه وه که به لām کاتیک مرۆف به دوای ئه و سه رچاوه دا ده گهریت که نووسه ر ناماژه یان بۆ دهکات و له گهل کتیبه که به راوردیا ن دهکات ئه م ته وه ره یه ی له یاد ده چیت، پاشان، وه کو خۆم، ده که ویته گیزاویک؛ گیزاوی ته ماع چونکه کاتیک فلانه کتیب دهکاته وه و ده بیینیت چ فیلیک کراوه ده لیت با ئه و کتیبه ی تر بیینم.. به م شیوه یه ش غه رقی ناو ماسته نامه که ی شوان ده بییت و له هه مان کاتیشدا له زه تیکی گه وه ی لیده بیینیت، له زه تی کۆکردنه وه ی زانیارییه هه له کان.

با جارێ واز له مه به یینن و بیینه سه ر ته وه ره ی یه که م و سه ره کیی ماسته نامه ی به ئیسلام کردن (راسته که ی: به موسلمان کردن) و هه ولیده ی زۆر به خیرایی کۆتایی پی به یینن.

له کتیبه که دا ویستراوه ئه وه به سه لمینریت که کورد به زۆر کراوه ته موسلمان به لām ئه وه ی به م بۆچوونه ناریکه بنه مای سنی هه لپژاردنه که یه: موسلمانان که ده چوونه شوینیک سنی ئیختیاریا ن ده خسته به رده م خه لکه که: یه کهم: موسلمان بوون، دووم: مانه وه له سه ر ئاینی خۆیا ن و جزیه دان، سییه مییش: ئه گه ر به هیچیا ن رازی نین شه ر به رپا ده بییت.

بەنەماي سى ئىختىيارەكە فيكرەي بەزۆر موسلمانكردنى كورد سەرتاپا ھەرس پى دەھىنيت.

خۆش ئەويە كاك شوان و غەيرى كاك شوان لەھەمان كاتدا ئەو رايەي تريتش دەلین كەگوايە ھۆكاری ئابووری پالی بە موسلمانانەو نابوو فتووحات ئەنجام بەدن و سامان پەيداكردن مەبەستى سەرەكییان بوو. ئەمە دەلین بى ئەوئە پیرسن: چۆن خۆدەولەمەندكردن لەگەل ئەوئەدا دەگونجیت بەزۆر خەلك بكريتە موسلمان! دیارە ئەگەر موسلمان بن چیتەر جزیه نادەن، بەواتایەكى تر ئەگەر ھۆكاری ئابووری پالنهري فتووحات بووبیت ئەوئە گونجاوتر دەبیت واز لەخەلكەكە بەھین ئەم سەر ئاینى خۆیان بيميننەو تا جزیهیان لیوهریگرن، پيش ئەوئەش داواي موسلمان بوونيان لی ئەكەن ئەوئەكو بینە موسلمان و ئەمان دەسكەوتەكانی شەریان لەكيس بچیت. ئەم جۆرە رخنكرانە تەنانەت رەفتاری ھەندیک خەلیفەي ئومەوي دەكەنە بەلگەو دەلین ئەم خەلیفانە بینیان خەلك بەلیشاو دەبنە موسلمان و بەم جۆرە داھاتی دەولەت كەم بووئەو رەفتاریكى نائىسلامییانەیان نواند ئەوئەش ھیشتنەوئەي جزیه لەسەر ئەم تازە موسلمانبووانە. ئەمەش بۆ خۆي بەلگەيەكى ترە لەسەر ئەوئەي كەس بەزۆر نەكرائەتە موسلمان.

دیارە شوان دەیزانی بەزۆر موسلمانكردنى كورد لەگەل بەنەماي سى ئىختىيارەكە ناگونجیت بۆیە بەھینانەوئەي قسەيەكى بى بناغە وىستووئەتي خۆي لەم كیشەيە دەریاز بكات.

ئەو دەلیت مەرج نەبوو ئەم بەنەمايە لەھەموو شەرەكاندا دووبارە بووبیتەو (بەلكو لەزۆر شەردا ئەم پروسەيە ئەنجام نەدەرا)) (ل ٢٦٩). بەلگە دەبى چى بیت؟ شوان بۆ ئەم بریارە گەرەيە تەنھا يەك نمونە دەھینیتەوئەي دەلیت ((تەنانەت لەسەردەمي پیغەمبەر (د.خ) یشدا - (د.خ) ھی شوان خۆیەتي - ئەو پرانسیپە ھەموو جارێك پیادە نەدەكرا، لەغەزەوي بەنى مصطلق، بەفەرمانی پیغەمبەر یەكسەر پەلاماریان دان)) (ل ٢٦٩ پەرأویزی ١).

سەیریشە شوان وەكو سەرچاوە ناوی كتیبي (عصر النبوة و الخلافة الراشدة)ی ھەردوو دكتور (لید ابراهیم و فاروق عمر)ی ھیناوە كە تیایدا باسی ئەو ریاویەتە و تراوە كە عەشیرەتي (بەئولموصطەلەق) و یستیان پەلاماری شارى مەدینە بەدن. كەواتە چۆن دەتوانین باس لەو بەنەمايە بكەین؟^١

بەلگەش لەمە لاوازتر نییە چونكە لەم غەزەويەدا (كە ھەروا بە غەزەوي ئەلمورەیسعیع ناسراوە) مەسەلە شەری راگەیاندى ئیسلام و گەیاندى نەبوو، ریاوتەكەي تريتش كە لە ھەردوو صەحیحى بوخاری و موسلیمدایە ھەيە پیغەمبەر ﷺ ئەوانی لەناكو برد^٢ كە دیسان ئەو مەبەستە ناگەيەنیت چونكە ئەمانە دەمیک بوو بانگەوازی ئیسلامیان پی گەشتبوو جگە لەمەش دەشیت عەشیرەتەكە خۆیان بۆ شەر نامادەكردبیت و موسلمانان لەناكواریان بردن. بە ھەر حال فەرموودەي صەحیحى ئامۆزگارپیەكانی پیغەمبەر ﷺ سەبارەت بە سى ئىختىيارەكە ھاتووە^٣. جگە لەوئەش ئامۆزگارپیەكەي پیغەمبەر ﷺ بۆ عەل لە غەزەوي خەیبەردا ھەيە كە دەلیت: پەلە مەكە تا دەچیتە گۆرەپانەكەيان پاشان بانگیان بكە بۆ ئیسلام^٤. غەزەوي خەیبەریش داوی غەزەوي ئەلمورەیسعیع بوو، واتە حوكمی بانگكردنى خەلك بۆ ئیسلام پيش شەر ھەر ماوو.

جگە لەوئەي شوان نمونە لەفتووحات ناھینیتەوئەي لەسەر ئەوئەي بەنەماي سى ئىختىيارەكە ((ھەموو جارێك پیادە نەدەكرا)) و جگە لەوئەي لەسەردەمي پیغەمبەرەو ﷺ نمونەيەك دەھینیتەوئەي كە بۆ حالەتي مەبەست ناشیت، دەبینن بازيكى گەرە دەدات و گریمانەيەكى گەرە لەسەر ئەم بى سەر بەرییە بینا دەكات و دەلیت رەنگە ھۆي پیادە نەكردنى ئەو بەنەمايە بۆ ئەو بەگەريتەو موسلمانان لەو ترسان خەلكەكە بینە موسلمان و بەم شیوئەي دەستكەوت و تالانییەكانیان لەدەست بچیت (ل ٢٦٩)^٥.

ئەم رەخنەيەمان، وەكو وتم، بەسە بۆئەوئەي تەواوي ماستەرنامەكە بى بەھا بەھیلیتەوئەي بەلام ئەمەیان تەنھا ئەوئەي سەر بەرەيەو ئەوئەي بن بەرە گەرەترە. كۆتایی ئەم رەخنەيەم لە تەوئەري سەرەكیی ماستەرنامەكە بە روونكردنەويەك دەھینم. حەز دەكەم ھۆكاری ئەوئە ئاشكرا بكەم كە بۆچی شتی دژ بەيەك دەوترین:

مەبەستى ئەو كەسانە لەباسی فتووحات تەنھا رەخنەو رەفرە ئەك گەشتنە بەراستی بۆیە دەبینن لەلایەك دەلین ئیسلام ئاینى كورد نییەو بەزۆر لەلایەن عەرەبە موسلمانە داگیركەرەكانەو بەسەرماندا سەپینراوە: ((یان موسلمان بوون یان شمشیر))، بەلام لەھەمان كاتدا دەلین عەرەب لەبەر ھۆكاری ئابووری فتووحاتیان بەرپا كردو مەبەستیان بوو تالانی بكەن و باج و جزیه لەخەلك

^١ چاپی سیبەمی ئەو كتیبەم لایە (١٩٨٤) كە ھی (د. لید) و (د. ابراهیم نمیر) - كە ئەمیان بەشیكى كتیبەكەي نووسیووە پاشان كۆچی داوی كردووە. شوانیش چاپی (١٩٨٧) دەنووسیت.

^٢ صحیح البخاری، جزء ٣، فی العتق و فضله، صحیح مسلم، جزء ٥، كتاب الجهاد والسير، باب جواز الاغارة على الكفار الذين بلغتهم دعوة الاسلام من غير تقدم الاعلام بالاغارة.

^٣ صحیح مسلم، جزء ٥، كتاب الجهاد والسير، باب تامة الامام للامراء...

^٤ صحیح البخاری، جزء ٤، باب فضل الجهاد والسير، باب دعاء النبي ﷺ الى الاسلام والنبوة...

^٥ شوان وشەي دەستكەوت بۆ (الفی) بەكار دەھینیت كە ئەمە ھەلەيە چونكە دەستكەوت واتایەكى گشتی ھەيە لەكاتیکدا وشە عەرەبییەكە جۆریكى تاییەتي دەستكەوتە.

وھرىگرن. لەلايەك دەلین: يان شمشیر يان موسلمان بوون و لەلاکەى ترەو دەلین کورد تا سەدان سالیس دواى فتوحات ھەر ئىسلامیان قبول نەکرد (بەم جۆرەش تیۆرى شمشیر رەت دەکەنەو بەئەو بەخۆیان بزائن).

مروڤیش کە گەیشتن بەراستی مەبەستى نەبوو ناچارە رىگەى پىچاوپىچ بگريته بەرو بەمە خۆى تووشى ناریكى دەکات. دواتر (يان رەنگە پىشتەر) ئەمە تیکەل بەفروفیشالیكى زۆرو نەخشاندنى وینەيەك بۆ شەرەکان بەجۆرىک کورد دەورى گەورە لەبەرەنگارى دەبینیت و باقى میللەتانى تر لاوکیترین دەوریان پى دەدریت، تەنانەت دەولەتیکی گەورەى ئەو سەردەمە، مەبەست دەولەتى ساسانییە، دەورەکەى بچوک دەبیتهو و ھەست دەکەى و جودى لەوکاتەدا ئەگەر شتیکی زیادەش نەبیت گۆرانکارییەکی ئەوتۆی بەسەر ((راستیەکان)) دا نەھیناوە. لەمەشەو ئەو کوردانەى لەلەشکرى ساسانیدا شەریان دژى موسلمانەکان کردبوو دەبنە کوردپەرورەو بۆ کوردستان شەریان کردووە نەك بۆ پاراستنى تەختى ساسانییەکان ھەرەك چۆن فارسەکان خۆیان دەبنە ھاوولاتی نیشتیمانپەرورە نەك ئامیریك بەدەست پادشاكانیانەو. پىشتیش باسى ئەم شتانەم کردو ئەم چەند رستەيە لیردا بەسە.

دووھم – وەکو ئىشەکانى قوتابییەکی ناوەندى

مامۆستاكان باش لەفیلەکانى قوتابییەکانیان شارەزان. ئەم قوتابیانە کاتیک راپۆرتیان بەسەردا دەدریت فیل لەسەرچاوەکان دەکەن. لەمەشدا ناتوانین لۆمەى قوتابیان بەکەین چونکە تەنانەت ھەندیک نووسەرىش ئەمەیان پى شەرم نییە و دروشمەکیان لەم کارەدا ئەویە ((کى پى دەزانیت))، بەلام ئیوھ چى دەلین ئەگەر کارى وا لەنامەيەکی زانکۆدا کرابیت؟

فیل کردن لەسەرچاوە چەند جۆریکە. جارى وایە نووسەر زانیارییەکە لەسەرچاوەیەکدا دەبینیت و نەقلی دەکات بەلام چونکە سەرچاوەکە لاوازە ناوی نابات بەلکو ناوی ئەو سەرچاوەیە دەنووسیت کە لەسەرچاوە لاوازەکەدا دەبینیت، خوینەرىش بەم جۆرە وا دەزانیت ئەم سەرچاوەیە دیوھ. ئەم کارەش لەزانستى فەرمودەناسیدا (علم الحدیث) پى دەوتریت تەدلیس.

جۆریکی تری فیل ئەویە نووسەر زانیارییەکە لەسەرچاوەى (س)دا دەبینیت و ئەمیان لەسەرچاوەى (ک)ھوھ وەرگراوھ، نووسەرىش ھەردوو سەرچاوەى (س) و (ک) پیکەوھ دەنووسیت و خوینەر وا تیدەگات نووسەر ھەردوو سەرچاوەکەى بینیوھ. کاک شوان ئەم کارانەى بەردەوام کردوھ. سەرەتا کلیلى زانینى ئەمەش قسەيەکی شوانە لەمونا قەشەى ماستەرنامەکەیدا. دکتۆر (حسام الدین) ئەو تیبینییەى ھەبوو بۆ یەکیک لەزانیارییەکان کە لەئەسلدا لەکتیبەکەى (ياقوت الحموی)دایە بەلام شوان ناوی سەرچاوەیەکی تری بردوھ کە ئەمیش بۆ خۆی لەیاقوتى وەرگرتوھ ئیتر بۆچى شوان ھەر ناوی کتیبەکەى یاقوتى نەھینا؟ شوان لەو ئەلامدا وتى: مامۆستا ناکرئ ھەموو جاریک بلیم (ياقوت الحموی)... ئەمەم لەبەر (تنوع المصادر) کرد.

ئەم کارەى شوان بۆ خاترى (تنوع المصادر) پىشەى بەردەوامى بوو. لەراستیشدا چاوەرىم نەدەکرد شتى وا لە نامەيەکی زانکۆدا بکريت، ھەرچەندە شتیکی وام لە نووسینی خەلکدا دەبینى. لەم بابەتەشماندا خوینەر شتى زۆر لەم جۆرە دەبینیت. کاک شوان لەبەر (تنوع المصادر) ژمارەيەك سەرچاوەى نووسیوھ کە نەیدیون، ئیمەش ئەو سەرچاوانە بەبەلگەوھ دەژمیرین. زانیارییەکانى کاک شوان يان ھەلەن و يان لەو سەرچاوانە وجودیان نییە بۆیە مروڤ بەناسانى دەگاتە ئەو ئەنجامەى کاک شوان ئەو سەرچاوانەى نەدیوھ.

رەخنەکانم لە سەرچاوەکان و لە زانیارییەکانى کاک شوانم کردوھ بە دووبەش:

یەكەمیان: کاک شوان شتیك دەنووسیت و ئامارە بۆ چەند سەرچاوەيەك دەکات. منیش یەك بەيەکی سەرچاوەکانم ھیناوە تا بیسەلمینم زانیارییەکە لەو سەرچاوانەدا نییە يان ئەگەر ھەبیت بەو شیوہیە نییە کە شوان نووسیوھتى. ئەم بەشەشم ناو ناوھ: پەراویزەکان بەکاملی.

بەشەكەى تریش ئەویە لەناو ئەو سەرچاوانە تەنھا یەکیکیانم وەرگرتوھو ئەو کارەى سەرەوھم لەسەر کردوھ. ئەمەشم بۆیە کردوھ چونکە کاتیکى کەترى دەویت. ئەم بەشەشم ناو ناوھ ھەلبژاردەى گتیبى. رەنگە کاک شوان بلیت: لەناو (بۆ نموونە) سى سەرچاوە با زانیارییەکە لە یەکیکیاندا نەبیت ، خۆ لە دوانەکەى تردا ھەيە. منیش دەلیم: یەكەم شت دلنیات دەکەم لە زۆر حالەتدا لە دوانەکە تریشدا نییە، بەشى (پەراویزەکان بە کاملی)شم بۆ ئەم مەبەستە داناوھ، دووھ شتیش ئەویە بەسە بۆ مروڤ بەردەوام لەناو سى سەرچاوە لە یەکیکیاندا ئەمانەت نەپاریزیت تا بەھا لە بەرھەمەکەى نەمینیت .

¹ یەکیک لەوانە نووسینی لاییک کە عەرەبییەکەى باش نییە کە چى وەکو سەرچاوە کتیبیکی ئەفلاتوونى نووسیو و ئەویش بەفەرەنسى! پیتە لاتینییەکانیشى وەکو خەتى مسمارى نووسیو. بەلام با گلەيى لەم نەکەین چونکە کاتى خۆى ئەم جۆرە رەفتارەم لە مامۆستایەکی زانکۆى خاوەن بروانامەى دکتۆراش بینیوھ!

بۆ ته‌رتیبی کتیبه‌کان و زانیارییه‌کان گویم نه‌داوه‌ته ته‌رتیبی لاپه‌ره‌کانی شوان یان لیکچوونی بابته‌کان یان کۆنی و تازه‌یی کتیبه‌کان... به‌لکو چیم هاتۆته به‌رده‌ست دامناوه.

ئێستاش به‌به‌شی دووهم ده‌ست پی ده‌کهم و ژماره (١)ی ده‌ده‌می و دواتر ده‌چمه سه‌ر به‌شی (په‌راویزه‌کان به‌کاملی).

١- هه‌لبه‌زاردی کتیب

له‌م به‌شه‌دا ژماره‌یه‌ک سه‌رچاوه وه‌رده‌گرم و وه‌ک روونم کردوه له‌جیاتیی ئه‌وه‌ی زانیارییه‌که به‌ینم و یه‌ک به‌یه‌ک له‌و سه‌رچاوانه بکۆلمه‌وه که بۆ زانیارییه‌که نووسراون ته‌نها یه‌ک سه‌رچاوه‌یان وه‌رده‌گرم تا بیسه‌لمینم که شوان ئه‌و سه‌رچاوه‌یه‌ی نه‌دیوه یان ئه‌گه‌ر دیبیتیی لیبی تینه‌گه‌شتوه یان بۆ مه‌به‌ستیکی دیار ده‌ستکاریی قسه‌کانی کردوه.

بۆ ئه‌م به‌شه ئه‌مسهر تا ئه‌وسه‌ری کتیبه‌که‌ی کاک شوان گه‌راوم و هه‌ولم داوه هه‌موو جاریک سه‌رچاوه‌که ناوی هاتیبیت ته‌ماشای قسه‌که‌ی کاک شوان بکه‌م و له‌گه‌ل سه‌رچاوه‌که به‌راوردی بکه‌م. هه‌لبه‌ت بۆ ژماره‌یه‌ک سه‌رچاوه ته‌نها چهند نموونه‌یه‌کم وه‌رگرتوه چونکه وه‌رگرتنی هه‌موو نموونه‌کان کتیبه‌که‌مان دووردریژ ده‌کات، هه‌روه‌ها جاری وایه قسه‌که‌ی شوان راست ده‌بیت. به‌لام با ئه‌وه‌ش بزانی که ئه‌گه‌ر (بۆ نموونه) له‌ چوار جار به‌کارهینانی سه‌رچاوه‌ی (س) یه‌ک جار به‌کارهینانه‌که راست بیت ئه‌م جار راسته سیانه‌که‌ی تر پرناکاته‌وه. له‌م به‌شه‌شدا بۆ هه‌ر خالیک نووسیبیتم (به‌ته‌نیا) و اتا بۆ ئه‌م زانیارییه‌ شوان ته‌نها ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ی نووسیوه.

له‌م به‌شه‌دا زیاد له‌ په‌نجا کتیبم وه‌رگرتوه، هیشتا زۆریشم بۆ ره‌خنه‌گری تر جیهیشتوه وه‌ ره‌خنه‌گران دلنیا ده‌که‌مه‌وه که شتی زۆریان ده‌ست ده‌که‌ویت به‌و مه‌رجه‌ی سه‌رچاوه‌کانیان ده‌ستبکه‌ویت، وه‌کو وتیشم کتیبه‌که‌ی کاکه شوان به‌هه‌شتی ره‌خنه‌گرانه. سه‌رنجی خوینه‌ریش بۆ ئه‌وه راده‌کیشم که لیره‌دا هه‌ندی جار نه‌بی موناغه‌شهی زانیارییه‌کان ناکه‌م به‌لکو ته‌نها موناغه‌شهی ئه‌وه ده‌که‌م ئایا ئه‌و سه‌رچاوه‌یه‌ی کاک شوان ناوی بردوه ئه‌و شته‌ی تیدایه که کاک شوان نووسیویه‌تی یان نا، هه‌روه‌ها ئه‌گه‌ر سه‌رچاوه‌که باسی کردبیت چۆنی کردوه... لیره‌دا ته‌نها موناغه‌شهی به‌کارهینانی سه‌رچاوه‌کان ده‌که‌م.

نموونه‌ی یه‌که‌مان کتیبی (الدولة العربية وسقوطها) له‌نووسینی (قیله‌اوزن)

کاک شوان ناوی ئه‌م کتیبه‌ی نووسیوه بۆ ئه‌وه‌ی دیبیت. کاک شوان له‌په‌راویزی (٢)ی لاپه‌ره (٢٧٦) ده‌لپت:

((به‌لکو عه‌ره‌ب کۆمه‌لگه‌ی به‌ریوه‌بردنی و کاربه‌ده‌ستانی ده‌وله‌ت بوون)) و دوو سه‌رچاوه بۆ ئه‌مه ده‌هینیته‌وه به‌م جو‌ره:

فله‌اوزن: الدولة العربية وسقوطها، لا ١٩٠-١٩٢، د. محمد بدیع شریف: الصراع بين الموالى والعرب، لا ٣٥٥.

با ئه‌مه تا‌قی بکه‌ینه‌وه.

هه‌مان چاپی عه‌ره‌بی کتیبه‌که‌ی قیله‌اوزن (دیمه‌شق ١٩٥٦) که کاک شوان ناوی بردوه به‌ینه‌و ته‌ماشای لاپه‌ره ١٩٠-١٩٢ بکه بزانه چی ده‌لپت. ئه‌و لاپه‌رانه باسی شو‌رشه‌که‌ی (ابن الاشعث)یان تیدایه‌و هه‌یچ شتی که له‌و قسه‌یه‌ی کاک شوانیان تیدا نه‌هاتوه. شتی که له‌م بابته ده‌یان لاپه‌ره پیش ئه‌وه له‌په‌شبه‌کیه‌که‌دا هه‌یه. پاشان ته‌ماشای سه‌رچاوه‌ی دووهم بکه، واته کتیبه‌که‌ی د. محمد بدیع بکه (ل ٣٥) ئه‌ویش هه‌مان چاپ (١٩٥٤) ده‌بینی دیسان ئه‌م قسه‌یه نه‌هاتوه. جوان کتیبه‌که‌ی سه‌یر بکه ده‌بینی له‌لاپه‌ره ٢٣-٢٤ قسه‌یه‌کی قیله‌اوزن ده‌هینیته‌وه له‌باره‌ی سه‌رقالبوونی ئومه‌وییه‌کان به‌بزا‌قی مه‌والیه‌کان... تاد ئینجا د. محمد په‌راویزی (١)ی بۆ ئه‌م قسه‌یه‌ی قیله‌اوزنی داناوه و نووسیویه‌تی: وله‌وزن، الدولة العربية وسقوطها، ص ١٩٢!

کورتی مه‌سه‌له‌که‌و هه‌له‌که‌ی کاک شوانیش به‌م جو‌ره‌یه:

١- د. محمد بدیع چاپی ئه‌لمانی کتیبه‌که‌ی قیله‌اوزنی به‌کارهیناوه به‌لام له‌ناواخنی باسه‌کاندا په‌راویزه‌کانی به‌عه‌ره‌بی نه‌که به‌ئه‌لمانی نووسیوه بۆیه ده‌بیت (ل ١٩٢) هی چاپی ئه‌لمانی بۆ، ئینجا له‌به‌رئه‌وه‌ی کاک شوانی په‌راویزه‌که‌ی به‌عه‌ره‌بی بینیه‌و وای زانیوه چاپی عه‌ره‌بی به‌کارهاتوه بۆیه ناوی چاپه عه‌ره‌بییه‌که‌ی له‌شونیکه‌وه هه‌ناوه و زانیارییه‌که‌ی له‌ د. محمد نه‌قل کردوه (به‌سه‌قه‌تی و ده‌ستکاریکردنه‌وه) و نووسیویه‌تی فله‌اوزن، الدولة العربية وسقوطها، لا ١٩٠-١٩٢.

نموونه‌یه‌کی تری تایبه‌ت به‌کتیبه‌که‌ی قیله‌اوزن له‌لاپه‌ره (٢٨٩)دا ده‌بینین. له‌په‌راویزی لاپه‌ره‌که‌دا کاک شوان لیکدانه‌وه‌ی زاواوه‌ی (مه‌والی)مان بۆ ده‌کات و ئاماژه بۆ قیله‌اوزن لاپه‌ره (١٧٤) ده‌کات. به‌لام لاپه‌ره (١٧٤)ی هه‌مان چاپ که‌کاک شوان ئاماژه‌ی بۆ کردوه باسی شتیکی زۆر دووتر ده‌کات، باسی دروستکردنی (قبة الصخرة) و جۆ و پایه‌ی (قودس) ده‌کات. تومه‌ز د. محمد بدیع له‌لاپه‌ره (٢٣) کتیبه‌که‌ی خۆیدا ئه‌م لیکدانه‌وه‌یه‌ی قیله‌اوزنی هه‌ناوه و ئاماژه‌ی بۆ لاپه‌ره (١٧٤) کردوه که‌هی چاپی ئه‌لمانییه.

لاپه‌ره (١١٣)ی ماسته‌رنامه‌ی کاک شوان نموونه‌یه‌کی سییه‌می تیدایه. زانیارییه‌که‌ی کاک شوان له‌سه‌ر پیگه‌ی بزاقی (خو‌رره‌مییه‌ت)ه‌و په‌راویزی (١) بۆ کتیبه‌که‌ی قیله‌اوزن، لاپه‌ره ٨٩ دانه‌نیت. به‌لام ئه‌م زانیارییه له‌و کتیب و لاپه‌ره‌یه‌دا نییه. ئه‌و لاپه‌ره‌یه باسی شه‌ری حه‌سه‌ن و موعاویه ده‌کات واته هیشتا سه‌رده‌می ئومه‌وی نه‌هاتوه چ جای سه‌رده‌می عه‌بباسی که تیبیدا خو‌رهمییه‌ت سه‌ری هه‌لدا. کتیبه‌که‌ش ئه‌سه‌لن باسی سه‌رده‌می عه‌بباسی ناکات. ئه‌وه‌کو ژماره‌که‌ش هه‌له‌ی چاپ بیت هه‌موو ئه‌م

لاپهراڤه گهرام وهیچم تییاندا نه دۆزییه وه: ۹۸، ۱۸۹، ۱۹۸، ۲۸۹، ۲۹۸، ۳۸۹، ۳۹۸، ته نانهت سهیری پیرستی ناوه کانیشم کردو هیچم تیا دهستنه کهوت، ئەی ده بیت ئەمە ی له کویوه هینابیت؟ نه متوانی بزنام^۱.

دوو: پاشان کتیبی (فارسانامه) ههیه.

کاک شوان چهند جاریک له کتیبه کهیدا ناماژه بۆ کتیبی (فارسانامه) ی (ابن البلخی) دهکات که کورد چ پیگه یه کی له دهوله تی فارسدا هه بووه. له لاپه ره (۲۲۸) دا بۆ نمونه ده لیت:

((له نیو گه لانی ئیرانی شیدا کورد توانیبوی شوینی دهستی خۆی له بواره جیا جیاکاندا به روونی دیار بکا)) و ناوی کتیبی (فارسانامه) ل ۱۸۶ و نامیلکه ی (کوردناسی) له نووسینی (ئاورنگ) ل ۲۱ دنووسیت. به لام (ئاورنگ) باسی ژماره ی زۆری کورده کانی ولاتی فارسی زه مانی زوو دهکات: ((ئه مانه له ناو له شکری پارسدا ده رکه و تو بوون و نه سپ و چهک و تفاق ی جهنگ ی چاکیان به دهسته وه بووه...)).

قسه کان ئاوا دهستکاری کراون! کاک شوان به و دهستکاری کردنه ناوه ستی و ده لی ((واته کورد به هیچ شیوه یه که به شارستانیه ت نامۆ نه بووه و خاوه نی کولتوریکی پیشکه و توش بووه))، بۆ ئەم قسه یه ش ناماژه بۆ کتیبی نووسه ریکی کورد دهکات! (ئاورنگ) له و قسه یه ی سه ره وهیدا ناماژه بۆ هه مان کتیبی (فارسانامه) و لاپه ره ۱۸۶ دهکات! کاک شوان هه مان ره فتار له لاپه ره (۱۴۸) و (۱۹۵) دهکات و ئەم جاره ناوی سه رچاوه ی تر ده بات به پال (فارسانامه) و (کوردناسی). له شوینی تریشدا به هه مان شیوه (فارسانامه) ده نووسیت له هه مووشیاندا هه ر ده لیت (لاپه ره ۱۸۶). به پپی ئەم به لگانه و به رای خۆم کاک شوان (فارسانامه) نه دیوه ژماره ی لاپه ره که ی له نووسراوه که ی ئاورنگ وه رگرتوه.

سێ- کتیبی (نخبه الدهر فی عجائب البر والبحر) له نووسینی (شیخ الربوة):

گوايه کاک شوان به کاری هیناوه هه رچه نده ناوی له سه رچاوه کاندایه بردوه.

۱- لاپه ره ۱۸ ی کتیبه که ی شوان: له باره ی نیشته جیبوونی کورد له هه ریمی جه زیره. ناوی (نخبه الدهر) ی هیناوه و لاپه ره (۲۵۵). له راستیشدا یه که وشه له باره ی جه زیره وه نه هاتوه، ته نها باسی کورده.

۲- ل ۳۶ شوان: ((موسل له سه ره ده می فتووحاته وه هه تا سه ره ده می خه لیفه هارون ره شیدی عه بباسی شاره زووریشی له خۆگرتبوو)) - نخبه الدهر ل ۱۹۰.

به لام لاپه ره که باس له مووسل دهکات له کاتیکدا باسی شاره زوور له لاپه ره (۱۸۴) دایه و تیییدا وتراوه هاوسنووری مووسله و تراوه که (زور بن الضحاک) دروستی کردوه... تاد.

دواییش شوان له لاپه ره ۳۷ هه مان هه له ی دووباره کردۆته وه^۲.

۳- ل ۳۷ شوان: له باره ی شاره زووره وه ده لیت زۆر له میژوونوسان (...). ده لین ده که ویته نیوان هه مه دان و مووسل - نخبه الدهر، ل ۱۹۰. ئەو لاپه ره یه ی (نخبه الدهر) یش ئەوه له باره ی شاره زووره وه ده لیت که له خاله که ی سه ره وه دا بینیمان.

۴- ل ۳۶ شوان: کاک شوان باسی مووسل دهکات که به ر له فتووحات و هاوکاتی فتووحات دوو قه لای بووه (که ئەمه راسته) به لام دواتر ده لیت قه لای خۆره لاتیان موسل بووه (بۆ ئەم زانیارییه ی دوایی نخبه الدهر، ل ۱۹۰، به ته نیا ده نووسیت) و خۆرئاواش نه ینه وا بووه.

به لام نخبه الدهر ریک پیچه وانه ی ئەمه ی تیدایه: پپیش فه تیح دوو قه لای بور، رۆژه لاتیان نه ینه وای پپ دوترا (...). و رۆژا ناواکه پپی ده وترا مووصل.

۵- ل ۳۸ شوان: باسی شاری (تیران شاه) ی نزیک شاره زوور دهکات که ((به دوو پیشکه بکوژه کانی به ناو بانگه)) - نخبه الدهر ل ۱۸۴. شتی واش له کتیبه که دا نییه. ته نانهت ناوی (تیران شاه) یشی تیدا نییه.

تیبینی: ئەوه ی ل ۱۸۴ ی (نخبه الدهر) و که باسی شاره زووری تیدایه ته نها یه که دیره.

^۱ گومانم له کتیبه که ی (البابکیه) ی (د. حسین قاسم العزیز) هه بوو که کاک شوان ناوه که ی وا ده نووسیت: دکتۆر قاسم حسین عه زیز هه ره ها له لیستی سه رچاوه کاندایه هه له دوو ده زگای چاپکردنی دهکات و سالی ده رچوونی نه نووسیوه که ئەمه بۆ خۆی جیگه ی تیبینی. چاپی یه که می کتیبی (۱۹۶۶) بووه و نامه ی دکتۆرایه له مووسکو.

^۲ کتیبی (کوردناسی) وهکو کتیبه کانی تر پره له زانیاری هه له یان بئ بناغه.

^۳ وهکو وتم له م به شه ی هه لبرژاره ی کتیبه دا هه ندی جار نه بیت قسه م له سه ر زانیارییه کان نه کردوه چونکه مه به ستی من لیره مامه له ی شوا نه له گه ل سه رچاوه کاندایه، ده نا بۆ نمونه ئەوه ی لاپه ره ۳۷ دوو سه رچاوه ی تری بۆ نووسراوه: فتوح البلدان، ل ۳۲۹ و الخراج وصناعة الكتابة، ل ۲۸۳ و ئەو زانیارییه یان تیدایه (به لام یه که میان ده لیت ئەم جیا کردنه وه یه ی شاره زوور له مووسل له کۆتایی حوکی هارون الرشید بوو). بیگومان هه ر له م به شه دا زانیاری هیه له هیچ له و سه رچاوه دا نییه که شوان نووسیونی به لام باسکردنی ئەمه یان باسکردنی پیچه وانه که، واته زانیارییه کانی تیدایه کاری ئەم به شه نییه به لکو هی به شه که ی تره: په راویزه کان به کاملی.

٦-١٢٧ شوان: باسى شەرى قوبادى ساسانى و بيزەنتىيەكان و گرتنى نامەدو گواستەنەودى خەلكەكەى بۆ ئەرەجان ((بەلام ناچار بوو ناشتى لەگەل بيزەنتىيەكان بگات بەھۆى ھيرشى لەناكاوى ھۆزەكانى ھۆن)) - نخبة الدهر ل ١٧٧. راستى زانبارى ناو (نخبة الدهر) یش ئەوھى قوباد قەنتەرەھىكى دروستکردبوو و خەلكى (نامەد)ى بۆ راگواست، كتيبەكەش و باسەكەش جوگرافىيە نەك ميژوويى ئيتەر نەباس لەشەرو ناشتى و نە لەھۆزەكانى (ھون)ى تيدا نىيە.

چوار- (شذرات الذهب فى اخبار من ذهب)ى (ابن العماد الحنبلى):

ئەودى بينومە شوان لە يەك شويندا ئەم كتيبەى وەك سەرچاوە نووسيوە.

ل ٢٠٠ شوان: ((بۆچوونىكى تریش دەلى دواى نھاوند خەلك گەرانەوھ ھەرىمەكانيان و ئۆردوى كوفە لەگەل حذيفة مانەوھ پەلامارى ئازربىجانيان داو دواتر لەسەر ئەوھ رىككەوتن سالانە ٨٠٠ ھەشت سەد ھەزار درھەم بەدەن بەعەرەبەكان) - شذرات الذهب ج١/٣٢.

جاری كتيبەكە ميژوويەكى زۆر كورتە. بەسیشە بزانی كەبۆ سالى (٢٢)ى كۆچى تەنھا پىنج دىر تەرخانكراون. لەو لاپەرەشدا وتراو: لەو سالەدا ئازەربايجان لەسەر دەستى (المغیرة كورى شعبە) گىراو شارى نەھاوئەند بەصولح، دینەوھرو ھەمەدانیش بەشەر لەسەر دەستى حوزە یفە..

پىنج: (تاریخ الموصل) لەنووسىنى (الازدى):

ل ٤٤ شوان: كاك شوان باس لە (سنجار) دەكات و دەلیت ((بەلام ئەو سەردەمى ئیمە لىكۆلینەودى لەسەر دەكەین سەر بەئوستانى موصل بوو) - الازدى ج٢/٣٣.

ئەو كتيبە لەئەسلدا سى بەشەو تەنھا بەشى دووھمیان ماو^١. دوو تەرتیبىش بۆ ژمارەى لاپەرەكان دانراوھ يەكەمیان ھى نووسەرى كتيبەكەيو ئەودى تریان ھى (محقق)ەكەى. لاپەرە (٢٢)ى تەرتیبى (محقق) پەرەھەكى سپیەو لاپەرە (٢٢)ى نووسەر تەنھا ناوى سنجار لەگەل چەند شوینیكى تر ھاوئەوھ كە سەر بە مووسلە. بەلام ئەمە لەرووداوەكانى سالى (١١٣)ى كۆچیدا باسكراوھ لەكاتىكدا ئەو سەردەمى كەشوان لىكۆلینەوھەكەى لەبارەوھ ئەنجامداوھ زیاد لەنەوھد سال پىش ئەوھى. ئینجا ئەگەر ئەمە نیشانەى ئەوھ نەبیت كتيبەكەى نەدیبى دەبى نیشانەى چى بیت؟ ئەوھشى دیومە شوان یەك جار ئەم كتيبەى نووسيوە (نالیم بەكارپهیناوه!).

شەش - (كتاب قرة العين من تاريخ الجزيرة والعراق والنهرين)ى (محمد رشيد سعدى)

سەرھەتا شوان لەسەرچاوەكاندا (ل ٣٠٥) ناوى نووسەرەكەى وا نووسيوە (محمد رشيد بن العالم السيد داود الزاهد السيد السعدي) لەكاتىكدا ناوى نووسەر لەسەر كتيبەكە بەم جوړەھى (محمد رشيد بن العالم العامل المرحوم السيد داود بن الورع الزاهد السيد سعدى). ھەلەى نەقل بەھەرھال بەلام شوان نەيزانىوھ كە (العالم العامل) دوو وەسفن بۆ (السيد داود) و اناكەيان ئەوھى كەزاناىوھ كار بەعلمەكەى دەكات (ئەمەش تەعیرىكى نووسینە ئىسلامىيەكانە) و كاك شوان و ايزانىوھ (العالم) ناوھ يان نازناو، ھەمان شتىش بۆ باپىرى محمد رشيد (السيد سعدى) كە وەسفى (الزاهد)ى بۆ نووسراوھ ئەمەش جگە لەوھى ئەمەيان لای كاك شوان بۆتە باوكى (محمد رشيد). ئینجا بزانی جگە لەوھ چۆن مامەلەى لەگەل كتيبەكەدا كردوھ.

١-٢١ شوان: لەبارەى نەسبىنەوھ^٢ دەلیت بەر لە ئىسلامبوون مەسحى و جوولەكە بوون و پاشان دەلیت ((چونكە نوینەرى حەزرتى مەسح لەكاتى ژيانى مەسح ھاوتۆتە ئەم شارو ناوچەھى ھەروا دواى مەسحیش بلاوكردنەودى ئەم ئاینەيان لەئەستۆ گرتوھ)) - قرة العين ل ١٨-١٩ (بەتەنيا).

خاوەنى (قرة العين) لەراستیدا چى دەلیت؟ ئەو تەنھا دەلیت كەئەمرۆ (كاتى نووسەر) زۆرەى خەلكەكەى موسلمانن و كەمىك جوولەكەو نەصرانى تىداى، ھەموو باسەكەى نەسبىنیش كەمترە لەچوار دىر) وەكو باقى شارەكانى تر چونكە كتيبىكى بچووكە ئيتەر نەباسى ھاى نوینەرى مەسح (سەلامى خواى لى بيت) و نەباس لەبلاوكردنەودى ئاینەكەى كراو^٣. بڕوانە كە لە سەرەوھدا ئامازەھى (بەتەنيا) مان دانان واتە تەنھا ئەو سەرچاوەھى نووسيوە نەك لەگەل سەرچاوەى تردا تابلین ئەم زانبارىيەى لەو سەرچاوانە وەرگرتوھ، ھەرچەندە ئەمەشى بگرداىھ ھەر ھەلە دەبوو چونكە پىويستە بۆ زانبارىيەك ئامازە بۆ دوو سەرچاوە نەكریت ئەگەر لەیەكىكاندا بەكورتى ھاىتت، خو ئەگەر زانبارىيەكە لەو یەكەياندا نەبیت ئەوا ھەرەكو ئەوھى بەتەنيا ناوى بردبیت وەكو حالەتەكەى ئىستای خویمان بەلگە دەبوو لەسەرئەودى كتيبەكەى نەدیوھ و ئەو قسەھى لەسەرچاوەھىكى ترەوھ نەقل

^١ بڕوانە ل (١٥)ى تەرتیبى لاپەرەكانى (محقق)ى كتيبەكە.

^٢ شوان بەردەوام دەنووسىت (نوسەيىن) كە ئەمە ھەلەيو راستەكەى نەسبىن(نەسبىن)ە، بڕوانە معجم البلدان، بەرگى ٥، بابەتى نەسبىن، ل ٢٨٨. سەرھە كە سەرپەرشتىارى شوان و سى دكتورەكەى تر نەیانتوانى ئەو ھەلەھى بە شوان چاك بکەنەوھ.

^٣ لێرەدا مەبەست موناھەشەى ئەوھ نىيە نوینەرى مەسح ھاىتت يان نا بەلكو مەبەست ئەوھى كاك شوان سەرچاوەكەى بەراستى دیوھ يان نا. جارێكى تر دەلیم لەم بەشەدا كەم جار نەبیت موناھەشەى زانبارىيەكان ناكەين.

کردوو. پاش ئه وهش ئه گهر زانیارییه که یان زیاتر به پراستی ئه قل بکات دیسان تۆمه ته که ی له سهر لاناچیت چونکه یه که به لگه له باره یه وه به سه بو تاوانبارکردنی نووسهر.

۲- ۲۲ شوان: نه سیین ((به دو پیشکه کاریگه رو بکوژه کانی به ناویانگه)) قره العین، ل ۲۵-۲۶.

به لام نه سیین ل ۱۷-۱۸ باسکراوه (تیبینی ئه وه بکه ئه مه هه مان چاپه) و له لاپه ره (۱۸) دا نووسراوه دو پیشکی بکوژی تیدایه نه که به و دو پیشکانه ناسرابیت.

۳- ۲۴ شوان: له پهراویژدا باس له شاری چه پران کراوه گوايه ناوی (به هاران) بو و ئه مه یان ناوی ئیبراهیمی پیغه مبه ر بو (...). چونکه ئه و بنیادی ناوه و دواتر ناوه که ته عریب کراوه بووه به چه پران - (قره العین - ل ۱۷).

هه موو باسی چه پران له و کتیبه دا سی دێرو نیوه. خاوه نی (قره العین) یش باسی ئه وه ده کات که له چه پراندا نوێژگایه کی صابیئیه کان هه یه که ده یگه ریننه وه بو ئیبراهیم (سه لامی خوی لای بیته)، ئیتر هه یج له م باسانه و له ته عریبی ناوه که نه وتراوه. چه پران ناویکی زۆر کۆنه و کاک شوان له گیرفانی خوی ناوی به هارانی ده ره ئیناوه.

۴- ل ۲۵ شوان: هه ر له باره ی چه پرانه وه: ((ده که ویته سه ر پیگای موصل و شام و رۆم)) - قره العین ل ۱۷. یه که وشه له م باره یه وه نییه.

۵- ل ۲۹ شوان: میافارقین ((دانیشتوانه که ی تیکه لاون له موسلمان و مه سیحی)) - قره العین ل ۱۹. به لام خاوه نی کتیبه که ئه مه ده لیت: ((خه لکه که ی موسلمان تورکن و نه صرانیی ئه رمه نن)).

حه وت - کتیبی (الاثار الباقية عن القرون الخالية) ی (البیرونی)

کاک شوان (ل ۲۷۳-۲۷۴) باس له باجی (نه رۆژانه) و (میهره گانانه) ده کات که خه لکه که ده یاندان به پادشا ساسانییه کان و له سه رده می خه لیفه ی ئومه وی (موعاویه) زیندووکرانه وه، پاشان ده لیت موعاویه داوی له خه لکی ره شه خاک (ارض السواد) ی کرد نه ورۆژانه بدن و به مه توانی به ری ده هه زار دینار کۆیکاته وه - البیرونی، ل ۳۱، ۳۴.

به لام بابزانی به یرونی خوی چی ده لیت: به یرونی (ل ۳۱ به داوه) باسی میژوو دانان و کاتی وه رزه کان و کاتی کشتوکال. تاد لای ساسانییه کان ده کات، مه سه له که ش له وه وه هاتوو که خه لیفه ی عه بباسی (المتوکل) بینی به ره مه کشتوکالییه کان هیشتا سه وزن به لام خه راجی زه وی له و کاته دا ده دریت. ئه وانه ی له گه لیدابوون بو یان پوون کرده وه که ئه مه له کاتی پادشایانی فارسه وه هه بووه. ئیتر هه یج له و باسه دووردیژه ی به یرونی له باره ی میژوو دانان په یوه ندیی به باجی نه ورۆژانه و میهره گانانه نییه و هه یجی تیدا نییه له باره ی موعاویه و وه رگرتنی ده هه زار دیناری نه ورۆژانه ئه مه ش به سه بو سه لماندن ئه وه ی شوان چاوی به و کتیبه نه که وتوو.

سه باره ت به و ده هه زار دیناره ی موعاویه کۆی کرد و نه ته وه له کتیبه که ی دکتۆر (توفیق الیوزبکی): دراسات فی النظم العربیة الاسلامیة، باس له ده هه زار دره م کراوه نه ک دینار (دینار له کاتی عومه ر ۱۲ دره مه بو، بپروانه الیوزبکی ل ۱۲۶ ئه ویش له میانه ی قسه ی تر).

باسه که ی به یرونی ئه وه بوو که بینیمان که چی ده بینین کاک شوان له لاپه ره (۹۶) دا ده لیت ((چه ندین جه رنی تایبه ت به کشتوکال له نایانی زه رده شتیدا هه بو)) و ئاماژه بو لاپه ره (۲۴) ی کتیبی به یرونی ده کات که ئه ویش هه ره وه کو باسه که ی تر له باره ی میژوو دانان و کاتی وه رزه کانه ... و هه مان شه هی سه رده می عه بباسییه.

هه شه ت - کتیبی (المشترک وضعا والمفترق صقعا) ی یاقوت الحموی.

ل ۴۲ شوان: باس له پرده که ی زاخو (الحسنیة) ده کات: ((کورد پیی ده لاین پردی ده لال یان پردی مه زن)) - المشترک وضعا، ل ۱۵۰ (به ته نیا).

ته ماشای کتیبه که بکه ده بیننی یه که وشه ی له باره ی پرده که تیدا نییه و ته ماشای پیپرستی ناوه کانیش بکه ناوی (الحسنیة) نابینی. ئه و لاپه ره یه ش ته نها باسی روباوی خابوو ده کات.

ئینجا خوینهر هه قیه تی دوا ئه مه به وه پیبکه نیته که گوايه یاقووتی حه مه وی نووسیویه تی ((کورد پیی ده لاین پردی ده لال یان پردی مه زن))!! قسه که ش خراوه ته نیوان جووته که وانه که نیشانه ی وه رگرتنی ده قاوده قه. تیبینی ئه وه ش بکه کتیبه که به ته نیا وه رگراوه و اتا له پهراویژه که دا ته نها ناوی ئه و کتیبه وه ک سه رچاوه نووسراوه. ئه وه ی بینومه شوان ته نها ئه م جاره ناوی ئه م سه رچاوه یه ی نووسیوه که گوايه به کاری هیناوه و ده رکه وت چاوی پیبکه وتوو.

نۆ - کتیبی (الجبال والامکنه والمیاه) ی (زه مه خشه ری).

^۱ شوان دوو سه رچاوه ی بو ئه مه نووسیوه، دوهمیان (کتاب الخراج) ی (ابو یوسف) ه، له چاپیکی تری کتیبه که ی (ابو یوسف) فه رمانیکی (عومه ر کوری عبدالعزیز) م بینی که تیایدا ده لیت دیاری نه ورۆزو میهره جان وه رمه گره (ل ۹۲).

ل ۲۲ شوان: باسی چپای جودی هاتوو که ده که ویتته سه رووی شاری موصل - الجبال والامکنة والمیاه ج ۳/ ۵۸ (به ته نیا).
 ئەوێ له کتیبه کهی شواندا دیومه ئەوێه شوان یه جار کتیبه کهی زه مه خشه ری وه کو سه رچاوه نووسیوه. کتیبه که ته نها
 یه که به شه که چی شوان ده لیت (ج ۳)! دواتر زه مه خشه ری له باره ی جوودییه وه ده لیت کیو یکه له لای موصل نه ک (سه رووی
 موصل)، ئینجا لاپه ره ی (۵۷) ی کتیبه که یه نه ک (۵۸).

ده - (اخبار النساء) ی (ابن قیم الجوزیة)

ل ۲۹۱ شوان: کاک شوان باس له وه ده کات چۆن عه ره به موسلمانه کان بۆیان هه بوو چه ند ژنیکی موسلمان ی ناعه ره ب به ناوو
 شیوازی جیا جیاوه به یین یان زه وتیان بکه ن - اخبار النساء ل ۱۳-۲۰ (به ته نیا).

سه ره تا به یی جۆری باسه کانی ئەم کتیبه گومانم هه یه (ابن القيم) نووسی بیته هه رچه نه ناوی ئەوی له سه ر نووسراوه، به لām
 به هه رحال ئەمه دووره له مه به سته ئەم باه ته مان..

ئهو لاپه رانه ی کاک شوان باسیان ده کات (واته ل ۱۳-۲۰) له چاپی تردا (ل ۱۲-۲۰) ن و ئەمه چیرۆکی دووردریژه له باره ی
 (مه پوان کورپی ئەله که م) که ژنی ئەعرا بییه کی زه وت کرد بوو و به زۆر پیی ته لاق داو ئەمیان په نای برده بهر (موعاویه)، که واته:
 یه که م: ئەمه رو داویکی تاکه، دووم: ئەمه چیرۆکه نه ک حوکمیکی گشته ی، سییه م: باس له نا فره تی ناعه ره ب ناکات چونکه ژنه که
 نامۆزای ئەعرا بییه که یه.

کاک شوان جار یکی ترو له هه مان لاپه ردا په نا ده باته بهر شتی که مترین وه سفی شیوازی ئەوێه بوه تانه که ده لیت: ((واته
 پیگه و پایه ی ژن هه ره که سه ره ده می بهر له ئیسلامی لیها ته وه چونکه ده توانرا ئەو ژنانه بکرن و بفروشن و ته نانه ت پیشکه ش
 یه کتریشی بکه ن) و شوان ناوی (اخبار النساء، ل ۱۰۴-۱۰۵) ده هی نیت که راستییه که ی ئەوێه باسی جار ییه که ی (سوله یمان کورپی
 عبد الملک) هه باسی غیره تی سوله یمان سه باره ت به و جار ییه. شوان بۆ قسه که ی سه ره وه ی هه ره ها ناوی کتیبی (تاریخ
 الخلفاء) ی (السیوطی) ده هی نیت که دواتر ده چینه سه ری.

یانزه - گه شته که ی (ابن بطوطة)

ئهوێ دیومه کاک شوان یه ک جار ئەم سه رچاوه یه ی نووسیوه. کاک شوان باسی شاری ته بریز (ته ورین) ده کات (ل ۸۰) و ده لیت
 ((به لām دواتر ته ورین گه شه ی کردوو و ته نانه ت هه ندی له گه ری ده موسلمانه کان به ناو دارترین شاری نازه ربیجانی له قه لēm ده دن)) -
 ابن بطوطة ج ۲/ ۱۲۹.

له و چاپه ی له به رده ستمدا یه و له پی رستی ناوه کاندان سێ جار ناوی ته ورین هاتوو و ته نها له یه کیکیاندا گه ری ده که باسی چوونی
 ناو شاره که ده کات و وه سفی شاره که و بازا ره گه ره کانی ده کات ئیتر نالیت ناو دارترین شاری نازه ربیجان ه.

دوانزه - (تاریخ غر السیری) (الثعالبی)

ل ۹۵ شوان: ((واته ئاینی زه رده شتی برۆی به زیندوو بوونه وه و پۆژی حیساب هه بووه)) - الثعالبی ل ۲۵۸.
 شتی و له ویدا نه تراوه. ((جار یکی تر تیبینی بکه ئیمه مونا قه شه ی خودی زانیارییه کان ناکه ین به لکو ره فتاری نازانستی و
 دوور له ئەمانه تی کاک شوان)).

ل ۹۶ شوان: باس له مملانه ی نیوان هیزی چاکه (ئه هورامه زدا) و هیزی خراپه (ئه هریمه ن) که ((چوار قوناغ ده خایه نی که
 ده رنه نجام به سه رکه وتنی هیزی چاکه (ناهورامزدا) کو تای دی ت)) - الثعالبی ل ۲۵۸-۲۶۰.

یه که وشه له مانه نییه له و لاپه رانه. له لاپه ره (۲۶۱) ی کتیبه که ی (الثعالبی) دا باس له و باوه ره ده کات که خودا وه ند فیکره یه کی
 خراپی کردو له مه وه ئەه ری مه نی خراپه کاری لیده رچوو. ئیتر نه چوار قوناغ و نه هیج.

ل ۹۶ شوان: شوان ده لیت که له ئاینی زه رده شتی چوار توخمی پیرو ز هه یه - هه وا، ناو، ناگر، خۆل که نابیت پیس بکرین
 (الثعالبی ل ۲۵۸).

ئهو لاپه ره یه هیجی وای تیدا نییه. ته نها باسی ناگر کراوه که به پیرو ز زانراوه باسی ناویش له لاپه ره (۲۵۹) دا هاتوو (تیبینی
 ئەوه بکه هه مان چاپمان به کاره یناوه).

سیانزه - (الجزیره الفراتیة والموصل) ی (محمد جاسم حُمادی)

ل ۲۴ شوان: باس له (جزیره ابن عمر) ه: ((بهر له وه ی ناوه دان بکریته وه له سه ر ده سته حه سه نی کورپی عومه ری
 ته غلبی ...)) - الجزیره الفراتیة، ل ۲۳۰-۲۳۱.

باسی ئەوه ی تیدا نییه به لکو باسی عیراقه.

ل ۲۷ شوان په راوین: له باره ی ناوانی موصله وه که له وه وه هاتوو دیجله و فورات به یه که وه ده به سته ی.

ئەمە لەلاپەرە ۹۷ى كتيبي(الجزيرة الفراتية)دا ھىيە كە ئەمە رايەكە لەناو چەندىن پا (ل ۹۷-۹۸ باسكراون). شوان لەپەرەراويزدا دەلييت ((ئەم بەيەكەوھەبەستەنە مەبەست ھەر لايەنى جوگرافى نىيە، بەلكو لايەنى ئابوورى و سياسى لەخو دەگريت))-الجزيرة الفراتية والموصل، ل ۹۶.

بەلام كتيبهكە ھىچى واى تيدا نىيە.

۲-ل ۲۶۰ شوان: ((ھەرھەما سياسەتى بەعەرەبەكردنى شارى جەزيرەى بۆتان (جزيرة ابن عمر)يشى گرتەوھو ھۆزەكانى (بنو ربيعة وبنو عجيل)ى ھۆزى (ال بشار)ى تىادا نىشتەجى كران ژمارەيەكيشيان لەچىاى جودى (جبل جودى) نىشتەجى ببوون)). - حُمادى ل ۱۶۱.

بەلام نووسەر باسى سنجار دەكات كە (آل بشار) ى تىدايە وكە ولاتيان (=ديارم) جەزيرەيە پاشان دەلييت كە لەگەل (بنو ربيعة) و (بنو عجيل) دراوسين و ولاتيان لە (سنجار)دايە .. تاد (ل ۱۶۱-۱۶۲)

تیبينى: لای حُمادى (فيسكنها ال بشار وديارم الجزيرة وهم بنو ربيعة وبنو عجيل جيران.. كەواتاى نىيەو پيوستە وابى: (فيسكنها ال بشار وديارم الجزيرة وهم بنو ربيعة وبنو عجيل جيران) واتە پيوستە پيش (بنو ربيعة) نامراى (و) ھەبى. ناوبرا و قەلقەشەندى بەرگى/ل ۲۴۳-۲۴۵ى وەك سەرچاوە نووسيوھ بەلام ئەوھم لەو سەرچاوەيدا نەبىنى (شوانىيات؟).

۴-ل ۲۶۰ شوان: ھەرھەما بەعەرەبەكردن گەيشتە نيوان زيى بچووك و زيى گەرە، ھەوليرۆ دەوروبەرى ھۆزى (بنو شيبان)ى تىادا نىشتەجى بوون و دەشتە بەپيتەكانيان بۆ لەوھەرگا بەكاردەھينا -الجزيرة الفراتية، ل ۱۶۶.

نووسەر دەلييت: ھۆزى عەنزە(عنزة) يەكيك بوو لەو ھۆزانە كە لەزەوييەكانى رۆژھەلاتى مووصل نزيك ھەوليرۆ لە(حەزە)دا نىشتەجى بوون و كە پەيمانيان لەگەل ھۆزى (شەيبان)دا ھەبووھ.

چوارە - (بلدان الخلافة الشرقية)ى (گى لو سترانچ) Guy Le Strange

۱-ل ۲۶ شوان: لەبارەى شارى حسنىف (حصن كيفا): ((دەكەويتە نيوان ديچلەو ميافارقين و جەزيرەى ئىبن عومەرەوھ)) - لو سترانچ، ل ۱۴۴.

بەلام لوسترانچ باس لە (حصن كيفا) دەكات كە لەسەر قەرەاغى باشوورى روبرارى فوراندايە لەنيوان شوينى پزانى ئەو دوو روبرارى لە باكورى ميافارقين و (نەرزە)ھوھ دین لەناويدا.

۲-ل ۲۷ شوان: ((ھەندى لە ميژوونوس و گەريدە موسلمانەكان دەربارەى نامەد دەليين دەكەويتە كەنارى خۆرھەلاتى روبرارى ديچلە)).

كاك شوان ناوى سى سەرچاوە دەبات ، ئەوھى لو سترانچ (ل ۱۴۰) يەكيكانە. بەلام ناوبرا پيچەوانەى ئەمە دەلييت: رۆژئاواى ديچلە واتە لای دەستى راستى ... ئەمەشيان قسەى خۆيەتى ئەك ھى ميژوونوس و گەريدەى موسلمان.

۳-ل ۸۰ شوان: ئەم ناوھ دەھينيت: نجوان (نەقشەوان) "نشوى" ئەويش لەگەل تەوريزو دەلييت نزيكەى ۳۶ كيلومەتر لەيەكترى دوورن - لوسترانچ ل ۱۱۴. لوسترانچ ل (۲۰۱) باس لە نەخچەوان دەكات... لەكاتيكدە ئەو لاپەرە (۱۱۴) يەى شوان دەينوسيت نەخشەيەكى لە بەرامبەردا ھەيە. پاشان بەپيى ئەو نەخشەيە نيوان نەخچەوان و تەبريز نزيكى ۲۰۰ كيلومەترە!!

پانزە - (تقويم البلدان)ى (ابو الفداء):

لە بەشەكەى تردا شت دەبينن لەبارەى تەقويمەوھو ئىستا ئەمەيان بەسە:

ل ۵۸-۵۷ شوان: شوان باسى شارى (بروجرد) دەكات كە ۳۰ ميل لەكەرەج دوورە - تقويم البلدان، ل ۴۱۹.

بەلام نووسەر باسى دوورى ناكات بەلكو دەلييت: ((ميوەكانى دەبرين بۆ كەرەج)) !!

شانزە - ميژووهكەى (ابن خلدون):

لەبەشى دووھەمدا ئەمە لەگەل سەرچاوەى تردا دەبيننەوھ. ئىستا با ھەر خۆى بگرين.

۱-ل ۱۸۱ شوان: كاك شوان لەبارەى ھورموزانەوھو ريككەوتنەكەى لەگەل موسلماناندا توانج دەگريتە ئەو موسلمانانەو دەلييت: وا دەردەكەويت بەرژەوھەندييە ئابووريبەكان لەسەرورى مەبەستەكانى تر بووھ - ئىبنو خەلدون ، مج ۲، ج ۲، ل ۱۱۲.

كەچى ناوبرا ھىچ شتيكى وا ناليت.

۲-ل ۲۴۸ شوان: شوان باس لەنازەربايجان و لەپەلاماردانى سالانەى ئوردوى كووفە دەكات كە ھەر جارەى دە ھەزار جەنگاوەر بەشداريان تىادا كردوھ - ئىبنو خەلدون، مج ۲/ج ۱/ل ۱۲۷-۱۲۸.

ئىبنوخەلدون ھىچى لەم بارەيەوھ نەوتوھ. شوان ھەلەشى لەژمارەى بەشى بەرگەكە كردوھ كە بەشى دووھەمە نەك يەكەم و شتيكى خۆش لەم بارەيەوھ ھەيە (پروانە خوارتر).

۳-ل ۱۸۳ شوان: شوان دەلييت ھورموزان لە (رامەرمزەوھ داواى ريكەوتن و ناشتيى لە (حرقوص) و (جزء بن معاوية) كەردەوھ-ئىبنوخەلدون ، مج ۲/ج ۲/ل ۱۱۲ .

ئیبینو خهلدون تهنه هه ده لیت که هورموزان داوای صولحی کرد که باقی هه و لاتهی له ژیر ده ستیدا بوو بمینیتیه وه ژیر دهستی.

٤-١٨٢-١٨٣ شوان: (جزء بن معاویة) شاری (دورق) ی گرت و خهلیفه عومرو (عتبة بن غزوان) ی له سه رکه وتنه کانی ناگادار کرده وه - ئیبینو خهلدون مج ٢/ج ٢/ل ١١٢ (به ته نیا).

ئیبینو خهلدون داوای باسی گرتنی (دهورهق) ده لیت خه لکی فارس کۆبوونه وه هه وال گه یشته (حرقوص) و (جزء) و (سلمی) و (حرملة) هه وانیش نامه یان بو عومر نارد. ئیتر نه (جزء) به ته نیا شتی نووسی و نه نامه که له باره ی سه رکه وتنه کان بوو و نه (جزء) نامه ی بو (عتبة) ناردوه. پروانه لیژده ئیبینو خهلدون به ته نیاو بی سه رچاوه ی تر به کارهاتوه.

نموونه ی تری به کارهینانی هه له ی کتیبه که ی ئیبینو خهلدون: لاپه ره (١٨٠) په راویزی (٢)، لاپه ره (١٨١) په راویزی ١. یه کیکیش له شته خو شه کان هه وه یه به رگی دووه می هه و چاپه ی کتیبه که ی ئیبینو خهلدون ١ دوو به شی تیدایه به لام له کاتی کۆکردنه وه ی په ره کان و له بهر لیكچوونی قه باره و رهنگ و چاپی په ره کان و ژماره ی سه ر لاپه ره کان ژماره یه که له لاپه ره کانی به شی یه که م چوونه ته به شی دووه م به هه مان ته رتیب، به پیچه وانه شه وه هه وانه ی به شی دووه م خراونه ته به شی یه که م، خوینه ریش به چا و هه ست به وه ناکات تا باسه کان نه خوینیتیه وه نه بینیت له پر باسه کان له و لاپه راندا ده گۆرین به لام کاک شوان ههستی به وه نه کردوه. بو نموونه باسی (ایذج) له ته سلدا له به شی دووه می به رگی دووه مه به لام چونکه هه و پرا نه په پیونه ته به شی یه که م کاک شوان له جیاتی هه وه ی هه ست به وه بکات و گوئی نه داته هه له ی چاپ و په راویزه که وا بنووسیت: تاریخ ابن خلدون، مج ٢/ج ٢/ل ١٣١١ ده بینین په راویزه که به م شیویه ده نووسیت: تاریخ ابن خلدون، مج ٢/ج ١/ل ١٣١١! هه می له لاپه ره (١٣٤) په راویزی (٧) کرده وه جاریکی تر له لاپه ره (٢٤٣) په راویزی (١)، جاریکی سییه میس له لاپه ره (٢٤٨) په راویزی (٣) هه مان هه له ده کات.

حه قده - فتوح البلدان (البلاذری):

شت زوره له سه ر هه م کتیبه هه ندیکیان له به شی داها تووا ده بینین لیژده هه مانه به سن. ١-١٨١ شوان: شوان ده لیت هورموزان ((په نای برده بهر کورده کان و له شکر یکی زوری لیکو بووه، هه مهش عه ره به موسلمانه کانی خسته مه ترسییه وه، چونکه کورده کان به نازایه تی و له خو بوورده یی له شه ردا ناسرابوون)). کتیبی فتوح البلدان (ل ٢٧٥) یه کیکه له سه رچاوه کان که چی هه و لاپه ره یه نه باسی هورموزانی تیدایه و نه وه سفی کوردی تیدا کراوه و باس کورد لیژده هه وه یه که هه مان له خه لکی (سنبیل) و (الزط) کۆبوونه وه. ٢-٢٦٢ شوان: شوان ده لیت: ته نانه ت کیشه له سه ر داها تی نه ها وندو دینه وه که وه نیوان هه ردو و ئوردووی سه ربازی کووفو به سه ری عه ره به موسلمانه کان به لام دواتر موعاویه داها ته که ی به سه ر هه ردو لا دابهش کرد چونکه خه راجه که ی زور بوو - فتوح البلدان، ل ٣٠٣ (به ته نیا).

به لام ناوبرا و باسی کیشه ی نیوان دوو ئوردووه که ناکات و ته سلن باس له ئوردو و ناکات به لکو باسی خه لکی دوو شاره که ده کات هه ویش که خه لکی کووفه زیادیان کردو پیوستیان به خه راجیکی زیاتریوو، هه وه بوو دینه وه نه ها وند نالوگۆریان پیکرا، هه مهش له کاتی موعاویه دا بوو. ئیتر نه باسی هه وه کراوه داها تی دوو شاره که زور بووه نه موعاویهش خه راجی دوو شاره که ی به سه ر یاندا دابهش کرد.

٣-٢٩٠ شوان: شوان ده لیت: ((عه رب ببوون به چینی ده سه لاتداری ئوروستوکراتی کۆمه لگای ده وله تی خیلافه ت، له به رامبه ردا موسلمانان عه رب له پرووی ئابوورییه وه له وه پری خراپیدا ده ژیان)) - فتوح البلدان، ل ٢٧٩. هه مهش بوه تانیکی گه وره یه چونکه هیچی وا له م لاپه ره یه دا نییه (ته نانه ت سهیری هه م لاپه رانهش بکه نه وه کو هه له ی چاپ بیت: ٢٨٩، ٢٩٧، ٣٧٩، ٣٨٩ ده بیننی دیسان هه و یان تیدا نییه). به پیچه وانه ی هه وهش که شوان ده لیت له و لاپه ره یه ی شوان نووسیویه تی (ل ٢٧٩) باسی چوار هه زار سه ربازی ده یله میی ناو له شکر ی روسته م کراوه که له شه ری قادیسییه له گه ل روسته مدا بوون. هه مانه پاش شکستی له شکر ی ساسانی داوای هه مانیان کردو به و مه رجه بوونه موسلمان که له و شوینه دا نیشته جی بن که حه زیان لییه و حه لیفی هه و عه شه رته عه ره به بن که خو یان پییان خو شه و (عه طاء) ی پی بدریت. موسلمانانیش هه مانه یان بو جیبه جی کردن. هه مانه بوونه موسلمان و به شداری گرتنی مه دائین و شه ری جه له ولایان کردو پاشان له کووفه نیشته جی بوون.

١ چاپی ١٩٧٩ که له کتیبخانه ی کولجی زانسته مرو قایه تییه کانی زانکوی سلیمانی وه مرگرتبوو و دیاره شوان له هه مان شوینه وه وه ریگرتوو - ره نگه هه رچی نوسخه ی تر وایان ئی ها تبی.

٤- ل ٢٩٠ شوان: ناعه ره به کان به وتهی شوان: له پرووی کۆمه لایه تییبه وه ده بوايه نیشانهی دیاریکراو به سنگیانه وه بیته تاوه کو بناسرینه وه - فتوح البلدان ل ٣٦٨. ئەمەش بوهتانیکی تره وه لاپه ریه هیچی وای تیدا نییه. هه ر بۆ دنیایی و نه وه کو هه له ی چاپ بیته ته ماشای ئەم لاپه رانه م کرد ٢٦٨، ٢٨٦، ٣٨٦ و شتی وانه بوو.

هه ژده - میژوهه که ی (ته به ری):

له به شی داهاتوودا ژماره یه که نموونه ی میژوهه که ی (ته به ری) له گه ل سه رچاوه ی تر ده بینینه وه. لی ره دا ئەم دوو نموونه یه مان هه یه.

١- ل ٢٤٤ شوان: شوان قسه یه که ی دوو رو دیژ ده کات له باره ی گوایه جاری دووه می راپه رینی شاری (ماسبه دان) و ده لیت شاره که راپه ری و خه لکه که ی توانییان ناوچه ی (صیمره و ماسبدان) پرگار بکه ن به لام خه لیفه عومه ر (سلمه بن قیس الاشجعی) به هیزیکه وه ناره سه ریان و دوی شه رو کوشتار توانی ناوچه که داگیر بکاته وه - ته به ری ج ٥/٥٠-٥١.

به لام هیچ له باره ی پرگارکردنی صه یمه ره و (ماسبه دان) نییه به لکو ته نها باسی شه ره که ی سه له مه کراوه.

٢- ل ٢٤٤ شوان: دوا یی باسی گوایه جاری سییه می هه لگه رانه وه ی (ماسبه دان) ده کات - ته به ری ج ٥/٧-٨ له کاتیکدا ته به ری باس له ماسبه دان ناکات به لکو له نه ها وه ند. پروانه که چۆن لای شوان هه لگه رانه وه ی دووه می ماسبه دان له لاپه ره (٥١-٥٠) ی ته به ریدا هاتوه که چی هه لگه رانه وه سییه م له لاپه ره (٧-٨) دا ته به ریدا نووسراوه واته ته به ری سه رتا باسی هه لگه رانه وه ی سییه م ده کات و پاش (٤٣) لاپه ره باس له هه لگه رانه وه ی دووه م ده کات!!

نۆزده - سیاحه تنامه ی (ئه ولیا چه له بی):

کاک شوان ته نانه ت له کتییی کوردیش باش تینه گه شتووه زانیارییه کانی به دروستی نه قل نه کردوه، له خوارتریشدا چه ند کتیییکی تری کوردی ده بینینه وه:

١- ل ٣١ شوان: کاک شوان باسی شاری مه لاتییه ده کات و ده لیت خه لکه که ی کوردو تورکومانن به لام زمانه تورکمانییه که یان جوړیکه تورکه کان باش لییان حالی نابن، ره نگه ئەمەش کاریگه ری زمانی کوردی بیته له سه ریان و زۆربه شیان موسلمانن - سیاحه تنامه، ل ١٦-١٧، ل ٢٥.

به پیی ئەو په راویزه ش که شوان دایناوه خوینهر واهزانیته قسه ی ((ره نگه ئەمەش کاریگه ری زمانی کوردی بیته له سه ریان)) قسه ی ئه ولیا چه له بییه به لام راسته که ی ئەوه یه قسه ی شوان خو یه تی. قسه که ی شوانیش که وتۆته نیوان دوو قسه ی ئه ولیا و شوان بۆ هه موویان یه که په راویزی داناوه. جگه له مه ئه ولیا ده لیت هه موویان موسلمانن (ل ٢٥) نه ک زۆربه یان.

٢- ل ٢٨ شوان: شوان له زاری ئه ولیا باسی (نامه د) ده کات که میژوونووسانی عه جه م ده لیت: له به ر ئەوه ی کچیک حوکمی کردوه.. تاد (ل ٣٢- به ته نیا) که چی ئه ولیا خو ی ده لیت بنیاتنه ری کچ بووه (نه ک کچ حوکمی کردوه).

بیست: (التاریخ الاسلامی) (محمود شاکر)

کاک شوان بی ئەوه ی ناوی کتییبه که له لیستی سه رچاوه کاندا بنووسیت ئەم کتییبه زۆر به کارده هیئت. لی ره دا ئەم چه ند هه له یه م هه لبارد.

١- ل ١٦٨ شوان: شوان ده لیت (نعمان بن مقرن المزنی) نامه یه که بۆ خه لیفه عومه ر نارد که له جیاتی ئیشی باجگری بینیریته بۆ ئۆردوویه کی موسلمانان تا تیایدا دریزه به جیهاد بدات و خو ی کاره که ی ئیستای به پیاویکی پیرو سو زانییه که ده شو به یئیت... تاد- التاریخ الاسلامی مج ٢/ج ١/١٨٣-١٨٤. هه رچه نده باسی نامه یه کی وای (النعمان کوپی مقرن) له سه رچاوه ی تر دا هه یه هه یه به لام ئەو کتییبه یه که وشه ی له قسه که ی شوانی تیدا نییه مه گه ر ناوی عومه رو النعمان. له م کتییبه دا نامه ی عومه ر بۆ النعمان و که سانی تر باسکراوه که تیایدا فه رمان ده دات هه ر یه که به له شکره که ی خو یه وه ده رچیته و که به یه که گه شتن النعمان ده بیته سه رکرده یان.

٢- ل ١٨٦ شوان: شوان باس له هورموزان ده کات که به رگرییه که ی ((توندتر ده کراو دانیش توانیش هاوکارییان ده کرد)) - التاریخ الاسلامی مج ٢/ج ١/١٨١.

له چا په که ی لای خو شم ل ١٧٦: هیچ شتی وای تیدا نییه و هه رئه وه نده (ابو سه رة) ژماره یه که جه نگا وه ری زۆری له گه ل هورموزاندا بیینی.

٣- ل ٢١٣ شوان: مه محمود شاکر باسی ژیری عومه ر کوپی خه تتاب ده کات که ده ترسا کۆمه لگه ی ئیسلامی پیس بیته (ل ١٨٥ چاپی لای خو م) که چی کاک شوان باسی له شکره کانی عومه ر ده کات و ده لیت ((خه لیفه عومه ریش زۆر له وه زی ره کتر و به ناگاتر بوو که له شکره که ی بخاته مه ترسییه وه)). التاریخ الاسلامی مج ٢/ج ١/١٩١-١٩٢.

٤-ل ٢١٧ شوان: ((بۆچوونىكى تر دەلىل حەپرانىھەكان بەر لەگەيشتنى لەشكرى عياض بۆ شارەكەيان، چۆليان كردبوو، چووبوون بۆ شارى ئۆرفە)) - التاريخ الاسلامى مج ٢/ج ١/ل ١٦٤.
لەچاپى لای خۆم ل ١٥٩: تەنھا باسى سولحى عياض لەگەل خەلكى حەپران و ئەلرەھا (ئۆرفە) و ئەلرەقەو ئەو شتەى كاك شوان نەنووسراوھ. قسەكە لە سەرچاوھى دووھى شواندا (فتوح البلدان، ل ١٧٩) ھەيە.

بيست و يەك: (احسن التقاسيم) (المقدسى البشاري):

١-ل ١٩ پەراويزى ١٠ شوان: ((وھ ئوستانىش دابەش دەبيت بەسەر چەند رستاقىك و رستاقىش دابەش دەبيت بەسەر چەند تسوجىك (طسوجە) و تسوجىش دابەش دەبيت بەسەر چەند گوندىك)) - احسن التقاسيم، ل ٤٧ (بە تەنيا) ١.
(المقدسى) دەليت: ھەر ئىقلىمىك دەبيت (ژمارەيەك) كوورەى ھەبيت و ھەر كوورەيەك قەصەبەيەكى ھەبيت پاشان ھەر قەصەبەيەك (ژمارەيەك) شارى ھەبيت ...

شوان دەزانىت (كوورە) (ئوستان) ھە، بەو پيئە ئەوھى ئەو لە زارى المقدسى وتوويەتى جياوازە لە دەقى قسەكە.

٢-ل ٢٥ شوان: لەبارەى ئۆرفە (الرھا) ھە: ((و سەرەراى باغ و بيستانىكى زۆر لەئاوھدانيدا ئەوھ كەنيسەى ئەم شارە لەولاتى ئيسلام ھاوتاي نەبووھ)) - احسن التقاسيم، ل ١٤٢.

ئەمە لەكاتىكدا كتيبەكە باسى ئەو ھەريەمە دەكات كە ئۆرفە تىدايەو دەليت دارەخورماى تىدايە و ھىچ باس لە باخ و بيستانى زۆر باسيش لەكەنيسەى ئۆرفە ناكات و تەنھا ناوى ئەلرەھا ھاوھەئەسلى صابئيىيەكان لەوى و لە حەپراندايە.

٣-ل ٣٩ شوان: خاوەنى (احسن التقاسيم) - ل ٤٧ باس لە دابەشكردنى ولات بۆ ھەريم و كوورەو .. تاد (ھەمان خالى يەكەمى سەرەوھ) كەچى كاك شوان لەپەراويزى لاپەرە ٣٩ سى دىر دەنووسىت كەدوو دىرى ليكدانەوھى ناوى دەيلەمستانەو پاشان باس لەكوورە دەكات و ئاماژە بۆ (احسن التقاسيم) دەكات. ھەلبەت خوینەر وادەزانىت كە باسى دەيلەمستان لەو كتيبەدا ھاوھەئەسلى چوونكە پاش ئەم قسانو بەتەنيا ناوى دەبات.

٤-ل ٦٠ شوان: كاك شوان باسى كرماشان دەكات كە ((پيگەيەكى ستراتىژى ھەيە، وەك دەريەندىكە بۆ گەشتياران و كاروانەكانى بازگانى و ئەمە جگە لەزۆرى سەرچاوھى ئاوو باغ و بيستان و خاكەكەش بەپيتە)) - احسن التقاسيم ل ٣٩٣ ئەمە لەكاتىكدا نووسەر باسى شتى تر دەكات و ئەوھى لەقسەكانى كاك شوان دەچىت تەنھا قسەكەيەتى كە دەليت ((باخى تىدايە))!

بيست و دوو: وەكو نوكتەيەكى خۇشيش كتيبى (الفاروق عمر) ھەيە.

سەرەتا باسى زانباريەكەى كاك شوان بكەين. پيشتەر لەخالى (٣) كتيبەكەى (محمود شاكر) دا باسى وەسفەكەمان بينى كە بۆ عومەر كورى خەتتاب لەلایەن شوانەوھ كراوھو كە لەوھ زيرەكتەر بوو لەشكرەكەى بخاتە مەترسىيە (لاپەرە ٢١٣ شوان). بۆ ھەمان زانبارى لاپەرە ١٧-٢٥ كتيبى (الفاروق عمر) دەنووسىت و ناوى نووسەرى كتيبەكەى وا نووسيوھ: د. محمد حسين هيكل (ھەمان شتىش لە ليستى سەرچاوھكاندا دەنووسىت).

يەكەم شت: ئەمە زۆر سەيرو سەمەرەيە بۆ يەك دوو دىر وەك سەرچاوھ لاپەرە ١٧-٢٥ (واتە ھەشت لاپەرە) بنووسرىت. پاشان كتيبەكە دوو بەشەو كاك شوان ژمارەى بەشەكە نانووسىت. بەلام لەھەمووى خۇشتەر ئەوھيە نووسەر (محمد حسين هيكل پاشا) يەو كاك شوان واى زانيوھ (محمد حسين هيكل) نووسەرى ناودارى ميسرىيە!! ئەم دوو شتەش بەسن بۆ سەلماندى ئەوھى كاك شوان كتيبەكەى نەديوھ. كاك شوان تەننەت نەيتوانيوھ سالى لەچاپدانى بنووسىت.

بيست و سى: (تاريخ الخلفاء) (السيوطى):

١-كاك شوان (ل ٢٣٣) باسى مووسل دەكات: ((وھ جارىك لەسەر دەستى لەشكرى شام گىراوھ سالى ١٨ ك)). شوان ناوى كتيبى (تاريخ الخلفاء، ل ١٣٢) لەنيوان ژمارەيەك سەرچاوھى تر دەبات. ئەمەش دواى باسى ئەوھى گوايە جارىك لەسەر دەستى لەشكرى عىراق سالى ١٦ كۆچى گىرا بوو.

بەلام سيووطى بەم جۆرە باسى گرتنى مووسل ناكات بەلكو تەنھا لەروداوھكانى سالى ١٨ دەدويت و دەليت مووسل و دەرووبەرى بەشەپ گىرا، ئيتەر نەباسى ئەوھى كردوھ ئەمە جارىكى تر بووھ نەباسى لەشكرى شامى كردوھ.

٢-ل ٢٧٧ شوان: شوان باسى داھاتى زۆرى كوردستان دەكات و دەليت: ((بۆشمان دەردەكەويت كەباپيرانمان چەند ماندوو بوون و بەرى رەنجيشيان چۆن ديمەشق يان بەغدا ليكيشتراوھتەوھ و خەزىنەكانى خەليفەيان ليپرکردن و بۆ خۇشگوزەرانى و

١ ئەوھ دەخەمەوھ يادى خوینەر كەتەعبىرى (بەتەنيا) كەبەكارى دەھيتم و اتاي ئەوھيە شوان بۆ ئەو زانباريە تەنھا ئەو سەرچاوھيەى نووسيوھ لەكاتىكدا ئەو زانباريەى تەعبىرى (بەتەنيا) يان لەگەلدا نەنووسراوھ و اتاي ئەوھيە سەرچاوھى تريس نووسراون جگە لەم سەرچاوھيە.

رابواردن و لهشکرکێشی بۆ سهر شوێرش و راپه پینهکان و جیگیرکردنی دهسه لاتیان خه رجیان ده کرد)) - تاریخ الخلفاء، ل ۳۴۹ - ۳۵۰.

خوینهر ئیستا و ده زانیته (السیوطی) ئەمە و وتوو به لام راستییه که ی ئەو یه ناویرا و باسی خه لیفه ی عه بیاسی (المتوکل) ده کات که پاره ی زۆری به شاعیران ده به خشی و دوو نموونه له سهر ئەمه ده هیئته وه. ئیتر هیچ له و قسه گه و رانه له و کتیبه دا نه هاتوو.

۳- ل ۲۹۱ شوان: شوان جاریکی تر ئەم رەفتاره ده کات و باس له وه ده کات که عه رهب چینی ده سه لاتدار بوو و ئەو شتانه یان ده کرد که له که لتووری خویندا باو بوو و لایان مه به ست نه بوو ئەمه له گه ل بته ماکانی ئیسلامدا بگونجیت یان نا به مه رجی مه ترسی کورسی و ده سه لاتی تیا دا نه بوایه - تاریخ الخلفاء ل ۲۵۱-۲۵۲. ئەمه ش هه لبه ستنیکی زه قه چونکه سیووطی باس له خه لیفه ی ئومه وی (الولید کورپی یزید کورپی عبدالملک) ده کات و به خه لیفه ی فاسق ناوی ده بات و ده لیت خه لکی له بهر ئەو فسقه ی کوشتیان، واته سیووطی باس له حاله تیکی تاک ده کات و رەخنه ی لیده گریته که چی شوان، که لیژدها لیمان ده بیته واعیز، بی ئەوه ی هیچ حسابیک بۆ ئەمانه تی زانستی بکات سیغه یه کی گشتکار به و حاله ته ده دات و ئەو قسه گه و رانه ی سه ره وه ده کات. له هه مان لاپه رده دا باس له وه ده کات که ئافره ت وه کو حالی بهر له ئیسلامی لیها ته وه و ده توانرا ئەو ژنانه بکپرن و بفروشن و ته نانه ت پێشکه شی یه کتریشی بکه ن.

ئەم قسه یه شمان له باسی کتیبی (اخبار النساء) دا بینی و بینیمان چون مه سه له که باسی جاریه یه کی سوله یمان کورپی عبدالملک و غیره تی سوله یمان بوو. له مه ی سیووطیشدا شوان لاپه ره ۳۴۹-۳۵۰ ده نووسیته که چی نه باس له کپرن و فروشتنی ئافره ت و نه باس له پێشکه ش کردنیان کراوه.

بیست و چوار: (محاضرات تاریخ الامم الاسلامیة) ی محمد خضری بک:

۱- ل ۱۴۶ شوان: گوایه عومه ر نامه ی بۆ (المثنی) ی ناردبوو که ((زیتر پوویده وشکانی و ئاگاداری دواوه ی لهشکره کت به و له نزیک ئەوانه وه له سهر سنووری خاکی ئەوان و خاکی خۆمان ئۆردوو ده کت دابمه زرینه، تا فرمانی منت پی ده کات)) - محمد خضری بک، ج ۱، ل ۲۳.

جگه له هه له ی ناوی سه رچاوه که، ئەوه ی شوان باسی ده کات له لاپه ره (۲۰۳) دایه نه که (۲۳) - دیاره هه له ی چاپه - ئەویش به شیوه یه کی تر. نامه که فه رمانیان ده داتئ بکشینه دواوه له ناو عه جه مه کاندایه میننه وه و له و ئاوانه ی له م لای سنووری خاکه کانیان بلاو بینه وه.

۲- ل ۲۱۰ شوان: شوان له وه ده پرسیت نایا کام لهشکر جه زیره ی گرت و بۆچوونی یه که م ده لیت که ته نها لهشکری عیراق بووه و ناوی ژماره یه ک سه رچاوه ده نووسیته که یه کیکیان کتیبه که ی سه ره وه یه، ج ۲/ ل ۲۱۸.

ئەو بهش و لاپه ره یه که کۆتایی کتیبه که یه و باسی دیوانه کان و نووسینه وه یان.. تاد ده کات و ئەوه ی شوان ده لیت له به شی یه که م لاپه ره (۲۱۸) دایه و ئەوه هاتوو که سی بهش له کووفه (له عیراقدا) ده رچوون به لام سه رکرده ی گشتی (عیاض) بوو و ئەمه سووک کردنی باری سه رشانی لهشکری شام بوو. ئەم سی بهش هه ریه که یان بۆ شوینیک بوو: گرتنی (الرقه) و گرتنی نه سیبین و سییه میان عه ره بی جه زیره به یئیته ژیر پکیفی موسلمانان. جیاوازی نیوان ئەمه و قسه که ی شوانیش ئاشکرا به.

بیست و پینج: (کتاب الوزراء والکتاب) ی (الجهشیری):

۱- ل ۹۳ شوان: کاک شوان له باسی ئاینی زه رده شتی و هۆزی مه جووسی ئەمه ده نووسیته: ((واته ئەم هۆزه له پێشهنگی هۆزهکانی تر بوو له پهیره و کردنی ئەم ئاینه و هه ربۆیه له سه رچاوه ئیسلامیه که به ئاینی زه رده شتی ده گوترئ ئاینی مجوسی)) - الجهشیری، ل ۷.

ئەمه له کاتیکدا نووسه ر ژماره یه ک نامۆزگاری بۆ پادشایان و وه زیران ده نووسیته و باسی په رویز کورپی هورموز و نه وشیروان ده کات، ته ماشای ته نانه ت په ره کانی پێش و دواش بکه ده بینی هه چی وای تیدا نییه.

۲- ل ۱۰۴-۱۰۵ شوان: شوان باس له ده لاله تی شارو پاشماوه شوینه وارییه کان له سه ر ئەوه ی ئاینی زه رده شتی تارا ده یه کی گه وره له هه ریمه کورديه کان بلا بوته وه دوا ی ئەوه ی ئاینه که کۆله که ی حوکمی ساسانی جیگیر کرد... الجهشیری، ل ۷. یه ک و شهش له مه نییه و ئەمه هه مان خاله که ی سه ره وه یه.

۳- ل ۲۷۷ شوان: کاک شوان باسی (الایغار) ده کات و ده لیت ((بریتی بوو له پیدانی پارچه یه ک زه وی له لایه ن خه لیفه وه بۆ هه رکه سی که خۆی هه لیبژارد بایه و ئەو که سه باجی خه راجی له سه ر نه بوو، یاخود راسته وخۆ باجی خه راجی ده دا به خودی خه لیفه له بری واییه کان)) - الجهشیری، ل ۶۱.

بۆم نەکرا دُنیا بێ لەواتای (الایغار) کە شوان ھیناویەتی (ھەموو شتیکی کاک شوانیش جیگە ی گومانە). بەھەر حال جەھشیاری یەک و شە لەم بارەییەو نائیت. ناوبرا و چیرۆکی کابرایەک دەگێڕێتەو زەویبەکە ی تووشی کارەسات بوو و داوای کرد خەراجی ئەو ساڵە ی لێنەسنریت و دووسەد ھەزار درھەمی بەقەر ز بدەن!

٤- ل ٢٧٧ شوان: لەھەمان لاپەرەدا باسی گرنگیدان بەلایەنی خزمەتگوزاری کە لەبەری باجەکان و چاکسازی زەویبەکان سازدرا.. لەپەر او یزیشدا ئاماژە بۆ سەر دەمی عومەر کوپی عەبدولعەزیز دەکات کە ئەم کارانە بەپوختی و لەسەر بنەماکانی باوەرەکە ی ئەنجامی دان - الجەشیاری، ل ٦٠، ١١٧.

لاپەرە (٦٠) باسی (ابو العباس السفاح) ی عەبباسی دەکات و لاپەرە (١١٧) باسی خەلیفە مەھدی عەبباسی دەکات و ھیچیان باس لە خزمەتگوزاری ناکەن.

شوان چەند دێرێک پێش ئەمە باسی زۆلی دەولەتی خیلافەت دەکات و باسی ئەو ی کردوو ھەموو شتیکی بۆ پەرگەزی عەرەب بوو و پاشان دەلێت خزمەتگوزاری دەکرا سەرەرای ((ئەم دۆخە پەر لەشەر مەزاریبە ی دەولەتی خەلافەت ...))، باشە ئە ی دەبیت چەند کەس باسی ئەنجامدانی لیکۆلینەو ی پەر شەر مەزاری بکەن؟

بیست و شەش: (التنبیه والاشراف) ی (المسعودی):

١- ل ١٢٣ شوان: شوان باسی بنەمالە ی ساسانیبەکان دەکات ((چونکە ئەر دەشیر کوپی ساسان کوپی بابک کوپی زار کوپی بەافرید کوپی ساسانی گەرە، کە بەرە چەلەک خۆیان دەگەینەنەو داریوشی سییەم کە ئەسکەندر زۆری بۆ ھینا دارو دەستەکە ی (خۆی کوشتیان)) - التنبیه والاشراف، ل ١٠٣

(ل ١٠٣) ی کتیبەکە باس لە ھەندئ شتی فەلسەفی دەکات لەکاتیکی باسی ساسانیبەکان لە لاپەرە (٨٧) دایە نووسەر دەلێت: یەکە میان ئەر د شیر کوپی بابک کوپی ساسان کوپی بابک لە کوپانی بەھەمەن.. تاد ھەر وھا ھیچ باسی ئەو ناکات کە ((خۆیان دەگەینەنەو...)).

٢- ل ٢٦٦ شوان: شوان دەلێت ھەریمە کوردییەکان ((چەندین جۆری پیشەسازی پێشکەوتوو ی ئەوسای تیا دا بوو)) - التنبیه والاشراف، ل ٦٠. بەلام لاپەرە (٦٠) باسی ئەندەلوس دەکات، پەرنگە ئەمە لە لاپەرە (٣٧) دا بیت کە باس لەسەوادی عیراق دەکات و دەلێت لە ھەموو پیشەییەکاندا لێھا توون. دیارە شوان کە لە کتیبەکەدا گەشتۆتە ئەو ئەنجامە ی سەوادی عیراق کوردی تیا دا بوو^٢ لێرەدا لەبری سەوادی عیراق تەعیری (ھەریمە کوردییەکان) ی بەکار ھیناوە. ئەو ئەگەر بلیین کاک شوان بەپراستی کتیبەکە ی دیبیت.

بیست و ھەوت - (صبح الاعشا في صناعة الانشا) ی (القلقشندی):

١- ل ٤١ شوان: کاک شوان باس لە (جۆلەمیرگ) دەکات کە ((لە نیو شارەکانی سەر بە موصل دەژمێردی، وە دانیشتوانەکە ی کوردن و پیاان دەلین کوردی جۆلەمیرگ)) - القلقشندی ج ٤ / ل ٣٧٧ (بە تەنیا).

بەلام ئەو کتیبە (ل ٣٧٦-٣٧٧) ئەمە ی تیا دا ی: جۆلەمیرگ شوینی تاقمیکە پیاان دەوتریت جۆلەمیرگیبەکان (الجولمرکیة) (...)) و دەوتریت کە تاقمیکە عەرەبی بەنو ئومەییەن پەنایان بۆ ئەم کێوانە بردبوو کاتیکی بەنولعەبباس بەسەریاندا زال بوون و ئەم تاقمە ی بەنو ئومەییە لەناو کوردەکاندا لەویدا مانەو.

٢- ل ٤١ شوان: کاک شوان پاش ئەو بەدوو دێر دەلێت ((وہ جۆلەمیرگ بەکشتوکال بەناوبانگە) - القلقشندی ج ٤ / ل ٣٧٧. بەلام بابزانین قەلقەشەندی چی دەلێت: ناوبرا باسی قەلەکە ی دەکات کە یەکیکە لە قەلە ھەرە قایمەکان و لەسەر چیا یەکی تەنیا یە (...)) و سەری ئەو چیا یە بۆ کاری کشتوکال فراوانە!!

٣- ل ٢٦٦ شوان: ((ھەریمە کوردییەکان بەگشتی ھەلکەوتە یەکی ستراتیژی گرنگیان ھەبوو، ئەمەش وای کردبوو ببنە مەلەبەندیکی گرنگی بازرگانی نیوان پۆژھەلات و پۆژئاوا)) - القلقشندی ج ٤ / ل ٤٠٦. ھیچ لەم قسانە ی تیا دا نییە بەلکو تەنھا باسی ماوہ ی نیوان شارەکان لەناوچەکانی کرمان و ئەرمینیا و نازەربایجان.. تاد.

بیست و ھەشت - (کتاب البلدان) ی (اليعقوبي):

^١ شوان لەلیستی سەرچاوەکاندا بۆ سالی چاپی نووسیویەتی (دون التاريخ) - راستەکە ی (دون تاريخ)، ئەو چاپەش کە بەکارم ھیناوە لەسەری نووسراو ١٣٥٧-١٩٢٨ و لەسەر وینەکە ی چاپخانە ی (المثنی) لەچاپی داوہ تەو.

^٢ بەلگەکە ی شوان زۆر خۆش و سەیرە: ئەو ھەریمە سنووری ئتیککی فارس نەبوو (چۆن و لەبەرچی نازانین) و ھەر وھا عەرەبیش ھیشتا تەعریبی ئەو دەقەرە ی نەکردبوو. (ل ١٤٦).

^٣ نەتوانی لەفزی دروستی ناوہ کە بزائە بەلام بە تەئکید ئەو نەو نییە کە شوان نووسیویەتی واتە جۆلەمیرگ.

۱- ل ۵۶ شوان: له باره ی نه هاوهنده وه ده لیت ((به کۆنترین شار دادنه نریت له ههریمی چیا)) - کتاب البلدان ل ۳۹. یه وشه له م قسه یه نه نووسراوه.

۲- ل ۵۶ شوان: ئەم جارەش نەهاوەند: ((پووبارو باغ و بیستانی زۆره)) - کتاب البلدان، ل ۳۹. یه وشه له مه نییه.

۳- ل ۵۶ شوان: دیسان نه هاوهند: ((دانیشتوانه که ی تیکه لاون له کوردو فارس و عه رب)) - کتاب البلدان، ل ۳۹ (به ته نیا).
الیعقوبی ده لیت: تیکه له ی عه رب و عه جه م تیدا نیشته جین.

بیست و نۆ - (مختصر کتاب البلدان) ی (ابن الفقیه):

۱- ل ۷۱ شوان: دهر باره ی زهنجان ((سه ر به ههریمی چیا کانه)) - ابن الفقیه، ل ۲۰۹.

به لام ناوبراو باسی نووسراویکی فارس ده کات که تیایدا نه وه ها تووه قوباد کور ی فیرووز ناوچه کانی مه له که ته که ی جیا کرد وه .. له مه شدا نه وه ها تووه که نه و شوینانه ی له هه موو شوینه کانی تر پر نه خو شیییه شه ش شوینن و زهنجان یه کیکیانه (ل ۲۰۹-۲۱۰). رهنگه شوان نه وه ی دیبی له لاپه ره (۲۰۹) به شیک هیه له سه ر ههریمی (الجبل) که چوار دپه ره دواتریش باسی قرماسین و له م به شه دا ناوی زهنجان ها تووه.

۲- ل ۷۱ شوان: دیسان زهنجان: ((دوا سنوور و تخوی جیا که ره وه یه تی له گه ل ههریمی نازربایجان)) - ابن الفقیه ل ۲۸۵.

واته: زهنجان دوا سنووری ههریمی چیا یه و ئەم ههریمه له ههریمی نازه ربایجان جیا ده کاته وه. به لام (ابن الفقیه) ده لیت سنووری نازه ربایجان (یا خود در ژبوونه وه ی) له سنووری (به رده عه) تا سنووری (زهنجان) ه. واته باس له نازه ربایجان ه و هیچیش له باره ی سنووری جیا که ره وه ی نیوان ههریمی چیا و ههریمی نازه ربایجان نه وتراوه.

۳- ل ۶۹ شوان: له باره ی (سیسه ر) وه ده لیت: ((له وه رگای مه ر مالاتی کورده شوانکاره کان بووه)) - ابن الفقیه ل ۲۳۹.

ئه مه له کاتیکدا ناوبراو باسی ته نها سیسه ر ناکات به لام نه وان هه ش که سه ر به ون (یان دهور به ره که ی) و پاشان ده لیت (کورده کان و غه یری نه وان).

شتیک خۆشیش دهر باره ی ئەم کتیبه ی (مختصر کتاب البلدان) نه وه یه له گه ل کتیبی (المختصر فی اخبار البشر) ی (ابو الفداء) له چه ند شوینیکدا تیکه ل به یه که ده کات و جاریک ده نووسیت (مختصر کتاب البشر) و جاریک تر ده نووسیت (مختصر اخبار البشر). نموونه له سه ر ئەمه ی دوا یی :

۴- ل ۱۷۰ شوان: شوان باسی نه هاوهند ده کات و سی دپه ر و نیو له سه ر پینشیا ری (طلحة کور ی خویلید) ده نووسیت که چی بکه ن و چی نه که ن. کاک شوان له په راویزدا ده نووسیت: ابن الفیه - هه له ی چاپه راسته که ی (ابن الفقیه) ه: مختصر اخبار البشر ل ۲۵۸-۲۵۹. که چی لاپه ره ۲۵۸-۲۶۰ ی کتیبه که ی ابن الفقیه (مختصر کتاب البلدان) باسی له نه هاوهند و گر تنی ده کات و هیچ له م قسانه ی تیدا نییه.

سی: (مروج الذهب) ی (المسعودی)

۱- ل ۷۰ شوان: ((هه مه دان شاریک کور دنشینه)) - المسعودی ج ۲/ ۱۰۱ (به ته نیا).

مه سه عود ی ده قی ئەم قسه یه نالیت به لکو ده لیت که جو ریک له کورده کان (شو هجان) ن و له شاری (دینه وه ر) و (هه مه دان) دان (لا په ره ۱۲۴ ی چاپی لای خۆم).

۲- ل ۷۵ شوان: شوان باسی (کازه روون) ده کات که ((کور دی زۆره و ژماره و ناماری ناکری)) - المسعودی ج ۲/ ۱۰۱.

به لام مه سه عود ی یه ک وشه له باره ی ئەمه وه نالیت .

سی ویه ک: (مراصد الاطلاع) ی (ابن عبدالحق البغدادی)

له که میک خال که ده ستنیشانم کردوون ته نها ته ماشای ئەمه ی خواره وه م کردوه.

ل ۱۸ شوان: شوان باسی نیشته جی بوونی کورد له به شی باکووری جه زیره و له پشتی چیا ی جوودی و هه روه ها دهور به ره ی دهریا چه ی وان - مراصد، ج ۳/ ۱۴۳.

به لام ناوبراو باسی وشه ی (وسطان) ده کات نه ویش له بابه تی شیعه ر ئینجا ده لیت: (وسطان) هه روه ها خاکیکی کوردانه.

سی و دوو: (المسالك والممالك) ی (الاصطخري):

۱- ل ۷۰ شوان: هه مه دان نزیکه ی ۳۵-۴۵ کیلومه تر له حولوان دووره - الاصطخری ل ۱۱۸.

۱ جاریک تر ده لیم مه به ست خودی زانیارییه که نییه به لکو مه به ست نه وه یه نه و زانیارییه ی شوان ده لیت یان له سه ر چاره که دا نییه یان به هه له نووسراوه نه مانه بو سه لماندنی نه وه یه شوان سه ر چاره که ی نه دیوه یان نه گه ر دیبیتی به نه مانه ته وه زانیارییه که ی نه قل نه کردوه یان ئی تینه گه شتوه.

به لām ناوبراو ماوهی نیوان هه موو شوینه کانی نیوان هه مه دان و حولوان ده ژمیڤیت که ده کاته ۶۷ فهرسه خ واته نزیکه ی ۳۷۰ کیلۆمه تر^۱. دیاره ئەمه راسته پێی نییه به لām گرنگ ئەوهیه (الاصطخری) باسی ۳۵-۴۵ کیلۆمه تر ناکات. ده بوایه شوان سهیری ئەو نه خشه یه ی له کتیبه که ی خۆیدا دایناوه تا بزانیته ماوهی راسته پێی نیوان دوو شاره که نزیکه ی ۲۵۰ کیلۆمه تره!

۲- ل ۷۰ شوان: باسی هه مه دان: ((شاریکی گه وره یه و قه واره که ی نزیکه ی ۶ کلم چوارگۆشه یه و چوار ده رگای ئاسنی هه یه)) - الاصطخری ل ۱۱۷. به لām (الاصطخری) - راست بی یا موباله غه - ده لیت فهرسه خ به فهرسه خه (واته نزیکه ی ۳۱ کیلۆمه تر دوو جا به ته قدیره که مه که). نیجا ئەگه ر فهرسه خ نزیکه ی ۶ کیلۆمه تر بیته (به روانه په راویزی سه ره وه) کاک شوان وا له ته عبیری ((فهرسه خ به فهرسه خ)) تیگه شتووه: فهرسه خ (= ۶ کیلۆمه تر) به فهرسه خ (= ۶ کیلۆمه تر) ده کاته فهرسه خ دوو جا (= ۶ کیلۆمه تر دوو جا)!! دیاره قوتابییه کی ناوه ندی ده زانیته ئەمه ده کاته ۳۶ کیلۆمه تر دوو جا نه ک ۶ !!

۳- ل ۷۱ شوان: شوان باسی زه نجان ده کات که سه ره به هه ری می چیا کانه - الاصطخری ل ۱۱۵.

به لām ناوبراو ده یخاته هه ری می (ده یله م) نه ک (چیاکان). به روانه هه ره وه یه که م خالی (ابن الفقیه) ژماره بیست و نۆ.

سی و سی: (النزعات المادية في الفلسفة الاسلامية) (د. حسین مروة):

۱- ل ۲۶۷ شوان: شوان قسه یه کی دوو روڤیژ له باره ی ناستی نزمی بژیوی عه رب ده کات. پاشان ده لیت که چاره سه ره که ئەوه بوو له شکرکیشی بۆ ژینگه یه کی پر به ره مه و خاوه ن ناستی به رزی بژیوی بکریته - د. حسین مروة، ج ۱/ ۱۵۰.

به لām ناوبراو باسی شتیکی تر ده کات. ئەو باس له ناڤیکی نیوان ژیرخانی ئابووری و لاته گیراوه کان و سه رخانه سیاسی و ئیداریه کانی فاتحه کان، پاشان ده پرسیت: فاتحه کان کارو ره فتاریان چۆن بوو؟ وه لāmی ئەم پرسیا ره ش ده داته وه.

۲- ل ۲۶۷ شوان: ((واته هۆکاری ئابووری پۆلی گرنگ و کاریگه ری له سه ره که وتنه یه که به دوا یه که کانی له شکرکی عه ره به موسلمان هکان له به ره جیا وازه کاندایه)) - د. حسین مروة، ج ۱، ل ۱۵۰-۱۶۶. ناوبراو هه یج له مه نالیت و هه مان باسه که ی سه ره وه ده کات و باس له چۆنیته مامه له (ده ستکه وتی شه پ، جزیه) ده کات.

۳- ل ۲۶۹ شوان: شوان له په راویژدا باسی جیا کردنه وه ی پینچ یه کی ده ستکه وته کانی شه پ بۆ ده سه لاتی یه که م و باقیه که ی بۆ جهنگا وه ران.. و خه لیفه ده ی توانی دیله کان نازاد بکات و بۆی هه بوو بیانکوژیته به لām ژن و منال نابی بکوژیته به تاییه تی ئەگه ر له ئەه لی کتاب بن - مروة، ج ۱، ل ۱۵۰. له هه موو ئەم قسانه نو سه ره ته نها باسی جیا کردنه وه ی پینچ یه که و باقیه که ی ده کات.

سی و چوار: (البابکیه) (د. حسین قاسم العزین):

ل ۲۶۷ شوان: سه باره ت به خالی (۲) ی کتیبه که ی (مروة) شوان هه ره وه ناوی ئەم کتیبه (لا په ره ۴۵) ده بات به لām دکتۆر حسین یه که وشه له م باره یه وه نالیت به لکو ته نانه ت باسی سه ره ده می پینش ئیسلامیش ده کات.

سی و پینچ: (عجائب الاقالیم السبعة) (سه راب):

ئوه ی دیومه یه که جار ئەو کتیبه به کارهاتوو ه ئه ویش له لا په ره (۸۵) و به م جو ره: نیوان (نقجوان) و دوین " دبیل " نزیکه ی ۱۵۰ کیلۆمه تره - سه راب، ل ۱۴۹.

ئهم فه سلهی کتیبه که باسی رو باره کان ده کات. یه کیکیان رو باریکه به چه ند شوینی کدا ده روات که (نشوی) یه کیکیانه. ئیتر نه باسی ماوه ی نیوان دوو شاره که هه یه و نه هه یج شتیکی له م جو ره. نه وه کو مه سه له ش هه له ی چاپ بیته لا په ره ۹۴ و ۴۹ گه رام و ئه وه ی تیدا نه بوو. لا په ره ۱۹۴ ییش پیرستی با به ته کانی کتیبه که یه.

سی و شه ش: گه شته که ی ئیبنو جو به ییر

شوان چاپی (دار صادر) ده نووسیته، منیش دوو چاپم ده ستکه وت؛ یه که میان هی چاپخانه ی (بریل) له (لیدن) و دوو میان هی چاپخانه ی (السعادة) له قا هیره و ئەمه ی دوایان لا په ره کانی یه کن له گه ل ئەو لا په رانه ی له کتیبه که ی شواندا هاتوون و لا په ره کانی ئەوم نووسیوه. شوان دوو جار ژماره لا په ره (۱۷۱) ده نووسیته جاریک بۆ ماردین و ئەوه ی تر بۆ نه سیبین به لām باسی ئەم دوو شاره له چه ند لا په ره یه کی که مدان: ل ۲۱۷-۲۱۹ و ئەو ده رو به ره، ئەمه له کاتی کدا ئەو بازه گه وره یه بۆ لا په ره ۱۷۱ ده مانگه یه نیته باسی شاری مه دینه و مرگه وتی پیغه مبه ر ﷺ ته نانه ت له چاپی لیدنیش که لا په ره کانی جیان، ئەمه ش با شتر روون ده بیته وه کاتی که ته ماشای پیرستی ناوه کان له م چاپه دا بکه یین. وه نه بی ته نها ئەمه گومان دروست بکات که شوان کتیبه که ی نه دیبی. خاله کانی

^۱ له سه رچاوه ی خواره ودا دکتۆر صوبجی پاش مونا قه شه ی دریزی ئەندازه ی (گه ز- نراع) ده کاته ئەنجامیک و له وه وه فهرسه خ به بۆچوونی ئەو ده کاته ۵۵۴ مه تر: د. صبحی الصالح، النظم الاسلامیه، ل ۴۱۷. شوان خوی پشت به سه رچاوه یه کی تر ده به ستیت بۆ ئەندازه ی فهرسه خ که نزیکه ی ۶ کیلۆمه تره (ل ۲۲، پ. ۶). من وه کو خاترا نه بۆ کاک شوان ته قدیره که مه که م وه رگرتوو ه.

خوارهوه گومانه که بههیزتر دهکن. تهنا یهک جار زانیاری دروستم لهبارهی کتیبه که وه بینوه (لاپه ره ۲۱ پهراویزی ۷). شوان تهنا نه ناوی نووسه به دروستی ناووسی و له جیاتی ابن جیبر (ئیبو جوبهیر) ده نووسی: ئیبن جهیر (ل ۲۲).

۱- ۲۱ شوان: شوان و باسی نه سیین دهکات: به بنکهی دهقهری ره بیعه داده نریت و جیای جوودی دهکه ویته بهشی باکووری ههروا خۆشی دهکه ویته باکووری ژهنگار "سنجار" - ئیبو جوبهیر، ل ۱۷۱.

سهبارت به ناو بردنی هه لهی لاپه ره ۱۷۱ پروانه سهروهه. ئیبو جوبهیر باسی خۆی دهکات که به لای جیای جوودیدا ده پوات و دواتر له گوندیکی سه به نه سییندا ده مینیتوه (ل ۲۱۷). ناوی جوودی دوو جار له کتیبه که دا دیت (پروانه پپرستی ناوهکان له چاپی لیدن) که نه مه یه کیکانه و نه وهی تر په یوه ندیی بهم باسانه وه نییه. سنجاریش یهک جار ناوی دیت و هیچی تیدا نییه له وهی شوان باسی دهکات (ل ۲۱۸)، باسی نه سیینیش له چهند شوینیکدا کراوه که نه وهی له باسهکانی شوانه وه نریت تهنا نه وهی باسی جوودی تیدا کراوه. نه مه چی دهگه یه نیت؟ خاوهنی گه شته که ده لیت به جیای جوودیدا تیپه ری پاشان له گوندیکی سه به نه سیین مایه وه، شوانیش وای ل دهکات: جیای جوودی دهکه ویته باشووری نه سیین!

۲- ل ۲۲-۲۳ شوان: لهبارهی ماردینه وه: دانیشته وانه کهی تیکه لن له کوردو تورکمان و عه ره ب، زوربه یان موسلمانن و به شیکیان مه سیحین - ئیبو جوبهیر، ل ۱۷۱.

سه ره پای هه لهی لاپه ره که تهنا یهک جار باسی ماردین کراوه (ل ۲۱۹) و باسه کهی تهنا دیریکه شه ویش که له قه دپالی چپایه کدایه و باسی قه لاکه ی کراوه که گه وره وه و قه لایه کی ناو داری جیهانه.

۳- ل ۲۳ شوان: دوا ی باسه کهی سهروهه شوان باسی شاری دارا دهکات گوایه ئیبو جوبهیر ده لیت: ((شاریکی ناوه دانه و قه لایه کی هیه له قه لا به ناو بانگهکانی دونیا یه)) - ئیبو جوبهیر، ل ۲۱۹.

ناو برا و نالیت؛ نه وه ده لیت دارا شاریکی دیرینه و دوا ی نه وهی ناوی قه لاکه ی ده بات ده لیت نیو قوناغ له ماردینه وه دووره (ل ۲۱۹) ئینجا باسی ماردین دهکات (خاله کهی سهروهه) واته گه شتیاره که وه سفی قه لای ماردین دهکات نه که قه لاکه ی دارا.

۴- ل ۲۳ شوان: هه ره لهبارهی دارا وه شوان باسی سه رچاوه ی ناوی زوری و باخ و بیستانی زوری دهکات و ده لیت: بویه هه ره له زووه وه کوردی تیدا نیشته جی بووه.

سه ره تا نازانم چ په یوه ندییه که هیه له نیوان هه بوونی ناوو باخی زور له لایه که و نیشته جی بوونی کورد له و شارهدا له لاکه ی تر تا شوان وشه ی (بویه) به کار به نیت؟

به هه ره حال شوان تهنا نه مه رسته یه له ئیبو جوبهیر وه رده گریت: بویه هه ره له زووه وه کوردی تیدا نیشته جی بووه (ئیبو جوبهیر، ل ۲۱۹ - به ته نیا).

به لام ئیبو جوبهیر نه مه نالیت به لکو باسی گه شته کهی له نه سیینه وه دهکات و باسی وریایی خویان دهکات له په لاماری کوردهکان که نه مانه ریگری دهکن و تهنا نه دهگه نه درگای شاری نه سیین... ئیبو جوبهیر پاش نه مه قسه یه ده لیت که له لای راستی ریگه که شاری دیرینی دارای بینی و پاشان نه وه ده نووسی که له سه ره وه دا باسمان کرد (ل ۲۱۹). ئیتر نازانم شوان نه وهی له کو ی هیئا، خو نه گه ره نه مه باسه ی ئیبو جوبهیری له شوینیکدا بینییته نه وانه شته رگه رییه کی وای بو قسه که کردوه که سه ره له بنیه وه نانا سرت.

۴- ل ۳۱ شوان: لهبارهی (رأس العین) وه: نه مه شاره له ناستی زهوی نزمتره، سه رچاوه ی زیاتر له ۲۰۰ کانینی لییه - ئیبو جوبهیر، ل ۲۲۱.

گه شتیاره که باسی ناوی زوری شاره که دهکات و به تاییه تی وه سفی دوو سه رچاوه دهکات (ل ۲۲۱-۲۲۲)، به لام باسی ژماره ی کانیهی که نه کردوه. نه مه ژماره یه له کتیبی تر دا هاتوه. باسی ناستی نزمی زهوییه که شی ناکات.

سی وحهوت: (کۆمه لگا له سایه ی دهوله تی خه لافه تدا ی) (عباس عبدالکریم)

نه وهی بینیه وه شوان یهک جار ناوی نه مه کتیبه ی نووسیوه. شوان (ل ۲۷۱) باسی باجی خهراج دهکات که هه رچه نده له دهقی قورئاندا نه هاتوه به لام دوا ی جیگیر بوونی ده سه لاتی عه ره به موسلمانه کان نه مانه له سایه ی نه و باجانهدا بوونه چینیکی دهوله مند و نه رستو کرات - عباس، ل ۱۷ (به ته نیا).

عباس له لاپه ره یه دا تهنا وشه ی (نه رستو کرات) و تووه که له قسهکانی سه ره وهی شوان بچیت. عباس باس له وه دهکات تاکی عه ره ب له قوناغی یه که می ئیسلامدا بایه خی به زهوی نه ده دا و نه مه په یوه ندیی به نیزامی کۆمه لایه تی نه وسای کۆمه لگه ی عه ره به وه هیه که سه روکی خیل جیگای هه موو خیل گرتو ته وه... و دهسته که وتی شه رهکانی سه ره تای ئیسلام له که لوپه ل و زهوی و زار... له ریگه ی سه روکی خیل وه دراوه به خیل و ((هه ره نه مه نه ریته ش بووه ته فاکته ری هیئانه کایه ی تویریکی نه رستو کراتی))، هه ره ها له هه مان لاپه ره دا ده لیت: چونکه له سه ره تادا بایه خ به سامانی نه قدی نه که به زهوی ددرا نه مه تویریکی نه رستو کراتی سه ربازی ل دروستکردن...

عهباس ئەمەیی وتوووە کەچی ئەو بوو نەقلکردنە کە شوان. ئەمەش دەچیتە پال نموونەیی تری ئەو پاستییە کە شوان تەنانهت لە سەرچاوە کوردییەکان تێنەگەشتوو، بیگومان ئەو سەرچاوانەیی دیونی.

لێرەشدا مونا قەشەیی قەسە کە عهباس (کە دوايي له چاپي دووهدا دەرکەوت ئەو عهباسه فوئاد مهجید میسراییه) ناکەین دەنا ئەویش شایستەیی ئەو وەکو مامەلەیی کتیبە کە شوانی لەگەڵدا بکریت. تەنھا لە هەڵدانەوێ چەند لاپەرەییەکی کتیبە کە تەماشایەکی سەرپێیی ئەو لاپەرەو بێ گەرانهو بوو ئەو سەرچاوانەیی عهباس ناوی بردوون ژمارەیهك ههلهم بینی. دواتریش کە زانیاریەکانی عهباسم لەگەڵ دوو سێ سەرچاوەدا بەراورد کرد بۆم دەرکەوت ئەویش ((شوانییات)) ی ههیه. شایەنی وتنە حزبیکی کوردستانی وەک بیستوووە کتیبە کە عهباسی وەکو وانە بە کادەرەکانی دەلیتەو، ئەمەش نەگەتییەکی تری خۆیندەوارییە لە کوردستاندا.

سى و ههشت: (حياة الحيوان الكبرى) (الدميري)

ل ۲۹۶ شوان: تەنھا یەك جار دیومە شوان ئەمەیی بەکارهێنا بیئت. لەو جارەشدا گوايه ئەمە ههیه: ... گەلانی ئێران تەنھا لە ماوەیەکی کەمی میژوودا، تا رادەیکە لە دەروازەیی کوردەو بە گۆرەپانی سیاسی گەرانهو، ئەویش بە دەرکەوتنی (ابو مسلم الخراسانی) کوردی بوو - الدمیری ج ۱، ل ۱۲ (بەتەنیا).

خۆینەر و دەزانیی دمی ئەمەیی وتوو بەلام حاشا هیچی لە جوورە و تیبیت. ناوبراو لە خانەیی باسی (شێر)دا لە سێ لاپەرەدا باسی ئەبوو موسلیم و تاییبە تەندییەکانی و کوشتنی لەلایەن ئەبوو جەعفەرەلمەنصورەو ... دەکات ئیتر نەبای گەرانهو و گەلانی ئێران بۆ گۆرەپانی سیاسی و نەبای دەروازەیی کورد دەکات. تەنانهت دمی بە ئەکیدیی نالیی ئەبوو موسلیم کورد بوو بە لکو دەلیت: وتراوە عەرەبەو وتراوە لە عەجەمەو وتراوە کوردە. ئەمانە دەیسەلمین شوان کتیبە کە ئەدیووە ئەگەر دیبیتی تا دوا سنوور کارەکی نازانستی و دوور لە ئەمانەتە.

سەیریشم لە عەقڵیەتی نەتەرەپەرستی دیت چۆن داکۆکی لەسەر کوردایەتیە گومانلیکراوە کە ئەبوو موسلیم دەرکریت و شانازیی پێو دەرکریت، ئەوەتا هەمان کتیب دەلیت کە ئەو کەسانەیان ژمارد ئەبوو موسلیم چ لە شەرپوشوور چ بەگراوی کوشتبوونی بینیان ژمارەیان شەش سەد هەزار کەس بوون (ل ۱۲)، ئیتر قەسەیی پاست بیئت یان ههلهبەستراو.

سى و نۆ: (اثر البلاد واخبار العباد) (القزويني)

۱- ل ۲۰ شوان: شوان باسی شوینی ک دەکات دیار نییە جەزیرەیی یان نیوان زێی گەرەو زێی بچووکە و کە کورد تیبیدا نیشته جی بوو. ئەمە مەبەستی ئیستامان نییە، مەبەستمان ئەو زانیارییە کتیبە کە کراوەتە سەرچاوە بۆی کە ئەمەیه: ((بە تاییبەتی شاری (اربل) ههولیر)) - قەزوینی، ل ۲۹۰.

قەزوینی باسی ههولیر دەکات بەلام باسی کورد ناکات (ئەگەر خۆینەر بییتاقەت نەبیی ئەمجارەش ئەو دەخەمەو یادی کە لێرەدا مونا قەشەیی خۆدی زانیارییە کە ناکەم بە لکو باسی کاری نازانستی شوان دەکەم دەنا کورد لەکوئەو لە ههولیردا بوو).

۲- ل ۲۱-۲۲ شوان: لە بەشی تاییبەت بە باسی شاری نەسیب و پاش باسکردنی هاتنی نوینەری مەسیح (سەلامی خوی لی بی) بۆ شارو ناوچەیی نەسیب و بلاوکردنەوێ ئاینە کە یان (کە ئەو سەرچاوەیی شوان ناوی بردووە ئەو شتە نالیی - پروانە ژمارە شەش واتە کتیبی قرە العین، یەکەم خال) شوان دەلیت: ئەمەو جگە لەو شوینەوارانەیی کە بەلگەیی پاستی قەسە کە مانن - قەزوینی، ل ۵۶۵.

بەلام لاپەرە ۵۶۵-۵۶۶ ی کتیبە کە باسی میافارقین و شوینەوارە نەصرانییەکانی دەکات نە نەسیب. شوان هیچ دوو دلییکە ناهیلیتەو لەو مەبەستی لە نەسیبە چوونکە یەکسەر دوا ئەو خویندنگای مەسیحیی نەسیب بە نموونە دەهینیتەو.

سی خالی تری لای خۆم دەستنیشان کردبوو کە دوانیان ((شوانییات)) و تەنھا یەکیکیان راستە (لە لاپەرە ۲۱، پەراویز ۳).

چل: (حملة العشرة الاف) (زينوفون)

تەنھا یەك جار ئەم کتیبەم بینوو شوان نووسیبیتی.

ل ۱۲۸ شوان: شوان لە زاری زینوفونەو دەگیریتەو ((ئەوانە دانیشتوانی چیان و زور نازاو تیراست و ژیردەستیش نین)) - زینوفون، ل ۱۷۶-۱۸۱.

گالته جارییەکی گەرەش لەم رەستەیدا ههیه. شوان باس لە ((کورد)) دەکات کە لە راستیدا زینوفون ناوی کاردوخییەکان دەبات نە کورد، ئەمەش هەلەیی وەرگیری عەرەبی کتیبە کە و شەیی کوردی بەکارهیناوە. ئەمانەتی زانستی و پویست دەکات ناوەکان وەکو خویان بنووسرین. ئیستاش من بەدوا ئەو دەنا چم کە بۆچی لێرەیی مونا قەشەیی ماسته نامه کە بە بەکارهینانی و شەیی کورد رازی بوون لەگەڵ ئەو شە کە لەو سەرەمەدا لەو ناچیت کورد وە نەتەوێک پیکهاتیبیت، هیچ نەبیی زانیاری لەسەر ئەو نییە. دەلیم لەو ناپرسم چوونکە لێرە کە شتیک زور لەو ئاساتر بەسەری تیبەری ئەویش کە شوان رستە کەیی سەرەو دەخاتە نیوان جووتە کەوانە کە نیشانەیی وەرگرتنی دەقاونەو کەچی کە نامازە بۆ سەرچاوە دەکات دەنووسیت: لاپەرە

١٧٦-١٨١ ، واته ئه و دیره ی که کاک شوان نووسیویه تی شهش لاپه ره ی له سه چاوه که داگیر کردوه!! که لیژنه که شه به مه نه زانیت بیگومان ئه وهش نازانیت که له وه سفانه ی له ناو جووته که وانه که ی شواندا هاتوون و به دریزایی ئه و شهش لاپه ره یه ته نها ئه مه هاتوه : ئه مانه تیرهاویژکی ئه و په ری لیها توون (ل ١٨١)!!

چل و یهک: (دراسات کردیة فی بلاد سوپارتو)ی(د. جهمال رهشید ئه حمهد)

١١٨ ل شوان: ((وه له سه رووی موصل ((ئیشو عیاب)) دیریکی له قهه چیا به که دروستکرد له نزیکه ههشتاین و توانی دانیشتوانی کوردی ئه و ناوچه یه بهینیه سه ئاینی مه سیحی)) - دراسات، ل ١٠١-١٠٢ .
نه ناوی ((ئیشو عیاب)) و نه ههشتاین و نه ئه و باسه هه یه. شوان قسه که ی خستۆته ناو جووته که وانه.

چل و دوو: (جنوب کردستان)ی (هنری فیلد)

١- ل ١١٤ شوان: ((واته سه ره تا له ولاتی ئاشور که زیت هریمی جه زیره دهگریته وه جووله که ی تیدا بلا بووه ، دواتریش له ولاتی بابل و هریمی چیا و سوسنیا (راسته که ی: سوسیان/ف.) - خوزستان - و دهو رو به ری بلا بوونه وه)) - فیلد، ل ٢٥ .
به لām فیلد ده لیت : جووله که وه چه ی ئه وانه ن که پاش که وتنی نه ینه وا په نایان بو کوردستان برد یان کوره زای نیشته جیبووه ئه سلویه کانن پاش که وتنی سامیره .
٢- ل ١١٥ شوان: هه ره درباره ی جووله که: ((هه روا له شاری ئاکری دا هه بوون که ٢٥ کلم له شاری موصل دووره)) - فیلد، ل ٢٨ .

به لām فیلد ده لیت ٦٥ میل (واته زیاتر له سه ده کیلۆمه تر) روژه ولاتی باکووری موصله . جا بریا شوان هیچی نه کردایه ته ماشای نه خشه ی ناو کتیه که ی خو ی بکردایه تا بزانیته ئاکری چه ند دووره : ٢٥ کیلۆمه تر یان زیاتر! خو ئه گه ره ئه و ٢٥ کیلۆمه تره هه له چاپ بیت ئه ی چۆن (میل)ه که ی فیلد به هه له ی چاپ لای شوان بووه (کیلۆمه تر)؟!

چل و سی: (ایران فی عهد الساسانیین)ی (کریستنسن)

١- ل ٥١ شوان: باس له (باجرمی) ده کات که له ناویدا شاری که رکوک هاتوه (کرخا یان بیت سلوخ) یان (کرخ سلوخ) که له سه رده می سلوقیه کان گه شه ی کرد (٣١٢ پ.ز - ١٣٥ پ.ز) و سلوقسی دامه زینه ره ی بنه ماله ی سلوقی شوورایه کی بو دروستکردوه ، ته لارسازی تیدا ئه نجام داوه و کردوویه تی به مه لبه ندی شانشینه که ی، به م شیویه مایه وه له سه رده می فرتی به کان و هه روا ساسانییه کانیش - ایران، ل ٢٥٧ .
جگه له نووسینی هه له ی ناوی کوئی که رکوک و ناوردی له سه رده می سلوقیه کان، کریستنسن هیچی له م شتانه نه وتوه .
کریستنسن باسی مه ترانییه تی (کرخا بیت سلوخ) ده کات که یه کیکه له پینچ مه ترانییه ت که له ژیر سه روکایه تی نه سقوفی شاری سلوقیه ن، ئه ویش سه ره تا ی سه ده ی پینجه می زاینی .

٢- ل ٦٩ شوان: شوان باسی ناوچه ی گه یلان ده کات که له باکووری ئیراندا یه به لای ده ریای قه زوین که چی له هه مان باسدا ناوی شاری گه یلان ده بات که له لورستانی بچووکدایه و سه ره به کرماشانه . نه مهش تیکه لکردنیکی ته واوه چونکه ئاشکرایه لورستان سه دان کیلۆمه تر له قه زینه وه دووره . به هه ره حال ئه وه ی له کریستنسن وه ریگرتوه ئه مه یه : ((ریگایه کی سه ره کی به ناو ئه م ده قه رده دا ده روا ت ئه ویش ریگای نیوان مه دائن و بو هه مه دانه و له ویشه وه به نیو چیاکانی بز "البز" دا ده روا ت)) - ایران، ل ١١٥ (به ته نیای).

کریستنسن باسی ریگا گه و ره که ده کات که ده گاته هه مه دان و ریگه ی زۆری لی ده بیته وه که یه کیکیان ده گاته (ره ی) نزیکه تاران و به ناو کیوه کانی گه یلان و زنجیره ی (البرز) بو ده ریای قه زوین ده روا ت... ئه مه شوینی گشتیی ناوچه ی گه یلان دیاری ده کات که چی شوان ناوچه که ده خاته ناو هریمی چیا له گه ل که نگاوه رو هه مه دان... که زۆر له و گه یلانه وه دووره . جگه له وه شوان سووره له سه ره ئه وه ی چیاکانی (ئه لبورز) به (بز) بنووسیت .

٣- ل ١٢٤ شوان: ((هوکاریکی تری بلا بوونه وه ی مه سیحیه ت شاهنشاهه کانی ئیران بوون چونکه هه رکاتیک شاریکی رۆمیان بگرتبا دانیشتوانه که یان ده گواسته وه...)) تاد - ایران، ل ٢٥٣ .
کریستنسن نالیت ((هه ره کاتیک)) به لکو ((هه ندی جار)) . هه ره ها باسی پادشای ساسانی ده کات نه که پادشاکانی ئیران به ره های ی .

چل و چوار: (رهوشی ئایینی و نه ته ویی کوردستان)ی (د. رهشاد میران)

١- ل ٩٢ شوان: ((میترا واته خوداوهندی خوړو دواتر زرقانییه کانیش باوهریان پیهینا)) - رهوشی ئاینی، ل ٢٤ .
له م قسانه ته نها ئه مه هه یه: میترا خوداوهندی خوړو رووناکی .

^١ ههشتاین له راستیدا لای م. عبدالرقيب وهك ههشتیان هاتوووه باوهری وایه شوینهواری گوندی (ثمانین)ه (الدولة الدوستکیة، ج ١، ل ١٧) .

۲- ل ۹۲ شوان: شوان دەلىت ((ئەوھى زياتر يارمەتى بلاوبوونەوھى ئاينى مېترى دا دامەزاندنى دەولەتى میدیا بوو)) - ئىنجا دەلىت: بۆ زىتر زانىارى بروانە د. رەشاد مېران، رەوشى (۰۰۰)، ل ۲۴. (شوان ئەمە كىتیبەى بەتەنیا نووسىوھ). بەلام د. رەشاد دەلىت: ئەوھى زەمىنەھەكى لەبارى بۆ سەرھەلدانى ئاينى مۆنۆتیزم (تەوھىد) رەخساند دامەزاندنى دەولەتى میدیا بوو... واتە باسەكەى د. رەشاد لەبارەى تەوھىدەوھە نەك مېتر پەرستەن.

۳- ل ۹۵ شوان: ((واتە ئاينى زەردەشتى لىرەدا بازىكى گەورەى داو لە قۇناعى پۆلىتیزم پەرىوھە بۆ قۇناعى ھىنۆتیزم - توحىدى)) - رەوشى ئاينى، ل ۲۵ (بەتەنیا).

بەلام د. رەشاد ئەمەى نووسىوھ: مادو ئىرانىيەكان لە بواری كەلتورى گيانىدا ھەنگاوى باشيان بەرەو پېشەوھە نابوو لە پۆلىتیزمەوھە بۆ ھىنۆتیزم پەرىنەوھە لەمەشەوھە لە مۆنۆتیزم نزیك بوونەوھە.

واتە سەرەراى ھەلەى تر (مادو ئىرانىيە كىردوھە بە ئاينى زەردەشتى) شوان مۆنۆتیزم (تەوھىد) پەرانوھەو بەھەلە ھىنۆتیزم (ھەبوونى خوداوندىكى مەزن لەناو كۆمەلى خوداوندى تر - د. رەشاد، ل ۲۴) ى بۆ تەوھىد داناوھە، يا با بلىن ھەلەى چاپە.

۴- ل ۲۸۶ پەراويزى ۳ شوان : د. رەشاد لە لاپەرە (۲۳) ى كىتیبەكەيدا باسى چەند شتىك دەكات وەكو پەرستنى شەرابى (ھەوما) و باسى ئەفسانەى ئەژدېھای ھەوت سەر... و دواتر لە لاپەرە ۲۴-۲۵ باسە ھەنگاوانان بۆ مۆنۆتیزم (تەوھىد) لای مادەكان و ئىرانىيەكان (بروانە خالەكەى سەرەوھە) و دكتور رەشاد ئەمە دەبەستىتەوھە بە دەولەتى ماد كە تاكە پادشاھەكى ھەبوو و دكتور دەگەریتەوھە بۆ قسەھەكى (ئەنگلن) كە گوايە خودايەكى تاك و تەنیا بى پادشاھى تاك و تەنیا ھەرگىز پەيدا نەدەبوو و خواى تاك و تەنیا نوسخەھەكى كۆمەتى زۆردارى تاك و تەنیاى رۆژھەلاتىيە. د. رەشاد پاشان دەپرسیت: خو ئەكەدو ئاشورو بابل پادشاھەكى تاك و تەنیايان ھەبوو و لەوانەى زۆردارى ئەمانە لە ھى میدىيەكان تىپەرى كىردىت ئەى بۆچى پېش میدیا فېكرى مۆنۆیزم سەرى ھەلەدا؟ د. رەشاد ھەول دەدات وەلامى ئەوھە بىداتەوھە ئەوقسەھەى لە خالى (۳) ى سەرەواماندا باسكراوھە دەلىت واتە مادەكان و ئىرانىيەكان لە بواری كەلتورى گيانىدا ھەنگاوى باشيان بەرەو پېشەوھە نا... تاد.

لىرەدا نامەوى موناقتەشەى قسە ساكارەكەى ئەنگلز بكام و تەنھا ئەوھە دەلىم كە كاتى ئەنگلز زانرابوو عىراق و مىسرى كۆن پادشاھى تاكوتەنیاو لەھەمان كاتدا خوداوندى زۆريان ھەبوو، بەلاى كەمەوھە ئەگەر لە رىگەى دەستكەوتى شوینەوارناسانەوھە نەبىت ئەوا لە باسەكانى یۇنانىيە كۆنەكان. لىرەدا كاك شوان مەبەستە. كاك شوان نامازە بۆ ئەو لاپەرەھەى كىتیبى د. رەشاد دەكات ، واتە ل ۲۳-۲۵ و دەلىت: ((بەپى تىپەربوونى قۇناعەكان ئاينى كورد لەپېشتر بوو لە عەرەب)) و دەنووسیت: بۆ زىتر زانىارى بروانە (د. رەشاد مېران: رەوشى ئاينى و نەتەوھى لە كوردستان، ل ۲۳-۲۵ - بەتەنیا).

ئەمە يەككە لە گالتەجارىيەكان. شوان سووكو بارىك میدىيەكانى گۆرىوھە بۆ وشەى (كورد) و ئاشورو بابل و ئەكەدى كرۆدتە وشەى (عەرەب)!! شتىكە مەگەر قوتابىيانى ناوھەندى لە راپۆرتەكانىندا بىنوسن.

گالتەجارىيەكى تر ئەوھە كاك شوان قسەكەى سەرەوھەى لە پەراويزەكەدا نووسىوھە، لە ناواخنەكەش و كاتى نامازە بۆ ئەو پەراويزە دەكات دەلىت: كورد لە رووى ئاينەوھە لە ئاستىكى زۆر لە پېشترى عەرەبە موسلمانەكاندا بوون (ھەمان لاپەرە). زانىشمان بەرەوپېش چوون كە د. رەشاد باسى كىردوھە برىتى بوو لە نزیكبوونەوھە لە تەوھىد. ئەوھەش دەزانن كە ئەو شتەى لای عەرەبە موسلمانەكان ھەبوو (= تەوھىد) لەوپەرى پوختىدا بوو لەكاتىكدا زەردەشتىتەى سەردەمى فتووحات بەلكو سەدان سال پېش فتووحات پىر بوو لە شرك و پوختىيەكەى نەمابوو كەچى كاك شوان دەلىت كورد زۆر لە عەرەبە موسلمانەكان لەپېشتر بوو.

چل و پىنج: (اصول اسماء المدن و المواقع العراقية/ ج ۱) (جەمال بابان)

ھەمان ئەو چاپە بىنە كە شوان نووسىوھەتى دەبىنى ئەو لاپەرەھەى شوان نووسىوھى راست نىن. لە زانىارىيەكانىش ئەم دووانەم ھەلبژاردوھە:

۱- ل ۴۲ شوان: لەبارەى پردەكەى (زاخۆ) وھ : ئىستا بە پردى عەبباسى دەناسریت - جمال بابان، ل ۱۲۸. لاپەرە ۱۲۸ شتى وای تىدا نىيە. باسى شارى زاخۆش لە لاپەرە ۱۹۲-۱۹۴ دایەو لەو دوولاپەرەھە تەنانەت ناوى پردەكەش نەھاتوھە.

۲- ل ۴۲ پەراويز* شوان: ھەر زاخۆ: عەبباسىەكان پىيان دەوت (الحسینىة) - جمال بابان، ل ۱۳۸-۱۳۹. سەرەراى ھەلەى لاپەرەكان ئەم قسەھە ئەوتراوھە بەلكو بابان قسەى دوو نووسەرى (المرشد الى مواطن ..) نەقل دەكات كە ئەوان وای بۆ دەچن زاخۆ لەو شوینەدا دروست بووبىت كە شارى (الحسینىة) تىدا بووھە كە زیاد لەیەك بولدانىيى عەرەب باسىان كىردوھە.

^۱ كەچى شوان چەند لاپەرەھەكى پېشتر نامازە بۆ ئەمە دەكات.

کاک شوان ئەک تهنه قسه که ی به ههله نهقل کردوو به لکو ناوه که شى به ههله نووسیوه چونکه جهمال بابان له جياتى (الحسنیه) که بهم جوړه له " المرشد " دا هاتوو - دهنوسیت (الحسینیة)، شوان ریک ئەم (الحسینیة) یه نووسیوه هه چهنده بۆ خوێ له هه مان لاپهردا شیوازه راسته که ی نووسیوه، واته (الحسنیه).

چل و شهش: (المرشد الى مواطن الاثار والحضارة) (طه باقر و فؤاد سفر)

١- ل ٤٢ په راویز * شوان : له باره ی (زاخۆ) وه: شوان دهلیت: یاخود ناوی ئەو نه ته وه یه که جوگرافی ناسی گریکی ئەستراپۆن (ستراپۆن/ف). به سکۆدیۆس ناوی هیناوه.

شوان ناوی کتیبی (المرشد) دهنوسیت (الرحلة الثالثة ل ٥٤-٥٥ / به ته نیا) به لām گومان له وهدا نییه شوان ئەم کتیبه ی نه دیوه ئەم زانیاریه ی له وانیه له کتیبی جهمال بابان وه گر تیبیت، بۆچی؟ چونکه:

١- (المرشد) دهلیت سکوپودس Saccopodes (به عه ربی و لاتینی نووسراوه) به لām جهمال بابان دهنوسیت : سکودیوس و شوانیش دهنوسیت سکۆدیۆس.

٢- جهمال بابان بۆ ئەم دهنوسیت: المرشد - ٣- ص ٥٤-٥٥ شوانیش هه ر ل ٥٤-٥٥ دهنوسیت. ئەم دوو لاپه ریه باسی هه موو زاخۆیه به لām باسی ستراپۆن و ساکۆپۆدس له لاپه ره (٥٥) ه.

شوان له لیستی سه رچاوه کاندای گه شتی سییه م نانوسیت به لکو تهنه گه شتی چواره م و شه شه م. وه کو وتیشم ئەم زانیاریه ی له وانیه له کتیبه که ی پاریزه ر جهمال بابانه وه وه گر تیبیت به لām تهنه ت گومان له وه ش هه یه چونکه له سه ره وه دا بینیمان که زانیاری هه له ئەو کتیبه شی گر تۆته وه.

٢- ل ٤٢ په راویزی * شوان : باعذرا ((ئیستا له گونده کانی شاری شیخان ده ژمیردیت که مه لبه ندی ئیزیدیه کان)) - الرحلة الثالثة، ل ٤٢ (به ته نیا).

گه شته که باسی شیخان ناکات و تهنه ت ناویشی نا هینیت به لکو دهلیت باعذرا ئیستا یه کیکه له مه لبه نده گرنگه کانی یه زیدیه کان و باره گای سه رۆکه که یانی تیدایه.

٣- ل ٦٦ شوان : له باره ی (جهله ولا) وه : ((چهنه پاشماوه یه کی سه رده می ساسانییه کانی لییه)) - الرحلة السادسة، ل ٥٠.

له گه شته که دا وشه ی (چه ند) نه هاتوو وه ته نیا یه ک شوینه وار باسکراوه ئەویش قهنه ره یه که ساسانییه کان دروستیان کردبوو و نزیک شاره که بوو (نهک وه ک شوان دهنوسیت : لییه).

چل و ههوت: (معجم البلدان) ی یاقوتی هه مه وی

له به شی داهاتوودا نموونه له سه ره ئەمه ده بینین.

١- ل ٢٢ شوان: قه لای مار دین و ئەو شاخه ی قه لاکه ی له سه ره ((ده روانیته سه ر باکوورو باشوورو خۆره لآت و خۆرئاوا)) - معجم البلدان، ج ٥، ل ٣٩. ئەو کتیبه شتی وای تیدا نییه. شوان دوو سه رچاوه ی تری نووسیوه: قره العین، ل ١٨ و صورة الارض، ل ٢٠٢. له م دوانه ش قسه که تهنه له دووه میاندا یه.

٢- ل ٢٥٤ شوان: ((هه رچه نده سه رچاوه کان باس له وه ناکه ن که ده قه ری شاره زوور له ده سه لاتی عه ره به موسلمانه کان هه لگه رابیتته وه، له گه ل ئەه وشدا تا ماوه یه کی دره نگ نه یان توانی به ته وای ده ست به سه ره ئەو ده قه رده باگرن و ده سه لآت و ئاینی خۆیانیان به سه ردا سه پینن)) - معجم البلدان، ج ٣، ل ٣٧٥.

کاک شوان زۆر مه به ستیتی تیمان بگه یه نیت که شارو ناوچه کوردستان له ده سه لاتی ئیسلامی هه لگه رابیتته وه بگه ره دوو جارو سی جاریش ئەمه یان کردوو. له م پیناوه شدا گرنگ نییه به ئاره وزووی خوێ و بی پاراستنی ئەمانه تی زانستی زانیاریه کان وه ربگریت (ئه وه ئەگه ر له و زانیاریانه تیگه شتیبیت) - بروانه بۆ نموونه کتیبی ژماره (هه ژده) له سه ره وه دا و خالی (٢٠) له به شی داهاتوودا. له حاله تی شاره زووریشدا شوان له سه ره هه مان به زم ده روات به لām ئایا یاقووت خوێ چی وتوو؟ یاقووت (ل ٣٧٥ - ٣٧٦) له زاری (مسعر بن مه لهل) باسی کاتی خوێ ده کات که خه لکه که یاخین و خراپه کاری و راو رووت ده کهن و به هه یچ جوړیک نه یوتوه عه ره به موسلمانه کان نه یان توانی ((ئاینی خۆیانیان به سه ردا سه پینن)). تهنه ت یاقووت دهلیت ئەمه کاتی خوێ بووه ئیستا شاره زوور له ژیر فه رمانی موزه ففه رول دین گو کبوری خاوه نی هه ولیره و زه بت کراوه دهلیت زاناو پیای و گه وره ی تیدایه. به لām هه ره وها باسی کوردی کیوه کانی ئەو ناوچه یه ده کات که ریبواران ده ترسین و دزی ده کهن و ئەم شته به سه ر کورد به گه شتی داده برینیت. ئیتر ئەم وه سفانه مان پی خو ش بیت یان نا پیویسته زانیاری وه کو خوێ نه قل بکه ین پاشان هو کمیان له سه ره بده ین به لām کاک شوان به دریزایی ماسته نامه که له ره وتی زانستی لا ده دات و ماسته نامه که ی کردۆته کتیبی په ره رده ی نیشتمانی و له م حاله ته ماندا ئەوانه ی یاقووت به ئەه لی راو رووت وه سفیان ده کات ئەو ده یان کاته پاله وانی نه ته وه یی.

۱- ل ۱۶۹ شوان: یهزدیگورد: داوای له والییهکانی هه ریه که له هه مه دان و ره ی و هه ریمی چیا و نازهر بیجان و شیروان و نه هوان - سوسنیا - (راسته که ی سوسیانا/ف.) کرد له جه له ولا کو بی نه وه - الفتح الاسلامی، ل ۱۱۵.

ئه وه لاپه ریه (هی هه مان چاپ) باس له رۆژی (عماس) به که یه کیکه له رۆژانی شه ری قادیسیه وه پیش شه ری جه له ولا بوو. باسی جه له ولاش له لاپه ره ۱۵۸ به دو او هیه وه ئه وه ی تیدا نییه که شوان باسی ده کات.

۲- ل ۱۵۵ شوان: شوان ده لیت بریاری گرتنی حولان قابیلی گۆران نه بوو چونکه مانه وه ی حولان واتای بوونی بنکه یه کی سه ریازی و کۆمه ک و سازدانه وه ی له شکری ساسانی و په لاماردانی عه ره به موسلمانه کانه - الفتح الاسلامی، ل ۱۵۸.

یه ک وشه له وه ی سه ره وه له و لاپه ره یه دا نییه. لاپه ره که باسی ناماده کاری بۆ شه ری جه له ولا ده کات و که ئه م شه ره پیش گرتنی حولان بوو. له لاپه ره ۱۶۲ ی کتیبه که باسی حولان هیه و وا له باسه که ی نووسه ر تیده گه ی حولان گیراییت و نووسه ر ده لیت (ئه لقه عقاع) عه رب و هه مرای له حولان دانا بۆ ریگه گرتن له یه خه پیگرتنی موخته مه ل له لایه ن فارسه کانه وه. واته لی ره شدا که باسی حولان کراوه ئه و شته نه وتراوه که شوان نووسیویه تی.

۳- ل ۱۵۷ شوان: له باره ی (الحمراء) شوان قسه ی نووسه ر ده هی نیته وه که ئه مانه کورده کانی ناو له شکری ساسانی بوون که به دیل گیرابوون و له به رامبه ر نازا دکردنیان ببوونه موسلمان و جهنگاوه ر له ناو له شکری عه ره به موسلمانه کان - الفتح الاسلامی، ل ۱۵۸، په راویزا. (به ته نیا).

ئه مه ده چیه ت پال ئه وانیه ی سه ره وه بۆ سه لماندنی ئه وه ی شوان ئه م کتیبه ی نه دیوه ده نا باسی (الحمراء) له لاپه ره ۱۶۲ په راویز (۱۰) دایه (دوویاره ی ده که مه وه ئه مه هه مان چاپه). پاشان نووسه ر شتی وای نه نووسیوه و نه یوتوو ه ئه مانه به رامبه ر نازا دکردنیان ببوونه موسلمان و جهنگاوه ر له له شکری ئیسلامی به لکو نووسه ر ئه وه ده لیت که ئه مانه سه ریازی فارس بوون که ببوونه موسلمان و چوونه پال له شکری عه رب له شه ری قادیسیه وه ئه مانه کورد بوون بۆیه عه رب پییان و توون (حمراء دیلم) چونکه دواتر ده یلم سه رۆکیان بوو له کو فده دا.

وه کو وتم ئه م هه لانه نیشانه ی ئه وه ن شوان کتیبه که ی نه دیوه، خو ئه گه ر دیبیتی تاوانه که ی گه وه تره چونکه له حاله تی یه که مه دا ئه مانه تی زانستی نه پاراستوو به لام له حاله تی دووه مدا جگه له نه پاراستنی ئه مانه تی زانستی راستیه کانی هه لگیراوه ته وه. شوان هه ر له سه ره تاوه بریاری داوه کورد هاو کاری ده وله تی ساسانی و بیزه نتی دژی ((عه ره به موسلمانه کان)) ی کردیبت و ئه گه ر راستیه کی پیچه وانیه ی زانیبیت لی یه بیده نگ بووه. شوان ده لیت قوباد فه رمانده ی ئه م سوورانه بوو (ل ۱۵۷) به لام ئه وه نالیبت (ئه گه ر زانیبیتی) که قه عقاع که حولانی جیهیشت ئه م (قوبان) ه ی کرده فه رمانه وه ی شاره که. پیویسته کورد له و ماسته نامه یه دا وه کو هه لگری قه زیه ی ساسانی و بیزه نتییه کان پیشان بدرایه.

په نجاو یه ک: (الخراج و صناعة الکتابه) ی (قدامة بن جعفر)

نموونه زۆره له هه له کانی شوان سه باره ت به م کتیبه. له م به شه دا ئه م نموونه یه وه رده گرم:

ل ۲۷۴ شوان: شوان ده لیت: عه ره به موسلمانه کان شت نه ما نه پیشکن بۆ ئه وه ی باجی له سه ر دابنن. پاشان باسی باج خسته سه ر خوړک و مه رومالات و مه ی و ته نانه ت نازووقه ی سه ربازه کانیان و موچه ی موچه خوړه کانیش - الخراج و صناعة الکتابه، ل ۲۶۴.

ئه م قسه یه حکومه تی هه ریممان ده خاته وه یاد که شوان و دکتۆره کان له مونا قه شه که دا سوپاسیان کردبوو. هه رچه ندیشه له میژوودا زۆر بینراوه باجی زۆر سه پینرین به لام ئه و لاپه ره یه ی شوان نووسیویه تی ئه و قسه یه یان ته نانه ت به شیکه ئه و قسه یه ی تیدا نییه به لکو باسه که له باره ی فه تی مه که وه یه. قسه که هه ره ها نه له لاپه ره ۲۴۶ و نه له ۲۴۶ و نه له ۳۶۴ دا هه یه.

په نجاو دوو: (صورة الارض) ی (ابن حوقل)

۱- ل ۲۲ شوان: ماردین: ((سه رچاوه ی ناوی کانی و قه نه واتیشی زۆره)) - صورة الارض، ل ۲۰۲ (به ته نیا).

نه خیر داماوانه بی ناوی بوون. ئیبنو حه قه ل ده نووسیت ئاو له کانییه وه ده هی ن که به قه نات راکیشران و ئیستا حه وزو گۆمیان دروستکردوو بۆ کۆکردنه وه ی ناوی باران. شوان کتیبه که ی به ته نیا نووسیوه به لام باشته به قسه که ی (یا قووت) ته نکید له وه بکه ین. یا قووت ده لیت کانیان که مه و ناوی خواردنه وه یان له حه وزی ناو ماله کانیان وه رده گرن (معجم البلدان، ج ۵، ل ۳۹).

په نجاو سی: دکتۆرنامه که ی دکتۆر حسام الدین باشته یته کۆتایی ئه م به شه

۱- ل ۸۲ پ. * شوان: ((سه له ماس (سه له ماس/ ف.).. ئیستا ناوی گۆردراوه، سه ره تا کرا به (که نه شه ره - واته - کۆنه شار) دواتر گۆردرا بۆ شاهپور، بۆ زیت بره وانه د. حسام الدین (...): انزبجان، ل ۷۷))، سه رچاوه ی تریشی میژووی کورد و کوردستانی (مه ردۆخی) یه.

^۱ ئه مه رایه که، سه باره ت به بۆچوونی تر له باره یانه وه بره وانه فتوح البلدان، ل ۲۷۹.

د. حسام الدین دهلیت: لهم روزگارماندا شاریک نییه به ناوی (سلماس) هه بیته به لām ئەمرۆ شاره که بریتیییه له و گوندهی به ناوی کهنه شهر (واته شاری کۆن) ناسراوه، یه کیکیش له به شهکانی هه ریمی نازهر بایجان به (سلماس) ناو نرابوو به لām ناوه که گۆردرا بۆ شاهپور.

واتا د. حوسام دهلیت شاری سهلماس نه ماوه و ئیستا گوندی کوهنه شههر له جیگایدا ههیه، به لām شوان قسه که والی دهکات: ناوی سهلماس کراوه ته کوهنه شههر. ئینجا د. حوسام باسی ناوچهیهکی نازهر بایجان دهکات که ناویان نابوو سهلماس و دواتر ناوه کهی کرا به شاهپور که چی شوان هه ر باسی شاری سهلماس دهکات و دهلیت ناوی کراوه به شاهپور.

۲- ل ۲۵۶ شوان: له میانهی باسی به عه ره بکردن و هوکاری نابووری: ((چونکه عه ره به کان سه رباری نه وهی ده سه لاتدار بوون، هاوکات خو یان کاریان نه ده کرد به لکو سه ره رشتیی کۆکردنه وهی داها تی دهوله تی خه لافه تیان ده کرد)) - د. حسام، ل ۸۸.

شوان دواتر له باسی نازهر بایجان ئەمه دهلیته وه. بۆ سه رچاوهی دو وه م که (فتوح البلدان، ل ۳۲۵) هه بروانه ژماره (۱۶) له به شی داها توداو ئەو کاته ده زانی قسه کهی شوان ((کۆکردنه وهی داها ت)) چه ندی راسته. سه باره ت به وهی د. حوسامیش دکتۆر خو خه ریک نه کردن به و کارانه ده گه رینیته وه بۆ نه وهی موسلمان هکان ناماده بن بۆ جهنگ و پاراستنی ناسایش و به رگری کردن له وجوودی ئیسلامی له هه ریمه که داو باس له کۆکردنه وهی داها ت ناکات. شوان وا مامه له له گه ل کتیبی مامۆستا کهی خو ی دهکات ئیتر خوا یارمه تی ئیبنو حوقه ل و هاوه لانی بدات.

* * * * *

ئه وانه ی سه ره وه چه ند سه رچاوهیه که بوون، له به ره نه وه شی ویستم زووتر ئەم ره خنه یه م ته واو بکه م سه رچاوهی ترم جیهیشت. زۆریشم هه ز ده کرد به دوا ی ئەو سه رچاوه ئینگلیزیانه بچو مایه که شوان گوایه به کاری هیناون چونکه کاک شوان که عه ره بییه کهی ئەو باشه نه بیته چۆن چاوه ری بکه ین سه رچاوهی ئینگلیزی به کار به ی نیته؟ ئەگه ره ئه وانه شی دیبیت چۆن به ته ما بین به و ده رده ی سه رچاوه عه ره بییه کان نه یه ر دین؟ ئەمانه بۆ که سیک جیده هیلم ئەو سه رچاوا نه ی ده ست بکه ویت. زۆرم بۆ ره خنه گرانی تر جیهیشتو وه.

پهراویزهکان به کاملی

ئهم به شه پیش به شه که ی سهره وه نووسراوه ته وه ودواتر بۆ زیادکراوه و ویستبووم بۆ هه موو ره خنه کان هه مان کار بکه م، واته زانیارییه که ی شوان بهینم و یه که به یه کی سهرچاوه کان ته ماشا بکه م. وه کو و تیشم خه ریک بوون به کتیبه که کاتیکی باشی ده ویت بۆیه به شیکه کتیبه که م وه رگرت و باقییه که ی تریم بۆ که سانی تر جیهیشت. له بهر کاته که شه بوو که به شنی پیشووی ئهم ره خنه یه م وا لیکردوه واته سهرچاوه که به ته نیا وه ریگرم. هه رچه نده ئهو شیوه ره خنه یه به سه بۆ سه لماندنی پهیره وی نه کردنی ئه مانه ت و مه نه جی زانستی به لām له گه ل ئه وه شدا ئهم به شه م هیشه ته وه تا بزانیته که مه سه له که ته نها ئه وه نییه زانیارییه که له کتیبیکدا نییه به لām له وانه یه له وانه ی تریشدا نه بیت.

۱- کورد له هه ریمی فارسدا: شوان ده لیت: کورد له هه ندی له م ئوستانا نه (مه به سته ی ئه وانه ی هه ریمی فارسی) نیشته جی بووه به تاییه تی له ئوستانه کانی ئه رگان و شاپور (ل ۷۴).

ئهمانه ش سهرچاوه کانی کاک شوان: ابن خرداذبه: المسالك والممالك، ل ۴۷؛ میژووی ته به ری، ج ۴، ل ۶۸؛ صورة الارض، ل ۴۰، ۲۴۰، ۲۴۱؛ احسن التقاسیم، ل ۴۴۶.

ته به ری یه که وشه له مه نالیت و ته نانه ت ناوی (ئه ره رجان) و (سابور) یش ناھینیت و ته نها ناوی (سابور) دیت که ناوی که سیکه نه که شوین. (احسن التقاسیم) یش هیچ له قسه که ی شوان له به ره ی کورده وه نالیت و ته نها به جیا ناوی سابور و ئه ره رجان ده هینیت. دوو کتیبه که ی تر باسه که یان وه کو یه که. ئه مان باسی هه ریمی فارس و (کووره) کانی ده کن و له کو تایییدا باسی کووره ی سابور و دوا ی ئه و کووره ی ئه ره رجان ده کن ئینجا باس دیته سه ر ناوچه کانی (زوم = محلات) ی کورد له فارسدا.. واته باس له سابور و ئه ره رجان نه کراوه که کورد به تاییه تی تیییدا ژیا بن. (صورة الارض، ل ۲۲۸-۲۲۹ نه که ل ۲۴۰، ۲۴۱ ههروه ها لاپه ره ۴۰ که شوان نووسیویه تی باسی به شیکه جه زیره ی عه رب ده کات. ئیبنو حه وقل له جیاتی ئه ره رجان دنووسیت: الرجان).

۲- شوان باسی شاری (ته ووچ) له هه ریمی فارس ده کات که شاریکی کورده وه ده لیت ((له کاتی فتوحاتی له شکره ی عه ره به موسلماننه کان ناوی ها تووه و کورد شه ری گه و ره ی له به رامبه ردا کردوون)) (ل ۷۵ شوان). سهرچاوه ش: فتوح البلدان، ل ۲۷۹، تاریخ الرسل والملوک، به رگی ۵، ل ۴۲، الخراج و صناعة الكتابة، ل ۲۸۷. که چی هیچ له مانه ئهم قسه یه ناکن و هه رسیکیان ئهم شاره سه ر به خاکی (أردشیرخره) داده نین و تاکه وشه یه که له سه ر کوردو شه ری کوردان نه ها تووه.

۳- ((پاش گیرانی مه ره گان، (السائب بن الاقرع) چووه سه ر شاری (الصیمرة) که کۆشکی هورمزیانی لیبوو)) - (شوان، ل ۱۶۲)

سهرچاوه: کتاب الخراج، ل ۶۰، محمود شاکر: تاریخ الاسلامی، مج ۲/ ج ۸۱/۱.

کتیبی یه که میان (که چاپیکی تره) هیچی وای تیدا نییه. ته ماشای ههروه ها پیرستی ناوه کان بکه. له و چاپه ی کتیبی دووه مییش که له به رده ستمدا بوو هیچ باسیک له م با به ته نییه (ناوی سهرچاوه که و سالی چاپی .. تاد له لیستی سهرچاوه کاندان ه نووسراوه به لām سهیره ی باسی فتوحاتی ناو ئه و چاپه ی کتیبه که م کردو هیچی تیا نه بوو له سه ر ئه مه).

۴- یه که سه ر دوا ی ئه وه ش: ((ئهویش به هه مان شیوه صولحیان کرد به رامبه ر دانی باجی جزیه و خه راج بۆ عه ره به موسلماننه کان و سائب توانی هه موو ناوچه ی (الصیمرة) بگریته)) - (ل ۱۶۲).

سهرچاوه: الاخبار الطوال، ل ۱۲۳، الخراج و صناعة الكتابة، ل ۳۷۳.

کتیبی یه که م ئه مه قسه که یه تی: (السائب) گه شته کۆشکی هورموزان، خاوه نی (تستر)، ولاتی ئه ویش (الصیمرة) بوو.

کتیبی دووه مییش (ل ۳۷۲ نه که ۳۷۳) ده لیت: ئه بو موسا (السائب) ی نارد بۆ (الصیمرة) شاری (مه رجانقذق) ئه ویش به صولح گرتی (... و هه ر به هه مان صولحی هه موو ناوچه ی (مه رجانقذق) ی گرت.

۵- سه رله شکره ی ساسانی (ئاذین) به دیل ده گریته: شوان ده لیت: داوا ی لی کرا موسلمان ببی به لām ئه و داواکه ی ره ت کرده وه، ئه وه بوو له سهریان داو کوشتیان (شوان، ل ۱۵۹).

سهرچاوه: میژووی ته به ری، ج ۳/ ل ۲۲۲، الكامل فی التاريخ، ج ۲/ ل ۱۴۸ (چاپی لای خۆم ل ۳۶۶)، البداية والنهاية، مج ۴/ ل ۷۳ (چاپی لای خۆم: ل ۷۲).

هیچ له مانه نالیت داوا ی لی کرا بییته موسلمان.

^۱ به م شیویه یه له سه رچاوه که دا ها تووه واته: (الصیمرة) شاری (مه رجانقذق).

٦- شوان باسی ناوچهی ئه هواز دهکات که دهوله مه ند بوو و بویه کیشه دروست بوو و سه رها که وته نیوان ئۆردووی کووفه و ئۆردووی به سه ره له سه ر غه نائۆم و ده سته که وت و کار گه شته ئه وه ی خه لیفه عومه ر بیته ناو کیشه که و چاره سه ری بکات (شوان، ل ١٨٠).

سه رچاوه: تاریخ الرسل والملوک ج ٤/ ٢٤٧، الخراج وصناعة الكتابة، ل ٣٤، الكامل فی التاريخ، ج ٢/ ل ١٦ (ج ٣)، ل ١٥ چاپی لای خۆم، تاریخ ابن خلدون مج ٢، ج ٢/ ل ١١٢.

که چی لای ته به ری ئه و موسلمانانیه له به سه ردا نیشته چی بوون شکاتی هه ژاریان لای عومه ر کرد که ئه وان له چا و کووفه هه ژارتن. سه رچاوه ی دووه میش هه یج له به ره ی ئه مه وه نالیت، هه مان شتیش بۆ سه رچاوه ی چاره م. سییه میشیان باس له شکاتی خه لکی به سه ریه که ژماره یان زیادی کردووه و خه راجه که به شی ئه ده کردن و چاره سه ری ئه مه له لایه ن عومه ره وه...

٧- له به ره ی ریکه وتنی موسلمانان و هورموزان ده لیت ((به لām به هۆی دۆخی سیاسی و به هه ند وهر نه گرتن و نه ناساندنی هورموزان و ده سه لاته که ی بویه به م شیویه راکه یان دراوه و له به یه خی ئه م ریکه وتنه که م کراوه ته وه و کراوه به ریکه وتنیکی ناو خۆیی)) - (ل ١٨٠).

له په راویزیشدا ده نووسیت: چونکه بریاری راسته و خۆی خه لیفه ی له گه لدا نه بووه بویه به ریکه وتنیکی ناو خۆیی ده ناسریت (تاریخ الرسل والملوک، ج ٤/ ل ٢٢٣-٢٢٤، البدايه والنهاية مج ٤/ ج ٧/ ل ٨٠-١٠١)

ته به ریش یه و شه له به ره ی ئه مه وه نالیت ئه و دوو لاپه ره یه ش باس له وه ده کن که موسلمانان کووفه یان دروست کرد. بۆته وه ی (ابن کثیر) یش شوان (٢٢) لاپه ره مان بۆ ده ژمیریت (ل ٨٠-١٠١) له کاتیکدا باسی شه ری ئه هواز لاپه ره یه که له و کتیه دا! ((ئه و شیویه)) ی شوان مه به سته یی ئه وه یه هورموزان توانایه کی سه ربازی و سیاسی به هیزی هه بووه و عه ره به کانی ناچار کرد دان به ده سه لاته یان بنین و ئه مه شتیکی تازه بوو له سیاسیته ی عومه ر چونکه عوتبه کوری غه زوان دوا ی ریکه وتنه که عومه ری ئاگادار کردووه و ئه و ریکه وتنه که ی په سه ند کرد (ل ١٧٩-١٨٠) به لām چونکه دوا ی ریکه وتنه که عومه ر ئاگادار کراوه ته وه له کاتیکدا نه ده بوو هه یج والیه ک بی فه رمانی ئه و له خۆیه وه کاربکات بویه ده بیته خه لیفه عومه ر خۆی ئاگاداری ئه م ریکه وتنه بوویته و خۆی بریاری له سه ر دا بیته به لām به هۆی دۆخی سیاسی به هه ند وهر نه گرتن و ناساندنی هورموزان و ده سه لاته که ی بویه به م شیویه راکه یان دراوه و له به یه خی ئه م ریکه وتنه که م کراوه ته وه و کراوه به ریکه وتنیکی ناو خۆیی (ل ١٨٠).. پیچوپه نا کردنمان له مه باشت ده ست ناکه ویت!

جاری وتمان (ریکه وتنه که به یه خی پی نه دراوه) له هه یج له و سه رچاوه نییه که ناویان ده بات واته ئه م قسه یه دروستکراوی خۆیه تی. پاشان خه یالیکی تری ده خاته پال که بی ئاگاداری عومه ر که س بۆی نه بوو هه لسه وکه وت بکات و که میژووی فتووحات دژ به مه چه ندین نمونه ی تیدایه و که چۆن سه ره له شکره کان ریکه وتنیان له گه ل شارو ناوچه کاندای ساز ده دا.

پاشان هه یج مه نتق له قسه کانی سه ره وه دا نییه و له پیچوپه نا کردن به ده ر نین ده نا مانای چیه به بلین عومه ر پیشت ئاگای له ریکه وتنه که بوو به لām وا پیشاندراوه که دواتر ئاگای لی بووه مه به سه ت له وه که م کردنی به یه خی هورموزان و ریکه وتنه که. دواتر کئ ئه م شیویه ی به ریکه وتنه که به خشی؟ غه یری میژوونوسه موسلمانان نییه به لām ئه مانه چیان ده سته که وتوه باسیان کردووه، به تاییه تی ته به ری، بی گویدانه شتی زۆر گه وره تر و خرایتر له وه ی شوان باسی ده کات واته (دانانی به یه خیکی که م بۆ ریکه وتنه که).

مه به سته ی کاک شوانیش ته نها ئه وه یه هورموزان وه کو پاله وان پیشان بدریته به لām عومه ر ویستویه تی بچوکی بکاته وه، گرنگیش نییه هورموزان سه رکرده یه کی ئه و ده وله ته ساسانییه بوو که کوردستانی له ژیرده سدا بوو یان مه به سه ته که ی ته نها به رژه وه ندیی خۆی بوو گرنگ ئه وه یه دژی له شکر ی ئیسلامی وه ستابوو. به هه ر حال هورموزان دوا ی ته سلیم بوونی ده بیته موسلمان و له مه دینه نیشته چیی ده بیته.

٨- له به ره ی شاری (توسته ره وه): شوان ده لیت له سه رده می عومه ردا دوو جار له دژی ده سه لاتی عه ره به موسلمانان راپه ری و هه ردوو جار راپه رینه که به فه رمانده یی (ابو موسی الاشعری) دامرکینرایه وه دوا ی ئه وه ی ژماره یه کی زۆریان لیکوشتن و ژن و منداله کانیان به تالان بردن (شوان ل ٢٤٢).

سه رچاوه: فتوح البلدان ل ٣٧٤-٣٧٥ و الخراج وصناعة الكتابة، ل ٣٨٦-٣٨٧.

سه رچاوه ی یه که م (ل ٣٧٣-٣٧٤) روایه تیکی دووردریژ ده هینیه ته وه و ئه وه ی تیدا هاتووه که شه ره که دوا ی شه ریکی قورس گیرا، روایه تیکی کورتیشی هه ناوه که شه ره که به صلوح گیرابوو و دوا یی هه لگه رایه وه. سه رچاوه ی دووه میش (ل ٣٨٥) روایه ته دریزه که به کورتی ده هینیه ته وه و ئه وه ی تیدا هاتووه که ئه وه ی ئه مانی نه بووه کوژرا. ئیتر هه یچیان نه باسی دوو جار هه لگه رانه وه و نه به تالان بردنی ژن و مندالیان نه کردووه.

۹- شوان له باره ی گوایه به عه ره بگردنی کوردستانه وه شتی وا دهلیت که سه رچاوه کان نه یان تووه و سه ره رای شه وه ناوی شه سه رچاوه دههینیت. شوان دهلیت که له گه ل گیرانی شاری مووسل چه ند هۆزیکه عه ره بی (بنو تغلب و ایاد و نمیر) له م شاره نیشته جئ بوون (ل ۲۶۰).

جاری (نمیر) نییه که شوان چه ند جاریک به م شیوهیه ناوی هیناوه به لکو (النمره) دواتر شه سه رچاوه ناوی بردوون و نالین به لکو دهلین که شه سئ هۆزه له گه ل رۆمه کان و سه رکرده یه که به ناوی (الانطاق) پیکه وه دژی له شکره موسلمانان شه ریان کرد به لام موسلمانان له گه ل شه سئ هۆزه ریکه وتن و شه مان موسلمان بوون و له شه ره که دا کۆمه کی له شکره موسلمانان کرد ئیتر شه نیشته جئ کردنه ی شه هۆزه که ی له کویوه هیناوه!

۱۰- هه ره له باره ی به عه ره بگردنی شوان دهلیت: ((هاوشان له گه ل پرۆسه ی له شکره کیشی... دهوله تی خه لافه تی عه ره بی ئیسلامی سیاسه تی به عه ره بگردنی پیاده ده کرد...)) پاشان مه راهه کانی شه سیاسه ته ده ژمیریت که یه کیکیان: ((هۆزه عه ره به نیشته جی بووه کان وه ک ژۆردویکی سه ربازی (حامیه عسکریه) هه میشه یی له شه ره کان داده نران، چونکه ده سه لاتی ناوه ند له وه ده ترسان شاره داگیرکراوه کان راپه رن و ده سه لاتی عه ره به موسلمانان وه ده رنن)) - شوان، ل ۲۵۵.

سه رچاوه: میژووی ته به ری، ج، ۴، ل ۲۲۳؛ فتوح البلدان، ل ۱۰۹؛ الکامل فی التاریخ، ج ۲، ل ۱۴۹، تاریخ ابن خلدون، مج ۲، ج ۲، ل ۱۱۰.

کتیبه کان یه که وشه له باره ی ترسی ده سه لات له راپه رین نالین و شه مه قسه ی شوان خۆیه تی شه گینا سه رچاوه ی یه که م و سییه م و چواره م باسی دروستکردنی کووفه ده که ن که شه شاریکه نوی بوو نه که شاریکه بیت پیشتر هه بووبیت و موسلمانان خرابیتنه ناوی. سه رچاوه ی دووه میس باسی کاتی ریده ی عه ره ب ده کات نه ک فتوحات. به هه ره حال ره نگه (ل ۱۰۹) هه له ی چاپ بیت و راسته که ی لاپه ره ۲۰۹ بیت که باسی شه وه ی تیدا هه یه مه سه مه کوری عه بدوله لیک ۲۴ هه زار که سی خه لکی شامی له ناو شاری (الباب - دهلیت: الباب والابواب) که له شه رمینیا دایه نیشته جی کرد، شه مه ش له سه رده می شه وه ویدا بوو نه که کاتی فتوحاتی یه که م. شایه نی و شه عومه ره فه رمانی دا بوو سه ربازه کان دوور له شارو گونده کان نیشته جی بکرین. شه مه له لاپه ره (۳۱۵) ی کتیبه ی (الخراج و صناعة الکتابه) دا هاتوووه شوان چه ند جاریک ناماژه بو شه لاپه ره یه ده کات که چی شه راستییه نالیت، بگره باسی هاندانی ده سه لاتی خیلافه ت له مه سه له ی نیشته جی بوون ((له شارو شارو چکه نا عه ره بیه کان و به تایبه تی شوینه دووره کان)) ده کات و دهلیت شه سیاسه ته هه ره له سه رده می عومه ره وه ده سته ی پی کردو دوا ی شه ویش دریزه ی کیشا (ل ۲۵۸ شوان). فه رمانی عومه ره شه بوو که زانیمان که چی شوان وایی تی ده گات.

۱۱- به عه ره بگردنی ناوه کان: شوان دهلیت عه ره به موسلمانان ناوی شاری (نه وکرد) یان گۆری بو ناویکی عه ره بی شه ویش (الحدیثه). بره وانه (ل ۲۶۰) وه کو سه رچاوه ش کتیبه که ی یاقووتی هه مه وی؛ معجم البلدان (ج ۲/ل ۲۳۰-۲۳۵) دههینیت. شه سه رچاوه یه ش باسی شه وه ده کات که شه ره که ویران ببوو و مه روان کوری محمد کوری مه روان (ی شه وه ی) ناوه دانی کرده وه و پرسی ناوی چیه شه وه انیش پییان وت، شه ویش وتی ناوی بنین (الحدیثه).

چیرۆکیکی تری ناوانه که ده یگیریته وه بو کاتی هه ججاج، واته له هه موو حاله تیکدا شه مه زۆر دوا ی گرتنی شه ره که بوو. خۆش شه وه یه شوان شه ژماره ی لاپه رانه ده نووسیت: (۲۳۰-۲۳۵) له کاتیکدا باسه که له لاپه ره (۲۳۰) دایه. وا بزانه شه گه ره شوان کتیبه که ی دیبه شه وه لیبی تیکچوووه که یاقووت باسی چه ند شاریک به ناوی (الحدیثه) ده کات له لاپه ره ۲۳۰-۲۳۲.

۱۲- له باره ی شاری (حولوان) ی شه وه دهلیت: هه ره له دوا ی گرتنی شه ره که شه وه کانی (جریر بن عبدالله البجلی) نیشته جئ بوون و تا سه ده ی سییه می کۆچی / نۆیه می زاینی مانه وه (ل ۲۶۲).

سه رچاوه ش: فتوح البلدان ل ۲۹۹، الخراج و صناعة الکتابه، ل ۳۷۰.

سه رچاوه ی دووه م هه چی وای تیدا نییه و ته نه باسی حولوان هاتوووه، سه رچاوه ی یه که میس نالیت ((تا سه ده ی سییه م مانه وه))، شه ی کاک شوان شه مه ی له کوئ هیناوه؟ کاک شوان بینویه تی سه رچاوه ی دووه م له نووسینی (البلاذری) یه شه شه میان له سه ده ی سییه می کۆچیدا ژیاوه بو شه شه مه رسته یه ی وتوووه. خوینه ریش وای تیده گات قسه ی (البلاذری) یه.

۱۳- به عه ره بگردنی شه هاوه ند: شوان رسته یه که ده نووسیت له باره ی نیشته جی بوونی هۆزه عه ره به کان له شاری شه هاوه نددا راسته و خۆ دوا ی گرتنی شه ره که (ل ۲۶۲).

سه رچاوه: میژووی ته به ری ۵/ ل ۱۵۳، الکامل فی التاریخ، ۲/ ۳۸۰، البدایه و النهایه، به رگی ۴/ ۷/ ل ۱۲۹-۱۳۱.

هه چی ش له مانه یه که وشه له باره ی شه مه وه نالین. شه به رگ و لاپه ره یه ته به ری باسی پیلانکه کی کوشتنی عوسمان ده کات، ل (۵۳) و (۲۵۳) و به رگی ۴، ل (۵۳) و (۱۵۳) گه رام شه وه کو مه سه له هه له ی چاپ بیت به لام هه چی نه دۆزییه وه. به هه مان شیوه شه مه م له چاپه کانی لای خۆمی (الکامل) و (البدایه) نه بیینی.

۱۴- له هه مان لاپه ره دا كاك شوان دهلیت: عه ره به كان سه ره به هۆزی (الاسد) له شارى (ماسبذان) دا نیشته جئ ببوون، هه ره ها له هه مه دان و سیسردا هۆزی (العجلی) تیدا نیشته جئ ببوون (ل ۲۶۲) ناوی (فتوح البلدان) ی (البلاذری) ش ل ۲۰۵-۲۰۷ دههینیت. به لām شتی وا له م کتیبدا نییه. (البلاذری) له نه وهیه کی (خشرم بن مالک بن هبیره الاسدی) دهگیریتیه وه که یه کهم جار کورانی (خشرم) دابه زینه (ماسبه دان) له رۆژانی کۆتایی ئومه ییه کان بوو (ل ۳۰۵) واته باس له هۆزی ئه سه د (ئه سه د نه ک الاسد وه ک شوان دهلیت) نه کراوه به لکو باس له بنه ماله یه کی کراوه که چوونه ته (ماسبه دان) نه ویش له کۆتایی سه ره ده می ئومه وی. بۆ هه مه دانیش باسی قه لایه ک ده کات نه ویش (مازه ران) که (السری بن نسیر بن ثور العجلی) گرتبووی (ل ۲۰۶) ئیتر کوا باس له نیشته جیبوونی هۆزی (العجلی) له هه مه دان کراوه؟ سه باره ت به (سیسه ر) یش (البلاذری) باسی ناردن (مره بن ابی مره الریدینی العجلی) له لایه ن (هارون الرشید) وه وه ک فه رمانه روا بۆ سیسه ر ئیتر چۆن ئه مه بووه نیشته جیبوونی هۆزه که له وی؟ کاک شوان بنه ماله یه ک و دوو کابرای لای ده بن به دوو هۆز. کاک شوان ته نانه ت ناشزانیت چۆن ناوی هۆزه کان بنووسیت. ئه وه ده بی نیت البلاذری ناوی کابراکان وا ده نووسیت: الاسدی، العجلی ئیتر وا ده زانیت ناوی هۆزه کان (الاسد) و (العجلی) به!

۱۵- سه باره ت به کوفه و به سه ره کاک شوان دهلیت عه ره به کان له ویدا ده مانه وه وه سه رچاوه کانی داها تی دانیش توانی ئه م شاره یان (مه به سستی له دینه وه رو نه اوه نه د) بۆ خۆیان ده برد (ل ۲۶۲) ناوی کتیبی (الاخبار الطوال)، ل ۲۱۴ دههینیت که له راستیدا باس له کورژانی عه بدوللا کوری زوبهیر (نه وه کو هه له ی چاپیش بیت گه رام و بی نیم ئه مه نه له لاپه ره ۱۳۴ و نه له لاپه ره ۱۴۲ هه بوو) هه ره ها ناوی کتاب البلدان، ل ۲۷ ده نووسیت له کاتیکدا له م کتیبه دا ئه و لاپه ره یه باس له دینه وه ره به ته نیا ده کات که پپی ده وتريت (ماهی کوفه) چونکه پاره کی ده خرایه (عه طاء) هکانی خه لکی کوفه و باس له نه ها وه ندو به سه ره نه کراوه. خۆشی ئه وه یه کاک شوان دوای ئه م قسانه ده بیته واعیزو له باری نیشته جیکردنی عه ره ب دهلیت ((لیره دا ده بی نین پراسییه ئاینیه کانی ئاینی پیرۆزی ئیسلام فه رامۆش کراون و گرنگی سه ره کی لای عه ره به موسلمانه ده سه لاتداره کان ته نها بۆ ده وه له مه ند بوون و پایه ی سیاسی و کۆمه لایه تی بووه))!

۱۶- ئه مانه ی سه ره وه هه موویان له ته نها یه ک لاپه ره دا بوون، له لاپه ره که ی دواتریشدا کاک شوان نه شاره زایی خۆی له زمانی عه ره بی و له زاراه کانی ئه و کاته ده سه لمینیت و باسی شارى (ئه ره ده بیل) ی نازه ربایجان ده کات که ژماره یه ک عه ره بی تیدا نیشته جئ کران بۆ چاودیری و کۆکردنه وی داها ت (ل ۲۶۲، پیشتریش له ل ۲۵۶ ئه مه به ده ر له باسی نازه ربایجان دهلیت). کاک شوان له م رسته یه تیناگات ((من اهل العطاء والدیوان)) واته ئه وانه ی (عه طاء) یان پی ده دردا که هه ر موسلمانیک بچوک بیت یان گه وه، عه ره ب بیت یان غهیری عه ره ب پاره ی سالانه ی هه بوو، ئه وانه ش ناویان له دیوان (=سجله کانی ده ولت) دا ناویان نووسراوه، ئیتر ئه مه له کوئ و چاودیرو کۆکه ره وه ی داها ت له کوئ!

۱۷- شوان دهلیت: عه ره به کان خۆیان ده کرد به خاوه نی زه وی وزاره کان و دانیش توانی ره سه ن و خاوه ن زه وی یان وه ک کشتیاریک (مزارع) به کاردهینا (ل ۲۶۳) و کتیبی (فتوح البلدان) ل ۲۲۴ - ۲۲۵ ده نووسیت. سه ره تا خوینه ر وا تیده کات (البلاذری) مه به سستی له هه موو و لا تیکه چونکه باسه که به گشتی وتراوه هه رچه نه ده له ژیر خانه ی (نازه ربایجان) دا داخواه، ئه مه له کاتیکدا (البلاذری) باسی ته نها نازه ربایجان ده کات.

ئه م کاره ی شوانیش دووره له ئه مانه ت. پاشان (البلاذری) وا نالیت به لکو دهلیت هه ر قه ومیک ئه وه نه دی توانیان شوینیان گرت و هه ندیکیان زه وی و زاریان کری. شوان دوا به دوای ئه وه دهلیت که ئه م کاره کشتارییه ی خه لکه که له به رامبه ر بریکی که می به ره می زه وییه کانی خۆیان له لایه ن عه ره به داگیرکه ره کانه وه پیده دردا (ل ۲۶۴) و ناوی نامه ی دکتۆرای دکتۆر حسام الدین (انریجان) دراسته سیاسی حضاریه ل ۸۸ دههینیت له کاتیکدا دکتۆر حسام الدین هه مان قسه ی (البلاذری) ده کاته وه و هیچ نالیت له باری ئه وه ی بریکی که می به ره می زه وییه کانیان پی ده دردا. ئیتر ئه گه ر کاک شوان ئه مانه ت له گه ل سه رچاوه ی مامۆستایه کی زانکۆی خۆی نه پاریزیت ده بیته چاوه ری چیی لی بکهین.

۱۸- کیوه که ی مار دین: کاک شوان (ل ۲۲) باس له و شاخه ده کات که قه لای مار دینی له سه ره و ((که به رزییه که ی به فه رسه خ ناوبراوه)) - صورة الارض، ل ۲۰۲؛ تقویم البلدان، ل ۲۷۹.

۱ کهس له سی سه د دره م که متری نه بوو، هه شبووه چه ند هه زاری وه ردگرت. مندالی تازه له دایکبوو سه د دره می هه بوو و که گه وه ده بوو بۆی ده کرایه دوو سه د و که با لگ ده بوو بۆی زیاد ده کرا. ته نانه ت مندالی فریدراویش سه د دره می بۆ سه رف ده کراو جگه له مه پاره یه کی مانگانه ده درایه ئه و که سه ی به خیوی ده کردو سال به سال پاره بۆ منداله که زیاد ده کراو عومه ر نامۆژگاریی ئه وه ی ده کرد چاکه له گه ل ئه و فریدراوانه بکریت (بروانه بۆ ئه مانه ی سه ره وه وه ک نمونه: فتوح البلدان، ل ۴۲۸). بۆ ماوه یه کیش له سه ره ده می عومه ردا ده بوایه منداله که له شیر به ردیت ئینجا (عه طاء) ی پیبدریت تا جاریکیان عومه ر تییبینی ئه وه ی کرد ئافه رتیک به ژۆر ده یویست منداله که ی له شیر به ریت، که له ژنه که ی پرسى بۆ وا له منداله که ی ده کات ژنه که (که عومه ری نه ناسییه وه) وتی چونکه عومه ر هیچی بۆ نا بریته وه تا له شیر نه به ردیت، عومه ر که پیشنوژیی به یانیی ده کرد له به ر گریان ده نگى ده رنه ده ها ت و دواتر وتی: به ده ختی بۆ عومه ر ده بیته چه ند مندالی موسلمانانی کوشتیت، دواتر بریاری ده کرد مندال هه ر له کاتی له دایک بوونییه وه (عه طاء) ی بۆ بنووسیت. بروانه البدایه و النهایه، مجلد ۴، ج ۷، ل ۱۳۶-۱۳۷.

(ابو الفداء) له ته قویمدا دهلیت لهزه وییه وه تا لوتکه ی ئه و شاخه نزیکه ی دوو فهرسه خه !! کاک شوانیش بهم جوړه تیگه شتووه. ئیبنو حه وقل له و لاپه ره یه ی (صورة الارض) دا دهلیت ماردین قه لایه کی قائمه زه فیری پی نابریت و له سه ر لوتکه ی کیوکی به رزه و باسی فهرسه خ ناکات. باسی فهرسه خ لای ئه و له لاپه ره ۱۹۶ دایه ئه ویش هر هه مان قسه ی ئه بولفیدایه^۱.

۱۹- مووصل: شوان دهلیت ((کورد هر له کۆنه وه له موصل و ده ور به ری نیشته جی بوون)) (ل ۲۶ شوان). سه رچاوه: المسعودی، مروج الذهب، ج ۲/ ۱۰۱، ابن حوقل، صورة الارض، ل ۱۹۵.

مه سعودی (له و چاپه ی لای خۆم: لاپه ره ۱۲۴) باسی چه ند تا قمیکی کورد ده کات که نه صرانین و نیشته جیکه یان له دوا ی موصل و کیوی جو دی بوو. ئیبنو حه وقله ییش دهلیت خه لکه که ی عه ره به. هه ره ها دهلیت خیلی عه ره ب و کورد (ناویان ده بات) که رمیان و کوستان ی تیدا ده کن.

شوان له په راویزی ** لاپه ره (۲۲۹) دا هه مان شت دوو یاره ده کاته وه له مه وه دهلیت ((بو یه ئه و خه لکه ی یارمه تی تکریتیان دا کورد بووینه)).

۲۰- هه لگه رانه وه ی شاره کوردییه کان له ده سه لاتی عه ره به موسلمان هه کان له به شیکی ماسته نامه که دا هه یه. کاک شوان له کاتیکدا له چه ند شوینیکی کتیبه که ییدا مونا قه شه ی راو بو چوونه جیا وازه کانی میژو و نووسان ده کات له به ره ی سالانی گرتنی شاره کان هه ره ها سالانی هه لگه رانه وه یان ده بینین له م به شه دا ئه مه ی له یاد ده چیت و هه ریه ک له و ساله جیا وازانه ده کاته سالیکی راسته قینه. بو نموونه له به ره ی شاری هه مه دانه وه دهلیت زۆر به ی سه رچاوه کان ریکن که شاری هه مه دان راسته وخۆ دوا ی شه ری نه اوه ند ل ۲۱ ک/ ۶۴۲ ز گه راوه له گه ل ئه وه شدا چه ند سه رچاوه یه ک باس له وه ده کن شاره که سالی ۲۲ و ۲۴ ک گه راوه ته وه واته (به یی شوان) شاره که دوو جار راپه ریوه (ل ۲۴۶-۲۴۷).

شوان نزیکه ی حه فتا لاپه ره پیش ئه وه سالی ۲۱ بو گرتنی یه که می په سه ند ده کات (ل ۱۷۴) پیشتریش بو چوونی تر دهلیت: سالی ۲۳ یان ۲۴ .. (ل ۱۷۲) به لām پاش ئه م لاپه رانه چیی وتوو له بیر ده چیت، یان خۆی لی لاده دات و هه ریه ک له م راو بو چوونه جیا وازانه ده کاته رو داویکی راسته قینه و سالی ۲۱ و ده بیته یه ک گرتن و ۲۲ و ۲۴ یه که م و دووم هه لگه رانه وه، که له راستیدا هه مووی یه ک جار هه مه دان هه لگه رابوو وه.

نموونه ی تر شاری (ماسه بان) ه. شوان دهلیت سی جار هه لگه رانه وه له کاتیکدا یه ک جار بووه. شوان (ل ۲۴۴) دهلیت یه که م راپه رینی شاره که له سه ر دهستی (حذیفة) سالی ۱۸ دامرکینرایه وه ناوی میژووی (خلیفة بن خیاط/ ج) ده نووسیت، ده شلیت جاری سییه م له دوا ی شه ری نه ها وه ند بوو (واته لای شوان دوا ی سالی ۲۱) و (حوزه یفه) شاره که ی گرته وه (ل ۲۴۴- ۲۴۵) و دیسان ناوی میژووه که ی خه لیفه ده نووسیت. هه ر به رواته ئه مه هه لیه، بروانه لاپه ره ۱۵۸- ۱۶۰ ی شوان بکه ده بین ی پینچ بو چوونی هیناوه له به ره ی سالی گرتنی شاره که و ته نها له یه کییاند (ئه وه ی دوا ی شه ری نه ها وه ند) ناوی حوزه یفه ها تووه^۲. خه لیفه بو جاری یه که م ناوی حوزه یفه نابات و ته نها باسی گرتنی شاره که ده کات و بو جاری سییه م خه لیفه نالیت ئه مه سییه م هه لگه رانه وه بوو به لکو دهلیت بو (سه عد) گه راو دوا یی هه لگه رانه وه و حوزه یفه گرتیه وه، واته ته نها یه ک جار هه لگه رابوو وه. کاک شوان خۆشی نازانیت چۆن سه رچاوه کان به کار به یینیت و به ئاره زووی خۆی و به و ئه ندازه که مه ی تیگه شتنی له ده قه کان هه لگه رانه وه ی شاره کان ده کاته دوو جارو سی جار. ترسی سه ری شه ی خوینه ر نه بووا یه باسی ئه و سه رچاوه ی ترم ده کرد که شوان نووسیونی و زیاتر له سه ر ئه مه ده رو شتم و باسی هه لگه رانه وه ی شاره کانی دیکه م ده کرد.

۲۱- رووداویکی خۆش: سه رچاوه کان ده گیرنه وه که (ئه بوو مووسا ئه لئه شه ری) هانی خه لکی دا شه ر دژی خه لکی (ایذج) و کورده کان بکه ن که هه لگه رابوونه وه و باسی فه زلی جیه ادرکن به پئ و بئ و لاخی بو کردن. هه ندیک له خه لکه که و تیان باچاوه ری بکه یین و بزانیین ئه و بو خۆی چی ده کات، ئینجا بینیان که لوپه له کانی خۆی سواری چل نیستر کرد، ئه مانیش شکاتی لای عوسمانیان لی کردو عوسمان لای برد. ئه مه رووداوه که یه که سه رچاوه کان باسی ده کن و که کاک شوان سیانیان دهلیت: میژووی ته به ری ج ۲ (ئه مه هه له یه وه راسته که ج ۵) ل ۱۰۰ و الکامل فی التاریخ، ج ۲/ ل ۲۴۱ و میژووه که ی ئیبنو خه لدوون به رگی ۲، ج ۱/ ل ۱۳۱. که چی کاک شوان وای ده گیریته وه که شاری (ایذج) و کورده کان راپه رین و (شاره که یان رزگار کرد به لām (ابو موسی) توانی راپه رینه که یان دابمرکینیته وه. تالانیکی زۆریشی کردن^۳ ته نانه ت ئه م تالانییه کیشه له نیوان خودی له شکری عه ره به موسلمان هه کاند

^۱ ئه مه یان موپالهغه یه و یان مه به ست درێژترین ماوه ی قه دپاله که یه.

^۲ کاکه شوان بو ئه مه دوو سه رچاوه ده نووسیت یه کیکیان البداية والنه اية، مج ۴، ج ۷، ل ۷۲ (لای خۆم ل ۷۲). که چی ئیبنوکه ئیر ناوی حوزه یفه به هیه جۆریک ناهینیت و گرتنی شاره که ده خاته سالی ۱۶ نه دوا ی نه ها وه ند که شه ری نه ها وه ند به پپی هه موو حسابیک دوا ی سالی ۱۶ بوو.

^۳ چل بار نیستره که وه ک بینیمان که لوپه لی ئه بوو مووسا بوون به لām دیاره کاک شوان به تالانییه کانی ده زانیت!! لیره دا جگه له تیگه شتنی هه له (که نه شاره زایی له عه ره بی و به تاییه تی عه ره بیی کتیبه کۆنه کان ده رده خات) بریاری ناماده ش ده وری بینیه: کاک شوان ئه وه ی له میشکدایه که هه میشه تالانیی زۆرکراون بو یه لیره دا چل بار نیستر که نه ک بو ناوچه یه ک به لکو بو یه ک شاریش هیه نییه لای ده بیته ((تالانییه کی زۆر)).

دروست کردو ئه نجام به لابرندی (ابو موسی) له والیههتی به سرا کۆتایی پیهات)) (ل ۲۴۳). خووش ئه وهیه کاک شوان پاش ئه وهی دهستکاری چیرۆکهکی کردوو (یاخود با بلین لیبی تینهگهشتوو) دهلیت: ((لیرهدا زال بوونی کاریگهری بهرژه وهندی ئابووری خۆی به سهر عه ره به موسلمانه کان دا دهسه پینی!!؟ نهک بنه ما پیرۆزه کانی ئیسلام)) - (نیشانه کانی!!؟ هی شوان خۆین). کاک شوان له مه وعیزه وتن ناوهستی.

۲۲- کاک شوان له لاپه ره (۱۸۵) دا دهلیت له شکرێ هورموزان به هۆی دهست راستییان توانیان به تیر سه د سواره ی له شکرێ عه ره به موسلمانه کان بکوژن، له نیوانیاندا (البراء بن مالك) برای (انس بن مالك) بوو. کاک شوان چوار سه رچاوه دههینیته وه بۆ ئه مه دوو کۆن و دوو نویتر. دوو کۆنه که میژوه که ی ئیبنوخه لدوون و ئه وهی (ابن الاثیر).

یه که میان ته نها باسی کوژرانی (البراء) له گه ل (مجزاة بن ثور) له سه ر دهستی هورموزان شه وی گرتنی (توسته ر) دهکات! دووه میشیان قسه که ی پیچه وانیه ی ئه وهی شوانه. (ابن الاثیر) دهلیت که (البراء) برای (انس) له گه مارۆدانی شاره که تا گرتنی سه د که سی له موبارزه دا کوشت جگه له وانیه ی له غهیری موبارزه کوشتنی.. تاد.

دوو سه رچاوه که ی تریش که نویتن. (احمد دحلان، الفتوحات الاسلامیه، ج ۱/ ل ۱۳۴) و (محمد خضری بک: محاضرات تاریخ الامم الاسلامیه، ل ۲۱۰) هیچ شتی و نا لاین. یه که میان (چاپی لای خۆم ل ۱۱۶-۱۱۷) یه ک وشه ی تیدا نییه له وهی شوان دهلیت و دووه میان (همان چاپی شوان) له لاپه ره یه دا (ل ۲۱۰) باسی به شیک له شه ری (القادسیه) دهکات که زۆر پیش شه ری توسته ر بوو، گرتنی توسته ریش له لاپه ره (۲۲۱) دایه و نهک ته نها باسی ئه وه ناکات که شوان بۆمان دهگیریته وه به لکو ته نانه ت ناوی (البراء) ییش نابات.

۲۲- کاک شوان قسه یه کی دووردریژ له باره ی هه ریمی (ئاران) و شوینه که ی و له مپه ری نیوان ئاران و دهسه لاتی دهوله تی خیلافه ت و تا ئه و له مپه ره هه بوایه.. تاد (ل ۲۴۹). سه رچاوه ش:

۱- فتوح البلدان ل ۳۰۷: به لām ئه م کتیبه باسی ئاران له لاپه ره ۲۰۵-۲۰۶ دهکات و به م جوړه: ل ۲۰۵ گرتنی ئاران و ل ۲۰۶ گرتنی چه ند شوینیک له ئاران و باسی له مپه ر. تاد ناکات.

۲- الخراج وصناعة الكتابة ل ۳۳۱- ئه م باسه له م کتیبه دا نییه و ته نانه ت ناوی ئارانیس له و لاپه ره یه دا نه هاتوو. بروانه پیرستی ناوه کان تا بزانی که ئه و لاپه رانه ی باسی ئارانیان تیدایه هیچ شتیکیان تیدا نییه له وهی شوان دهلیت.

۳- میژوو وه که ی ئیبنوخه لدوون به رگی ۲/ به شی ۲/ ل ۱۲۷- ئیبنوخه لدوون ته نها ناوی ئارانی هیناوه و هیچ شتیکی وای نه وتوو.

ئیت هر یچ له م قسانه له هیچ له م سه رچاوانه نه هاتوو.

۲۴- کاک شوان (ل ۶۹) له باره ی (سیسه ر) وه دهلیت: سیسه ر واته: سی سه ر مه ر و پیشتر ناوی (صدخانیه) بووه و واته سه دکانی چونکه کانی ناوی زۆره، (بلادری) و (ابن الفقیه) ش ده لاین هه مان مانا ده گه یه نیت. سه رچاوه: فتوح البلدان ل ۲۰۷ و مختصر کتاب البلدان، ل ۲۳۹.

زانباریه کانی دوو سه رچاوه که وه کو یه کن له به ر ئه وه پیکه وه باسیان ده کم. باسه که ش ئه وه یه ناوه که ی له وه وه هاتوو که له نزماییدایه له نیوان لوتکه ی سی ته پۆلکه بۆیه وترا (سی سه ر). سیسه ره ییش پیی ده وترا صدخانییه واته سی سه رو سه د کانی ئه ویش له به ر زۆری کانییه کانی. واته که س باسی له (مه ر) و له لیکچوونی واتای (سیسه ر) و (صدخانیه) نه کردوو.

۲۵- شوان باسی هه ممان دهکات که ((تا راده یه که ده که ویته خۆره لاتی هه ریمی چیاکان)) - لاپه ره (۷۰). سه رچاوه ش: مختصر کتاب البلدان، ل ۲۰۹، کتاب البلدان ل ۳۹، الاصطخری، المسالك والممالک ل ۱۱۵.

سه رچاوه ی یه که م ته نها ناوی هه ممان ده بات که سه ر به هه ریمی چیایه. سه رچاوه ی دووه یه که وشه له قسه ی شه وان نالیت، سه رچاوه ی سییه میش ده لیت له شاره کانی چیایه. ته نانه ت بروانه نه خسه که ی (الاصطخری) به رامبه ر لاپه ره ۱۱۶ ده بینی ناوبراو شاره که ی خستۆته ناوه راستی هه ریمه که نهک رۆژه لاتی نه به ته واوه تی و نه تا راده یه ک.

۲۶- له باره ی هه لگه رانه وه ی شمشاته وه: شوان دهلیت که عیاض کوری غه نه م هیزیکی به فه رمانده یی حه بیب کوری مه سه له مه ی فه یه ری ناره سه ر شاری (شمیشاط) که هه لگه رابوو وه و دوای گه مارۆدانی توانی دووباره بیگریته وه (ل ۲۵۲). سه رچاوه ش: فتوح البلدان، ل ۱۸۰ و الخراج وصناعة الكتابة، ل ۳۱۷.

(البلادری) دهلیت (عیاض) چوو بۆ شمشیطا و بینی (حه بیب) و (سه فوان کوری ئه لموعه ططه ل) گه مارۆیان داوه (..). ئیت خه لکه که صولحیان له گه لدا کرد (ل ۱۷۹) که ئه مه گرتنی یه که مه. پاشان باسی هه لگه رانه وه ی شاره که دهکات و چوونی ناوبراو بۆ شاره که (ل ۱۸۰) ئیت چ شتیکی قسه که ی کاک شوان له مه ده چیت؟! سه رچاوه ی دووه دهلیت موعاویه ئه و دوو که سه ی نارد (ل ۱۸۰)

٢١٦) دواتریش دهلیت که (عیاض) حهییی له شمشاتهوه بۆ مەلاتیه نارد... تاد (ل ٢١٧) که دیسان له قسهکهی کاک شوان ناچیت.

٢٧- له باری هه لگه رانه وهی ئورفه (ئه لره ها) : (عیاض) به وتهی شوان ((گه مارۆی داو دواى ماوهیه که دووباره خستیه وه ژیر دهسه لاتی عه ره به موسلمانه کان)) - شوان ل ٢٥٠. سه رچاوه ش: فتوح البلدان، ل ١٨٠ و الخراج و صناعة الكتابة، ل ٣١٣. سه رچاوهی دووه م ئه وهی تیدا نییه، سه رچاوهی یه که میش دهلیت که کاتیک ناوبراو دابه زی ئه وان ده رگا کانی شاره که یان بۆ کرده وه ئه ویش چووه ناویه وه.

سه ره رای ئه وه ش شوان دهلیت سه رچاوه کان باسی کاردانه وهی توندوتیژی له شکرى موسلمانان ناکه ن (هه مان لاپه ره) وه ک چون هه ر شاریک گیرایته وه موسلمانان به توندوتیژی مامه لیان له گه لدا کرایت. یان وه کو ره خنه دهلیت که یه کیک له به نده کانی ریکه وه تنى هه ردوولا له یه که م جاردا ئه وه بوو پاراستنی دانیشتوانی شاره که له ئه ستۆی موسلماناندا به لاهم ئه گه ر ئه م پاراستنه یان ره ت کردیته وه ئه وه بیگومان موسلمانان کاردانه وه یه کی توندوتیژیان هه بووه (هه مان لاپه ره). ئه م قسانه ش جگه له وهی ره بتیان نییه قسه هه لبه ستن و پیچوپه ناکردن بۆ ته فسیرکردنی نه بوونی کاردانه وهی توندوتیژ دژی شاره که، ته فسیریک هه یج شتیک ته فسیر ناکات غه یری ئه وهی موسلمانان شتیکیان ده کرد (=پاراستنی شاره که) که ئاواتی هه مو که سیکه شاره که ی بگیریت و له ته داو پیشوی بترسیت.

شوان یه که سه ر دواى ئه وه دهلیت: ((چونکه هه ندی له سه رچاوه کان راپه رینی شاره کان به (تکفیر) له قه له م ده دن، هه لبه ت میژوو نووسان هه ولییان داوه به زمانی سه رده می پرۆسه ی فتوحات ده قه کانیان بنووسنه وه)) - شوان ل ٢٥٠-٢٥١. جاری ناوتریت ((ته کفیر)) - که واتای به کافر دانان ده دات - به لکو ده وتریت ((کوفرکردن)). کوفر له ئیسلامدا به ژماره یه ک شت ده وتریت که واتای باوی کوفر یه کیکانه. وشه که له باسی فتوحاتدا به واتای ((کوفرکردنی په یمان)) واته شکاندنی په یمان به کارهاتوو. ئیتر ئه مه په یوه ندیی به مه سه له ی ئیمان وه نییه تا شوان وای لی تیگیات له به ر ئه وهی ئه م هه لگه رانه وه یه کوفرکردنه که واتا پیویسته به توندی مامه له له گه ل ئه و شاره ی هه لگه رانه وه بکریت. ناهه قی کاک شوانیش ناگرین و له وشه که گه شتیت چونکه بینیمان کاک شوان له وشه ی زۆر ساکارتری عه ره بی نه گه شتوو.

٢٨ - شوان شوینی جهزیره دیاری ده گاتا: ((مه به ست جهزیره ی فوراته ئه م ده قه ره ی ده که ویته نیوان دیجله و فورات سه رووی خاکی سه واد "رشه خاک" و باکووری تکریت و به رووی دیجله وه و حدیثه له سه ر فورات تا ده گاته چیاکان)) (وه کو خۆی نووسیومه ته وه) - شوان، ل ١٨ پ ٣. سه رچاوه ش: مختصر کتاب البلدان، ل ٢٦-٢٧، اثار البلاد و اخبار العباد، ل ٣٥١. سه رچاوه ی یه که م دهلیت: ناوئرا جهزیره له به ر ئه وهی فورات و دیجله ده بریت و پاشان ده شتایی ده بریت (ل ٢٦). دووه میشیان بۆ جهزیره دهلیت: ده که ویته نیوان دیجله و فورات. ئیتر غه یری ئه وه هه یج شتیک له و قسه دوور دیرژه ی شوان له و دوو سه رچاوه یه دا نه هاتوو.

٢٩ - شاری ده ستگرد: ((شاریکی زۆر کۆنه و ده گه ریته وه سه رده می کیسرای یه که م که هه ندی وه رزی سالی له وی به سه ربردوو)) - شوان، ل ٥٤. سه رچاوه ش: کتاب البلدان، ل ٣٦؛ الاضطخري، المسالك والممالک، ل ٦١، تقويم البلدان، ل ٣٠٧، کریستنس، ایران فی عهد الساسانیین، ل ٤٣٨.

کریستنس دهلیت: هیرتسفیلد به لگه کانی ئه و نووسه ره عه ره بانهی پووچه ل کرده وه که ده لین هورموزدی یه که م دروستکه ری ده ستگرد بووه. پاشان دهلیت: به هه ر حال ته نها له سه رده می کیسرای یه که مه وه پادشای ساسانییه کان بییان باشتربوو له عیراقد نیشته جی بن.

کتاب البلدان: ده سه که ره ی پادشا، خانووی پادشایانی فارسی تیدایه که سه یر دروستکراون... تاد.

تقويم البلدان: نزیکه له وهی سه ره وه + شاریکی کۆنه (ئه که: زۆر کۆنه).

المسالک والممالک: ده وتریت که پادشا هه ندی وه رزی سال له ویدا ده مایه وه (نوسخه ی تری کتیه که: کیسرا.. به لام نوسخه که نه یوتوو ه کیسرای چه نده م).

واته ته نها (تقويم البلدان) و (المسالک والممالک) شتیان تیدایه له قسه که ی شوان بچن ئه ویش پاش ده ستکاری کردنی قسه کان له لایه ن شوان وه. خو ئه گه ر هه ر سه رچاوه یه ک شتیکی تیدابوو یه له وهی شوان نووسیوه تی کاره که ی هه ر نازانستی ده بوو چ جای ئه وهی دوانیان ئه وه یان تیدا نه بیت و دوانه که ی تر به ده ستکاری و سه قه تییه وه نه قل بکرین.

له گه ل ئه وه شدا ئه مه یه کیکه له حال ته باشه کان که له و سه رچاوه ی شوان ناوی نووسیون شتیک هه یه له قسه که ی شوان بچیت.

٣٠ - دوو پیشکه گانی شاره زوور: شوان باس له دوو پیشکه گانی شاره زوور ده کات که له دوو پیشکه گانی نه سیبێن کاریگه رترن (شوان، ل ٣٨) - سه رچاوه : فتوح البلدان، ٣٢٩؛ الخراج و صناعة الكتابة، ل ٢٨٣؛ الثعالبی ل ٤٨٨ - ٤٨٩؛ معجم البلدان، ج ٥، ل ٢٨٨.

الثعالبی باسی شهری نیوان سابووری فارسی و قوسته نتینی بیزه نتی دهکات و ئهوه هاتوووه که سابوور فه رمانی دا دوو پشک له شاره زووره وه بهینرین و فرییان بدن ئه ویش کاتی گه مارۆدانی نه سیبین. ئیتر بزانه ئه مه چه ند له قسه که ی شو انه وه دووره. له دوورتر قسه ی سه رچاوه ی یه که م و دوومه که باسی گرتنی شاره زوور له لایه ن موسلمانانه وه دهکات و ئه وه یان تیدایه که دوو پشکه کانی خه لکیان ده کوشت ئیتر نه به دوورو نه به نزیك باسی نه سیبین نه هاتوووه. بهرگ و لاپه ره ی سه رچاوه ی چواره میش باسی نه سیبینی تیدایه به لām ئه و شته نالیت که شوان نووسیویه تی. ئه و قسه یه له بهرگی ۲، ل ۲۷۵ دا هه یه که باسی شاره زووره.

۲۱- باسی حصنکیف: شوان (ل ۲۷) ده نووسیت: ((ئین حوقل ده لی ((قه لایه کی سه خت و دژواره و چه ندین خه رهن دی شاراوه ی هه یه له چیا یه کاند ا)) ، ئه مه هه لکه وته ی شاره که ی وا هه لخشوووه که زه فه ری پی نه بردریت)) - صورۃ الارض، ل ۲۰۲: فیلد، جنوب کردستان ، ل ۱۷.

ئینبو حه و قه ل له راستیدا باسی قه لاکه دهکات که شاراوه یه (بیئاو پیت: نیژراوه) له ناو کیوه کاند ا جگه له و لایه ی ده روانیته سه ر دیجله. ئه مه ش دیاره مه به ست قه لاکه یه که شاراوه یه نه که خه رهن ده کان ئه گه ر چیش پیشتر باسی شیو کراوه. فیلدیش له لایه ن خۆیه وه باسی دیجله دهکات پاش ئه وه ی ئاوی (به تمان) ده رژیته ناوی و که باریکترو قوولترو خیراتر ده بیت (...) و پاش حصنکیف دۆله که فراوان ده بیت... ئیتر فیلد نه باس له هه لکه وته ی شاره که وه نه باس له زه فه ر پی نه بردنی کردوووه. ئینبو حه و قه لیش ده لیت دۆل و شیوی تیدایه زه فه ریان پی نابریت (نه که شاره که زه فه ری پی نابریت).

۲۲- کی باسی (نیریز) ی کردوووه؟ شوان له باره ی هه لگه رانه وه ی شاره کانی نازه ربایجان له لاپه ره (۲۴۹) ده نووسیت والیی کووفه الولید کوری عوقبه (عبدالله بن شبیل بن عوف الاحمسی) به فه رمانده ی له شکریکی ۴۰۰۰ جه نگاوه ری نارده سه ر شاری (نیریز) و توانی بیگریته وه. سه رچاوه ش: فتوح البلدان، ل ۲۲۲ و الخراج وصناعة الكتابة، ل ۳۷۰-۳۷۱.

البلاذری له (فتوح) دا باسی په یمان شکاندی نازه ربایجان به گشتی کردوووه ناوی (نیریز - ئه ویش و قودامه به م شیویه ناوی ده بن) ی نه هیناوه. ئه وه ش ده لیت که ئه لوه لید کوری عوقبه چوو سه ر نازه ربایجان پاش ئه وه ی په یمانه که یان شکاندو له پیشه نگی له شکره که ی (عبدالله شبل الاحمسی - البلاذری وای نووسیوه) و هیرشی برده سه ر چه ند شوینیکی تر که هیچیان نریز نییه. باسیکی هاوچه شنیش له لاپه ره (۲۱۸) ی فتوحدا هه یه به لām ناوی هیچ که سیک له گه ل ئه لوه لید دا نه کراوه.

لاپه ره ۲۷۰-۲۷۱ ی کتیبی دوومه میش باسی گرتنی ولاتی چیوا نه هاوه ند دهکات نه که نازه ربایجان، باسی ئه لوه لیدو نازه ربایجانیش له هه ر دوو لاپه ره ۳۷۷ و ۳۷۹ دا هه یه به م جوړه: ل ۲۷۷ هه مان باسی ل ۲۱۸ ی (فتوح) ه. لاپه ره ۳۷۹ ش (هه رووه ها ل ۲۲۴ ی فتوح) باسی ئه لوه لید و (ئه لئه شه عث کوری قه یس) و نازه ربایجان دهکات به لām به شیویه کی جیا له وه ی سه ره وه. به کورتی نه باسی گرتنی نریز کراوه نه ئه و باسانه له و قسانه ده چن که شوان نووسیونی.

۲۳- شه هارجه: شوان (ل ۱۱۹) باس له تکریت دهکات که بهر له فتوحات کوردی مه سیحیی تیدا بوو پاشان ده لیت: ((ره نگی ئه مه ش هۆکاریکی سه ره کی بووبی که کورده شه هارچییه کان که په ی ره و کاری ئاینی مه سیحی بوون و له سه ره رووی جه زیره وه هاتن بوو هاوکاری سوپای رۆم له پینا و یارمه تیدانی دانیش توانی تکریت له دژی سوپای عه ره به موسلمانه کان)).

شوان بوو ئه م قسه گه ورانه دوو سه رچاوه ی نووسیوه، یه کیکیان (صورۃ الارض) ی ئینبو حه و قه ل، ل ۱۹۴-۱۹۵ و ئه وه ی تر کتیبه که ی حمادی؛ الجزیره الفراتیه..، ل ۱۷۶. سه رچاوه ی یه که م یه که وشه له م باره یه وه نالیت و ته نها وه سفی مووصلی تیدایه. سه رچاوه ی دووه م خۆشته چونکه نووسه ره که ی ده لیت: شه هارجه کان کورد بوون و کۆمه کی عه ره بیان کرد کاتی گرتنی تکریت.

سه رچاوه کان باسی شه هارجه ده که ن که سه ره تا له به ره ی دژ به له شکری ئیسلامی بوون، به لām ئه وانه قسه ی گه وره ن کاک شوان ده یانکات و سه ره رای ئه وه ش له و دوو سه رچاوه یه دا نین که ناوی نووسیون.

۲۴- کوردو کۆمه کی رۆمه کان: شوان (ل ۲۱۴) باسی گه مارۆدانی ئه بوو عوبه یده له شاری (حیمص) له لایه ن رۆمه کانه وه: ((که ژماره ی هیزی پشتگیری کورد بوو رۆمه کان ۳۰ هه زار مه زهنده کراوه)). سه رچاوه: مختصر کتاب البلدان، ل ۲۹۲: ته به ری، ج ۴، ل ۲۲۲-۲۲۳؛ الكامل فی التاريخ، ج ۲، ل ۱۵۲، الروض المعطار فی خبر الاقطار، ل ۱۶۴، ابن خلدون، مچ ۲، ج ۲، ل ۱۰۸.

جگه له سه رچاوه ی سییه م ئه وانه ی تر باسی ئه م ژماره یه ناکه ن به لکو ته نانه ت باسی کوردیش ناکه ن. ئه مان باسی کاری هاوبه شی رۆم و خه لکی جه زیره ده که ن، ته نانه ت باسی عه ره بی جه زیره ش هاتوووه. سه رچاوه ی سییه م باسی ۳۰ هه زار که سی جه زیره دهکات جگه له وانه ی (قنسرین) له خیلی ته نووخ و خه لکی تر. که واته له هه ر پینچ سه رچاوه که دا ناوی کورد نه هاتوووه به لکو باسی خه لکی جه زیره به گشتی کراوه و عه ره بی نه صرانی هه بوو له ناو ئه وانه ی کۆمه کی رۆمیان کرد. جه زیره ش پیش فتوحات جگه له کورد ژماره یه ک هۆزی عه ره بی و خه لکی تریشی تیدا بوو. ئیتر ئه مه نه پاراستنی ئه مانه تی میژوو ییه که

سه‌رچاوه‌کان به گشتی باسی جه‌زیره بکه‌ن و زۆریه‌یان له‌ناو ئه‌وانه‌ی کۆمه‌کی رۆمیان کرد ناوی عه‌ره‌ب ده‌به‌ن که‌چی شو‌ان هه‌موویان بکاته کوردو ته‌نانه‌ت سه‌رچاوه‌یه‌ک باس ۳۰ هه‌زار خه‌لکی جه‌زیره به‌گشتی بکات کاک شو‌ان ده‌یکاته ۳۰ هه‌زار کورد.

* * * * *

هه‌رچه‌نده شت زۆر ماوه مروّف له‌سه‌ری قسه بکات به‌لام لی‌رده‌دا کۆتایی به‌م به‌شه‌و به‌هه‌موو کتیبه‌که ده‌هینم و ته‌نها یه‌ک وته‌م ده‌مینیت بۆ مالاوایی.

کۆتایی

کاک شوان کتیبه که ی پیشکەش به کورد کردوو نووسیویه تی: ((پیشکەشه به گهلی پەرتکراو و نیشتمانی سووتاوم!!)) ههلبهت خوینه رو پیش هه موو خوینه ریک نهو قوتابییهی زانکۆ که کاک شوان وانهی پی دهلیته وه ئیستا زیاتر له شوان خهفته بو نیشتمانه که ی دهخوات که نهو مه حالی خوینه وارییه که یه تی: نهو مه حالی لیکۆلینه وه یه که ریگه به خاوه نه که ی دهدات وانهی میژوو به قوتابیانی زانکۆ بلیت. ئینجا هه قیه تی بپرسیت: نهو گهر نهو مه ئیشه کانی نهو مامۆستایه له گه ل سه پهرشتیاره که ی خۆی و دکتۆره کانی ترو زانکۆ به شیوه یه کی گشتی بیت نهی حالی له گه ل قوتابیانی چی بیت که هیشتا سه ره تای خویندی زانکۆ یانه؟

رهنگه کاک شوان نهو مه ی به کوردایه تی زانیییت به لام نهک من به ته نها به لکو هه موو که سیک نهو مه ی پیی دهلیت که کوردایه تی به ته زویرکردن ناکریت. کوردایه تی به خه له تاندنی زانکۆ و قوتابییه کانی و خوینه ری کورد به گشتی ناسه لمینریت. کوردایه تی نهو مه نییه هه رچۆنیک بیت مروف بروانامه یه که وه ر بگریت چ جای نهو مه ی لیکۆلینه وه که ی شایه نی نهو بروانامه یه نه بیت.

به بوچوونی خوشم زانکۆی سلیمانی (یان نهوانه ی له پشتی نهو ئیشه ن له زانکۆ) بویه مامۆستای زانکۆی له هه ردوو زانکۆی سه لاهه ددین و دهوک له مونا قه شه ی ماسته نامه که به شدار نه کردو زانکۆ قه ناعه تی به وه کرد له لیژنه ی مونا قه شه که ته نها یه که کەس هه بیت له میژووی ئیسلامی پسپۆر بیت چونکه زانکۆ، یان راستتر نهو که سانه ده یانزانی نهو گهر نهو مامۆستایانه به اتنایه نهو ئیشه یان بو نه ده چوو ه سه ر، ئیستاش ده بیت باجی نهو به شدار نه کردنه بدن.

لیره دا ناچارم کۆتایی بهم کتیبه بهینم به لام سوپاسی خودا ده کهم بو نهو ناچار ییه. نهو ناچار ییه ی پالی پیوه نام کۆتایی بهم ره خنه یه م بهینم نهو مه یه که زۆرم مه به ست بوو تا دهوامی زانکۆ ما بیت نهو م کتیبه بهمه به رده ستی خوینه ران و به تایبه تی قوتابیانی زانکۆ و مامۆستا کانی، نهو نه بوایه ته ما ع یه خه ی به رنه دده ام و له گه ل کتیبه که ی کاک شوان به رده وام ده بووم، له م سه رچاوه بو نهو سه رچاوه، تا وام لیده هات بو ما وه یه کی زۆر ئیشم نه بیت شوان و کتیبه که ی کاک شوان نه بیت.

بو جاری نازانم چه نده میس ده یلیمه وه: نهو ماسته نامه یه به هه شتی ره خنه گرانه؛ ئیشی ره خنه گر له گه لیدا زۆر ناسانه به مه رجی سه رچاوه کانی ده ستبکه ویت. نهو ره خنه گر هه ش جگه له وه ی وه رزه که ی ته رو پر خیرو به رکه ت ده بیت له زه تیکی زۆر له و کاره ده بینیت نهو ویش هه ره که له زه تی هه موو کاریکی به به ره مه م و سه رکه وتوو.

سه رچاوه کان

یه که م – سه رچاوه کۆنه کان

- * ابن الاثیر، الكامل فی التاريخ، دار الطباعة المنيرية، القاهرة، (نشر لاول مرة ۱۳۴۹) ^۱.
- * ابن بطوطة، ابو عبدالله، محمد بن ابراهيم الطنجي، رحلة ابن بطوطة (تحفة النظائر في غرائب الامصارو عجائب الاسفار)، دار صادر، دار بيروت، بيروت، ۱۹۶۰ ^۲.
- * ابن جبير، ابو الحسين محمد بن احمد الكناني الاندلسي البلبسي، رحلة ابن جبير (تذكرة بالاخبار عن اتفاقات الاسفار) ^۳:
- ۱- مطبعة بريل، ليدن، ط ۲، ۱۹۰۷.
- ۲- مطبعة السعادة، القاهرة، ط ۱، ۱۳۲۶-۱۹۰۸ وهي مأخوذة عن طبعة ليدن.
- * ابن حوقل، محمد بن علي النصيبي، صورة الارض، دار مكتبة الحياة، بيروت، ۱۹۷۹.
- * ابن خرداذبة، المسالك والممالك (و معه نبذ من كتاب الخراج وصناعة الكتابة)، مكتبة المثنى، بغداد، عن طبعة بريل، ۱۸۸۹.
- * ابن خلدون، كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر في اخبار العرب والعجم والبربر...، بيروت، ۱۹۷۹.
- * ابن خلدون، مقدمة ابن خلدون، طبعة، دار العودة، بيروت، د.ت. و طبعة المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، د.ت. ^۴.
- * ابن عبدالحق البغدادي، مرصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع، تحقيق محمد علي البجاوي، دار احياء الكتب العربية، ط ۱، ۱۳۷۴-۱۹۵۵ ^۵.
- * ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب في اخبار من ذهب، مكتبة القدس، ۱۳۵۰ هـ ^۶.
- * ابن الفقيه، مختصر كتاب البلدان، طبع في مدينة ليدن، مطبعة بريل، ۱۳۰۲هـ - ۱۸۸۵م.
- * ابن قيم الجوزية، اخبار النساء، تحقيق الدكتور نزار رضا، دار مكتبة الحياة، بيروت، ۱۹۶۴ ^۷.
- * ابن كثير، البداية والنهاية في التاريخ، مطبعة السعادة، دون تاريخ ^۸.
- * ابو حنيفة الدينوري، الاخبار الطوال، تحقيق عبدالمنعم عامر، مراجعة د. جمال الدين الشيبان، دار احياء الكتب العربية، القاهرة، ۱۹۶۰.
- * ابو الفداء، عماد الدين اسماعيل، تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه رينود والبارون ماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، باريس ۱۸۴۰، اعادت طبعه بالافسيت مكتبة المثنى، بغداد ^۹.
- * ابو الفداء، المختصر في اخبار البشر، مطبعة الحسينية، القاهرة، (دون تاريخ).
- * ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم، كتاب الخراج، المطبعة السلفية ۱۳۹۶ ^{۱۰}.
- * الازدي، ابو زكريا يزيد بن محمد بن الياس، تاريخ الموصل، تحقيق د. علي حبيبة، دار التحرير، القاهرة، ۱۹۶۷.
- * الاصطخرى، ابو اسحق ابراهيم محمد الفارسي، المسالك والممالك، تحقيق د. محمد جابر عبدالعال الحسيني، مراجعة محمد شفيق الغريال، دار القلم، القاهرة، ۱۳۸۱-۱۹۶۱ ^{۱۱}.
-
- ^۱ شوان چاييكي نويتري نووسيوه.
- ^۲ جگهله يهك دوو ههله له ناوي سه رچاوه كه له لايه ن شوانه وه، شوان ده نووسيت: ۱۹۶۴. ههتا ههگه ر راستيش بيت چاييكي تري وا ههيه زانياريه كه ي شوان (بروانه ژماره: يانزه) ههه ههله يه.
- ^۳ بۆ ئەم چايه وه وه ي شوان نووسيوه تي بروانه ژماره سي و شهش.
- ^۴ شوان چايي ۱۹۹۹ ي نووسيوه.
- ^۵ لاي شوان به ههله نووسراوه ۱۹۵۴-۱۹۵۵.
- ^۶ لاي شوان: دار الكتب العلمية، بيروت (دون تاريخ). لاپه ره كانی ههردوو چايه كه يهكن.
- ^۷ نوسخه ي شوان ۱۹۷۹.
- ^۸ شوان چايي: دار الفكر، بيروت، ۱۹۷۸ ده نووسيت. ئەوه ي خۆم جياوازي دوو يان سي لاپه ره ي ههيه.
- ^۹ شوان نووسيوه تي (۱۸۵۰) و ناماژهي بۆ (مكتبة المثنى) نه كردوه.
- ^{۱۰} شوان چاييكي تري به كارهيناوه به لام نووسيوه تي ۱۳۵۲، ۱۳۸۲ ئيتر نازانم چۆن ئەم دوو سالي ليدراوه.
- ^{۱۱} شوان چاييكي تري نووسيوه به لام جگه له هه ندي شت لاپه ره كان وهكو يهكن.

- * اولیاچلیبی، سیاحه تنامه، و. سه عید ناکام، بهغدا، ۱۹۷۹
- * البلادزی، ابو الحسن احمد بن یحیی بن جابر، فتوح البلدان، مراجعة وتعلیق رضوان محمد رضوان، المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، ۱۹۵۹.
- * البيروني، ابو الريحان محمد بن احمد، الآثار الباقية عن القرون الخالية، (دكتور سى ئيدوارد زاخاو)، ۱۹۲۳، اعادت طبعه بالافست مكتبة المثنى، بغداد، ۱۹۶۴.
- * الثعالبي، ابو منصور عبد الملك بن محمد بن اسماعيل، تاريخ غرر السير، نشر وترجمة ه. زؤننير، مكتبة الاسدي، طهران ۱۹۶۳.
- * الجهشياري، ابو عبدالله محمد بن عبدوس، كتاب الوزراء والكتاب، تصحيح وتحقيق عبدالله اسماعيل الصاوي، مطبعة عبد الحميد احمد حنفي، مصر، ۱۳۵۷ - ۱۹۳۸.
- * الحموي، ياقوت، المشترك وضعا والمفترق صقعا، طبعة كونكتن ۱۸۴۶، اعادت طبعه بالافست مكتبة المثنى، بغداد.
- * الحموي، ياقوت، معجم البلدان، دار بيروت، دار صادر، بيروت، ۱۹۵۷.
- * الحميري، الروض المعطار في خبر الاقطار، تحقيق الكتور احسان عباس، ط۲، مكتبة لبنان، بيروت، ۱۹۸۴.
- * خليفة بن خياط، تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق د. اكرم ضياء العمري، ط۱، مطبعة الاداب، النجف، ۱۳۸۶ هـ - ۱۹۶۷.
- * الدميري، حياة الحيوان الكبرى، ج۱، مطبعة السعادة، القاهرة، ۱۳۳۰ هـ.
- * الزمخشري، ابو القاسم محمود بن عمر، الجبال والامكنة والمياه، تحقيق د. ابراهيم السامرائي، مطبعة السعدون، بغداد، ۱۹۶۸.
- * زينوفون، حملة العشرة الاف، الحملة على فارس، ت. يعقوب افرام منصور، مكتبة بسام، ۱۹۸۵.
- * سهراب، عجائب الاقاليم السبعة الى نهاية العمارة، اعتنى بنسخه وتصحيحه هانس فون مژيك، مطبعة ادولف هولزهوزن، فيينا، ۱۳۴۷ هـ - ۱۹۲۹.
- * السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر، تاريخ الخلفاء، ط۱ مطبعة السعادة القاهرة، ۱۹۵۹، اعادة طبعه مطبعة منير، بغداد، ۱۹۸۳.
- * شيخ الربيوة، شمس الدين ابو عبدالله محمد ابوطالب، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر، نشره ا. ميرهن Mehren لايبزگ ۱۹۲۸، اعادت مكتبة المثنى طبعه^{۱۱}.
- * الطبري، ابو جعفر محمد بن جرير، تاريخ الرسل والملوك، تقديم ومراجعة صدقي جميل العطار، دار الفكر، بيروت، ۱۹۹۸.
- * قدامة بن جعفر، الخراج وصناعة الكتابة، شرح وتحقيق د. محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد، بغداد، ۱۹۸۱.
- * القزويني، ابو زكريا محمد بن محمود، آثار البلاد و اخبار العباد، دار صادر، دار بيروت، بيروت، ۱۹۶۰.
- * القلقشندي، ابو العباس احمد بن علي، صبح الاعشا في صناعة الانشا، دار الكتب الخديوية، المطبعة الاميرية، القاهرة، ۱۹۱۳ - ۱۹۱۹.
-
- ^۱ شوان چاپيكي ترى نووسيوه بهلام لاپهركان لههردوو چاپهكه يهكن لاي شوان لهجياتي ابو الحسن (ابو العباس) نووسراوه.
- ^۲ شوان نووسيوهتي (عن طبعة ۱۹۲۳ دار وسخاو)!!
- ^۳ ههنديك له زانياريهكاني ناوي سهراوهكه له بهرگي پشتهوه (بهفهره نسي) وهرگرتوه.
- ^۴ چاپيكي ترى هه مان سال به تهحقيقي سن كهس ههيه. كاك شوان ناوي كتبيهكه له ليستي سهراوهكاندا ناهينيت.
- ^۵ لاي شوان (دار بيروت) نيهه ميژوي چاپيشي نيهه.
- ^۶ شوان چاپي يهكه (دار القلم، ۱۹۷۵) ي نووسيوه. لاپهره بهكارهينراوهكان لههردوو چاپدا يهكه.
- ^۷ شوان چاپي دووهي نووسيوه.
- ^۸ الدميري: شوان چاپيكي تر ده نووسيت بهلام جياوازي چاپ گرنگ نيهه چونكه شوان ناماژه بو لاپهركاني بهرگي يهكه و بو بابهتيكي ديار دهكات نهو يش بابهتي نهو موسليمي خوراساني.
- ^۹ شوان ههله لاي زانياريهكاني سالي چاپ ... تاد كردوه.
- ^{۱۰} شوان نووسيوهتي چاپي ۲ و هه مان سال!
- ^{۱۱} شوان سالي ۱۹۲۳ ي نووسيوه. ههندي زانياريم له بهرگي پشتهوه (بهفهره نسي) وهرگرت.
- ^{۱۲} جگه لهم چاپه، كه هه مان چاپهكه شوانه، چاپيكي ديكه بو ههنديك زانياريي زياده بهكارهيناوه: مطبعة الاستقامة، القاهرة، ۱۹۳۹ و له هه شوينيك بهكارم هينابيت نووسيوه (۱۹۳۹).
- ^{۱۳} شوان نووسيهكي نووسيوه كه له سه نوسخه (المطبعة الاميرية) وينهكراوه له چاپدراوهتهوه. نهو نوسخهيه هي (المؤسسة المصرية العامة للتاليف والترجمة والطباعة والنشر) كه چي ده نووسيت (المؤسسة المصرية للطباعة). شوان ههروهه ده نووسيت ۱۹۱۳-۱۹۱۸ زانيني. كه سالي دووه ميان ههلهيه جگه لهوهي نه مان سالنه هي چاپه كووترهكن.

- * المسعودی، التنبيه والاشراف، تصحيح ومراجعة عبدالله اسماعيل الصاوى، دار الصاوى، ١٣٥٧-١٩٣٨.
- * المسعودی، مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقيق محمد محى الدين عبدالحميد، ط٣، مطبعة السعادة، القاهرة، ١٣٧٧-١٩٥٨.
- * المقدسي البشاري، محمد بن احمد بن ابى بكر، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، طبعة ليدن، مطبعة بريل، ١٨٧٧.
- * اليعقوبی، احمد بن ابى يعقوب بن واضح الكاتب، كتاب البلدان، المطبعة الحيدرية، ط٣، النجف ١٣٧٧هـ - ١٩٥٧.
- دووهم : سه رچاوه نويگان**
- * ابراهيم زكي خورشيد، (رئيس التحرير)، دائرة المعارف الاسلامية، د.ت.
- * احمد زيني دحلان، الفتوحات الاسلامية، مؤسسة الحلبي وشركاه، القاهرة، ١٣٨٧-١٩٦٨.
- * ناورنگ، م.، كوردناسی، و. برهان قانع، چاپی ٢، چاپخانهی ژيار، سلیمانى، ١٩٩٩.
- * جمال بابان، اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، ج١، مطبعة المجمع العلمي الكندي، بغداد، ١٩٧٦.
- * جمال رشيد احمد (الدكتور)، دراسات كردية في بلاد سوبارتو، الامانة العامة للثقافة والشباب لمنطقة كردستان، بغداد، ١٩٨٤.
- * جهمال نه بهز (دكتور)، كوردانى سه رگه ردان و برا موسلمانه كانيان، و. S.K، كومه لهی خویندكارانى كوردستان، ١٩٩٨.
- * حسام الدين النقشبندی (الدكتور)، اذربيجان، ٤٢٠-٦٥٤هـ، ١٠٢٩-١٢٥٦م، دراسة في احوالها السياسية والحضارية، رسالة دكتوراه، مطبوعة على الالة الكاتبة، جامعة بغداد، ١٩٨٤.
- * حسين قاسم العزیز (الدكتور)، البابكية او انتفاضة الشعب الاذربيجان ضد الخلافة العباسية، مكتبة النهضة، بغداد، دار الفارابی، بيروت، ١٩٦٦.
- * حسين مروة (دكتور)، النزعات المادية في الفلسفة العربية الاسلامية، دار الفارابی، بيروت، ط٥، ١٩٨٥.
- * توفيق سلطان اليوزيكی (الدكتور)، دراسات في النظم العربية الاسلامية، الموصل، ط١، ١٩٧٧، ط٣، ١٩٨٨.
- * رهشاد ميران (دكتور)، رهوشى ناينى و نه ته وهیى له كوردستاندا، چاپی دووهم، سه نته رهى برايه تى، ٢٠٠٠.
- * ره فیک سابیر، به ره و میژوو، كورته باسیكى فيكىرى - میژووی، سوید، ١٩٩١.
- * صبحی الصالح (دكتور)، النظم الاسلامية نشأتها وتطورها، ط٢، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٦٨.
- * طه باقر، فؤاد سفر، المرشد الى مواطن الاثار والحضارة، مديرية الفنون والثقافة الشعبية، بغداد، الرحلة الثالثة، ١٩٦٦، الرحلة السادسة، ١٩٦٦.
- * عباس عبدالكريم، كومه لگا له سایه ی دهوله تى خه لافه تدا، ستوكهؤلم، ١٩٩٧.
- * فيلد، هنري، جنوب كردستان، دراسة انثروبولوجية، ت. جرجيس فتح الله، دار اراس، ط١، اربيل، ٢٠٠١.
- * كريستنسن، ارثر، ايران في العهد الساساني، ت. يحيى الخشاب، القاهرة، ١٩٥٧.
- * لستراچ، كي، بلدان الخلافة الشرقية، ت. بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٤.

^١ له باره ی چاپه كه وه خالی (بيست و پينج) ته ماشا بكه.

^٢ شوان ناوی چاپيكي تر ده نووسيت.

^٣ شوان باس له چاپی (١٩٠٦) ده كات. شوان چ له رۆژى موناغه شه كه و چ له كتيبه كه ناوه كه وا ده ليت: المقدسي به لام راسته كه ی المقدسي به. الجعفري ده ليت ياقوتى حه مهوى واى نووسيوه وشيوواى يه كه له لايه ن نووسه رى تازه وه وهكو شپرنگه Sprenger وتراوه : ياسين ابراهيم علي الجعفري، اليعقوبي المؤرخ والجغرافي، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٠، ل٢٢٤. نه وهى ياقووتم له به رگى ٥، ل١٦٨، باسى (بيت المقدس) بينى. له ميانه ی قسه يه كه ياقووتيش ده زانين المقدسى خه لكى بيت المقدسه وه له مه وه الجعفري ده ليت له فزى دروستى ناوه كه المقدسي به.

^٤ شوان ناوى نووسه رو سالى مردنى به شيوه يه كه تر ده نووسيت. ليره دا نه وه مان نووسى كه له سه ر كتيبه كه دا ها تووه. چاپی ١٩٥٧ يش له سه رى نووسراوه چاپی سيبه م به لام شوان ناوى چاپی سيبه مى نه بر دووه. سالى كوچيشى به هه له ١٣٣٧ ى له جياتى ١٣٧٧ نووسيوه. سه ر نه وه شه لاپه ره كانى كتيبه كه كه شوان ناماژهى بو كر دوون هى چاپی يه كه من (بو نموونه لاپه ره ٣٩) كه چى لاپه ره كانى چاپی ١٩٥٧ كه شوان گوايه به كارى هيناوه جيان (له نموونه ی سه ره دا: لاپه ره ٣٧). به كورتى شوان ژماره ی چاپ و سالى كتيبه كه و ژماره ی لاپه ره كانى تيكه ل و بيكه ل كر دووه. نه مه ش جگه له زانياريه هه له كان كه هه موو نه مانه به لگه ن له سه ر نه وهى كتيبه كه ی نه ديوه.

^٥ شوان له ليستى سه رچاوه كاندا ته نها ناوى سه رچاوه كه ی نووسيوه له گه ل ناوى نه و شويه نى باسى ها تووه.

^٦ شوان چاپيكي ترى كتيبه كه ی نووسيوه.

^٧ بو هه له ی شوان له باره ی ناوى نووسه ره كه بروانه ژماره (بهك) واته كتيبه كه ی (قلهاوزن).

^٨ شوان ناوى (چاپی پينجه م) ناهينيت كه نه م چاپه ش سالى (١٩٨٥) وه شوان نه م ساله ی نووسيوه.

^٩ شوان چاپی دووه مى نووسيوه و ئيمه هه ر دوو چاپی يه كه م و سيبه ممان ده سته و تيوو.

^{١٠} شوان كتيبه كه ی له ليستى سه رچاوه كاندا نه نووسيوه.

^{١١} شوان ناوه كه ی له ليستى سه رچاوه كاندا نه نووسيوه.

^{١٢} شوان نه خانه ی ناراس و نه ساله كه ی نووسيوه.

- * لبيد ابراهيم احمد (الدكتور)، ابراهيم نمير سيف الدين، عصر النبوة والخلافة الراشدة، ج(٢ و٣)، مكتبة المعارف، الرباط، ط٣، ١٩٨٤.
- * محمد بديع شريف (الدكتور)، الصراع بين الموالى والعرب، دار الكتاب العربي، القاهرة، ١٩٥٤.
- * محمد جاسم حمادي، الجزيرة الفراتية والموصل، دراسة في التاريخ السياسي والاداري، دار الرسالة، بغداد، ١٩٧٧.
- * محمد خضري بك، محاضرات تاريخ الامم الاسلامية، الدولة الاموية، المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، ١٩٦٩.
- * محمد رشيد بن داود بن السيد سعدي، كتاب قره العين في تاريخ الجزيرة والعراق والنهرين، مطبعة الرشيد، بومبي، ١٣٢٥ هـ.
- * محمود شاكر، التاريخ الاسلامي، المكتب الاسلامي، ط٨، ٢٠٠٠.
- * هاشم رضی، زهدهشت و نامۆنگارييه كانی، و. عومەر گوڤمه یی، سلیمان، ٢٠٠١.
- * هيكل باشا، محمد حسين، الفاروق عمر، مطبعة مصر، القاهرة، ١٣٦٤ هـ.
- * ولهاوزن، يوليوس، الدولة العربية وسقوطها، ت. الدكتور يوسف العث، دمشق، ١٩٥٦.
- ئهو سه رچاوانه ی لهم ره خه نه یه دا به کارهاتون جگه له وانه ی له ماسته رنامه که دا نووسراون
- * ارنولد، ت. و. ، الدعوة الى الاسلام، بحث في تاريخ نشر الدعوة الاسلامية، ت. حسن ابراهيم حسن و عبدالمجيد عابدين و اسماعيل النحرابي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٤٧.
- * پارکنسن، روجر، موسوعة الحرب الحديثة، ج٢، ت. سمير عبدالرحيم الجلبی، دار المامون، بغداد، ١٩٨٠.
- * دو بوشير، غی، تشریح جثة الاستعمار، ت. ادوار الخراط، دار الاداب، بيروت، ط١، اذار، ١٩٦٨.
- * جورج قرم ، تعدد الاديان وانظمة الحكم، دراسة سوسيولوجية وقانونية مقارنة، دار النهار، بيروت، ١٩٧٩.
- * شبنغلر، اسوالد، تدهور الحضارة الغربية، ت. احمد الشيباني، دار مكتبة الحياة، بيروت، د.ت.
- * صحيح البخاري.
- * صحيح مسلم.
- * فيشر، هـ . ا. ل. ، تأريخ اوربا في العصور الوسطى، القسم الاول، ت. محمد مصطفى زيان و السيد الباز العريني، دار المعارف، القاهرة، ١٩٥٠، ل ٦١.
- * لوبون، غوستاف ، حضارة العرب ، ت. عادل زعيتر ، ط٢، ١٣٦٨-١٩٤٨، مطبعة دار احياء الكتب العربية، ل١٦٢.
- * محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ت. محمد علي عوني، بغداد ١٩٣٦.
- * Kingfisher History Encyclopedia, Charlotte Evans (Gen. Edit.), Kingfisher, print.in Hong Kong, reprint. 1999, p.179.
- * D.D.Luckenbill, Ancient Records of Babylonia and Assyria, vol.1, Chicago 1926, S 450.
- * G. Mourgue, Aux source des Proche-Orient, Fayard, 1972, p.246.

ئهمهش جگه له كه می سه رچاوه له ناواخنی باسه كان ناویان براوه و به پيوستم نه زانی بیاننوسم.

^١ بروانه لاپه ره ٣١ ی ئەم کتیبه مان.

^٢ شوان ده نووسیت: محاضرات في تاريخ.. ئەمەش هه له یه چونکه (فی) تیا نییه، ناشنووسیت الدولة الاموية.

^٣ بروانه کتیبی ژماره (شهش) بۆ هه له ی ناوی سه رچاوه که.

^٤ شوان ناوه که ی له لیستی سه رچاوه کاندایه نووسیه.

^٥ بروانه شتیکی خۆش له باره ی ناوی نووسه ره که، کتیبی ژماره (بیست و دو).